पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारक-
श्रीराजस्थानसंस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-
❀ त्रिशङ्कुसुमम् ❀

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महाम-
होपाध्यायश्रीकैय्यटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तत्रायम्

अष्टमोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणा पौत्रेण, न्यायाचार्य,-
पण्डितश्रीशिवनारायणशास्त्रिणा पुत्रेण,
श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकर
णाचार्येण महता परिश्र
मेण संशोधितं टिप्पण्या
संयोजितञ्च ।

प्रथम संस्करणम् १००० } १९३८ { मूल्यम् १॥)

Publ shed bj —

Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,

RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH MALA

2/1 Dharmakoop Meerghat BENARES

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अत जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण आदि भी इसे शुद्ध होकर शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें पढायें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

Prnted by —

B K Shastri,

JYOTISH PRAKASH PRESS

Bishweshwarganj BENARES CITY

महाभाष्यस्य आद्यावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमन्त्रा.—

तत्रादौ—ॐ शं नो मित्र शं वरुण । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पति । शं नो विष्णुरुरुक्रम ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्म वदिष्यामि । ऋत वदिष्यामि । सत्य वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् २ । ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ।

[ॐ वाङ्म मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थ श्रुत मे मा प्रहासीरनेनाऽधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृत वदिष्यामि सत्य वदिष्यामि तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् २ ।]

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति । ॐ नम पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा ।
कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

अन्ते च—नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् २ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं—

व्याकरणमहाभाष्यम्

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

तत्रायम्—

अष्टमोऽध्यायः

॥ तस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सर्वस्य द्वे ॥८।१।१॥

सर्ववचनं किमर्थम् ॥ ॥ सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥ सर्वग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्' । 'अलोऽन्त्यस्य

[प्रदीपः] सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः । द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा—'सर्वस्वं ददाती'ति । प्रकारकार्त्स्न्ये यथा—'सर्वान्न भक्षयती'ति । सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते । अवयवकार्त्स्न्ये यथा—'सर्वः पटो दग्ध' इति । इह तु पदादीनां विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्यासंभवादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्याद्द्विःप्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा । तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रवृत्तिं च सिद्धां मत्वा, स्थाने द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति—सर्ववचनमिति । अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराभावः । स्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इत्युक्तत्वात् । कथमन्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति यावता अनेकाल्त्वात्सर्वादेशेन तेन भवितव्यम् ।

[उद्द्योतः] सर्वस्य द्वे । ननु 'सर्व'शब्दस्यालोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थत्वासम्भवादनुपपत्तिरत आह—सर्वशब्द इति । उपादानादिति । यद्यपि 'नित्यवीप्सयो'रित्यादौ न कश्चिद्विशेष उपादीयते, तथापि विशेषानुपादानादेव सर्वेषां शब्दानां सिद्धमिति द्रव्यप्रकारार्थासम्भव इति भावः । स्थानषष्ठ्यभावादिति । 'नित्यवीप्सयो'रित्यादाविति

विधयो भवन्ती'त्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति ॥ क्व पुनरलोन्त्यनिवृत्त्यर्थेनाऽर्थः सर्वग्रहणेन ? ॥ 'नित्यवीप्सयो'रिति ॥ 'नित्यवीप्सयो'रित्युच्यते, न चाऽन्त्यस्य द्विर्वचनेन[1] नित्यता वीप्सा वा गम्यते ॥ इह तर्हि–'परेर्वर्जने' इत्यन्त्यस्याऽपि द्विर्वचनेन[1] वर्ज्यमानता गम्येत । ॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थश्च[2,3] ॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यं । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥*॥ अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाऽप्रसिद्धिः ॥*॥ अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् ॥ कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥ क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशाऽर्थेनार्थः सर्वग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते[4]–'परेर्वर्जने' 'प्रसमुपोद

प्र] उच्यते। 'परेर्वर्जने'इत्यादौ तावत् षष्ठी विहित एव। 'नित्यवीप्सयो'रित्य त्रापि सामर्थ्यलभ्या[5] षष्ठी । यच्चोक्तम्'नेत्यल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यती'ति, हल -न्तेष्वेव तत्स्यात्। अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति । ननु द्वावि कारौ भवस्य स्याताम्, यथा डा आ डा इति प्रश्लेपनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति। उच्यते–द्वाविकारौ इत्येतादेशावादेशत्वं प्रतिपद्येते इत्यनेकाल्त्वादादेशोऽलोन्त्यस्य प्राप्नोति । डास्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्विगृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्य सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते । क्व पुनरिति । नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्यत इति भावः । अन्त्यस्यापीति । यथाऽन्तरेण द्विर्वचनं परिवर्जनार्थं प्रयुज्यते–'परि त्रिगर्तेभ्यः' इति। अत एवोच्यते–'परेर्वर्जने वावचन'मिति। एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचनं परवर्जनं प्रतीयेत। षष्ठीनिर्देशार्थं चेति। इदस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः । कस्येति। 'नित्यवीप्सयोर्यः शब्दस्तस्य द्वे' इति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो लभ्यत इति भावः । इतरः शब्दमन्तरेणाऽऽनन्तर्यादिरपि सम्बन्धः सामर्थ्याद्विज्ञायेतेति मत्वाह–स्थानेयोगत्वस्येति । क्व पुनरिति ।

उ]भावः।'परे'रित्यादौ स्थानषष्ठ्याः सत्त्वादाह–कथं वाऽन्त्यस्येति। सामर्थ्यलभ्येति। नित्यवीप्सयोर्वर्तमानस्य पदस्य द्वित्वविधानादित्यर्थः । हलन्तेष्विति । तत्र हि–अन्त्यद्विर्वचनेऽपि आदेशस्याऽनेकाल्त्वेनाऽपवादविषयसत्त्वादलोऽन्त्याऽप्रवृत्तौ सर्वस्यैव भविष्यतीति भावः । यथा–'डा–आ' इति लुट प्रथमस्ये'त्यत्र, यथा च 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसः' इत्यत्र शित्त्वप्रत्याख्यानाय 'अ–अ' इति प्रश्लेषेण सर्वाऽऽदेशत्वमुक्तं। 'द्वाविकारा'वित्यादि पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमात्रम् , षष्ठीनिर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्या सुलभत्वादाह–इदस्येति। आनन्तर्यादिरपीति। वस्तुनो द्वे उच्चारणे इति उच्चारणक्रियानिरूपित

1 'द्विर्वचने पा॰ 'इत्यत्रान्त्यस्यापि' पा॰। 2 इद वार्त्तिकं प्रायोलुप्तम्। 3 हि क्वचित्क। 4 त्रैवाऽत्र षष्ठी' पा॰। 5 'सामर्थ्याद' पा॰।

पादपूरणे' 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति ॥

इह न क्व चित् षष्ठी–'नित्यवीप्सयो'रिति ? ॥ ननु चैषैव षष्ठी ॥ नैषा षष्ठी ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थनिर्देश एषः–'नित्ये चाऽर्थे वीप्सायां च'ति ॥

अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावच्चार्थं सर्वग्रहणम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः — 'नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत' इत्युच्यते, द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति–यदयं 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं च'त्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ द्विशब्दोऽयमेकाच्, तस्यैकाच्त्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्येतन्नास्ति । पश्यति त्वाचार्यो–'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति, ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह ॥

प्र] षष्ठी सर्वत्र विद्यत इति भावः । ननु चैषैवेति । नित्यर्थवचनः शब्दो नित्यो, वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयत इति भावः । अर्थनिर्देश इति । प्रयोक्तृधर्मा वीप्सा यथा आबाधो, नत्वभिधेयधर्मः । यद्वक्ष्यते वीप्सायां चैकस्मिन्नर्थे भवती ति । वीप्सायाश्चाऽर्थत्वे नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव न्याय्यो, द्वन्द्वनिर्देशाद्भिन्नविभक्तित्वाऽयोगात् । अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति । ननु च नित्यवीप्सयोरित्यनर्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिर्निवारितस्तत्किमर्थं नित्यवीप्सयोरित्युपादीयते, परेणैवानेन इत्यादे तूपादेयः । प्रकरणोपलम्भनार्थं वा सर्वेषु वा सूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाददोषः । कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः सम्भाव्यते यावता 'ग्रामो ग्राम' इत्यस्मिन्नर्थ प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्तते । पराभिप्रायेणैतदुच्यते यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रमङ्गीकुर्वाणेनालोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति शास्त्रप्रामाण्याद्द्विशब्दः प्राप्नोति। न्यायाश्रये तु स्वरूपविधिवदलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति। आचार्यप्रवृत्तिरिति। न्यायसिद्धस्य लिङ्गदर्शनम्। नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्रवर्तते । 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा'

उ] कर्मत्वमेव प्रत्यायेनेति बाध्यत् । ननु नित्यादिशब्दयोरपरत्वादेषैव षष्ठीत्यनुपपन्नमत आह नित्यार्थेति । भिन्नविभक्तिकं वेति । वीप्साया विषयत्वेन, नित्यानां षष्ठ्यन्तत्वमित्यर्थः । ननु चेति । नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे भवत इत्यर्थे स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्याऽप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति–प्रकरणेति । परिहारस्येति। वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । इत्यस्मिन्नर्थे इति । एतदर्थं ग्रामौ हि वीप्साप्रत्ययो न तु द्विशब्दतेति भावः । सामर्थ्यादिन्यायेति । आदिना दृष्टानुमह इत्यर्थः । सर्वस्येत्यस्य सर्वशब्दस्येत्यर्थवारणाय

१ दहत्यदोषत्वात्पायेनेदमेवन्यत्राप्यन्वेति । २ वाप्स वप्सन् पा० ।

यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशो भवति के तर्हीदानीं द्वे भवतः ? ॥ द्विशब्देन यदुच्यते ॥ किं पुनस्तत् ?॥ द्विशब्दोऽयं सङ्ख्यापदं, सङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येय मर्थः । सङ्ख्येये द्वे भविष्यतः ॥ के पुनस्ते ? ॥ पदे वाक्ये मात्रे (वा) ॥

तद्यदा तावत्पदे वाक्ये वा तदाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः सिद्धः । यदा तावन्मात्रे अपि तदा 'ऽनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तर्ह्यर्धमात्रे तदा सर्वादेशो न सिध्यति ॥ नैष दोषः । [तत्रापि सिद्धं]। न चार्धमात्रं द्विरुच्यते ॥ किं कारणम् ?॥ इह व्याकरणे सर्वेष्वेवाऽल्पीयान् स्वरव्यवहारः स मात्रया भवति । नाऽर्धमात्रया व्यवहारोऽस्ति, तत्राऽर्धमात्रे न भविष्यतः ॥ एवमपि कुत एतत्–'पदे द्वे भविष्यत'इति, न पुनर्वाक्ये स्यातां मात्रे वा ? ॥ 'नित्यवीप्सयोर्द्वे भवतः' इत्युच्यते न च वाक्यद्विर्वचनेन मात्राद्विर्वचनेन वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते ॥

प्र] 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इत्येतदपि सिद्धं द्रष्टव्यम् । यदि तर्हीति । पृष्टे द्विशब्देन यदुच्यत इत्युत्तरे उक्तेऽपि सामान्याभिधानाद्विशेषादर्शनमिति पृच्छति–किं पुनस्तदिति । सङ्ख्येयमर्थ इति । अभिधेयमित्यर्थः । यदुच्यते–'आदशभ्यः सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते ततः उत्तरं सङ्ख्याने सङ्ख्येये च' इति । पदे इति । शब्दानुशासनप्रस्तावात् छन्दःप्रकारोपन्यासः । यदा तावन्मात्रे इति । यदुक्तम्–'द्वाविकारौ इतीकारादेशावेकारस्य नोऽन्यस्य प्राप्नोता'ति, तद्युक्तं, न ह्यप्रवृत्तयोरेकादेश-शास्त्रप्रवृत्तिरस्ति, प्रवृत्तिकाले चाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमिति नास्त्यन्त्येऽल-विधिः । यदा तर्हीति । परिभाषेकारस्य द्वे अर्धमात्रे अग्रहणनाऽर्धमात्राया अग्रहणादनेकाल्त्वाऽभावात् प्राप्नुतः । उद्गतिः । विशिष्टस्यार्धमात्राद्वयस्योच्चारणा-ऽयोगादशक्य आदेशः कर्तुम् । 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्व'मित्यनेन तु ह्रस्वादिवर्णस्थाया अर्धमात्राया गुणाख्यानं क्रियते । न च वाक्यद्विर्वचने इति ।

उ] शापकात्तस्माह नाम्रेडितस्यान्त्यस्येति । भाष्ये–सङ्ख्यापद–सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तकं पदम् । सङ्ख्यायाश्चेति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकपदस्येत्यर्थः । अत उत्तर–दशभ्य उत्तरं । विंशत्यादय इत्यर्थः । ननु सङ्ख्येयस्याऽनन्तत्वात्पदादीनामेवोक्त्याऽयुक्तोऽत आह–शब्दानुशासनेति । प्रकारा–भेद । भाष्ये–अपि तदेति । तदापीत्यर्थः । अत्र 'मात्रा' शब्दो वर्णोपलक्षणम् । प्राप्नुत इति । 'अन्त्यस्ये'ति शेषः । भाष्ये–व्याकरणे सर्वस्येति । 'य' दिति सामान्ये नपुंसकम् । 'य' इति वा पाठः । गुणाऽऽख्यानं क्रियत इति । न तु

---

१ सङ्ख्येयौ द्वे' पा० । २ 'सर्वस्यादेशः' पा० । ३ 'यदा मात्र पा० । ४ 'भवति' पा० । ५ अयं पाठः क्वचित् । ६ सर्वोऽल्पीयान् पा० । ७ द्विवचन पा० ।

पर्य्यायनिर्देशार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

॥*॥ न वा पदाधिकारात् ॥१॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदाधिकारात्' । पदस्ये'ति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि ॥*॥ तच्च समास तद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ [किं कारणं ?॥ 'समा[1]सतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम्'] । समासनिवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थं वाक्य निवृत्त्यर्थञ्च ॥ समासनिवृत्त्यर्थं तावत्–सप्तपर्णं । अष्टापदम्[2] । तद्धित निवृत्त्यर्थं–द्विपदिका त्रिपदिका । माषशः कार्षापणशः । वाक्यनिवृत्त्यर्थं–ग्रामे ग्रामे पानीयम् । माषं माषं देहि [इति] ॥

अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे 'समासनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिद

प्र]नित्यत्वाद्यर्थप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थं शब्दं प्रयुज्यत,'स्थानेऽन्तरतम' इत्युरस्थानाच्च शब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवत । 'परेर्वर्जने' इत्यादौ तु पर्यादिर्नैव्दमनिधानाद्धिशब्द पर्यादानेव सद्विरयानाचष्ट इति वाक्ये माने पदे अपि ये के चिन्न प्रवर्तेते । न वेति । शब्दान्तरं पदान्तमुपादेयम् , को विशेष इति यदाह–तच्चेति । सप्तपर्णं इति । सप्तसङ्ख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान् वृक्ष इति वीप्सायामेकस्यासाऽनन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विवचनं प्राप्नोति–सप्तसप्तसप्तपर्णे इति । पदाधिकारात्तु न भवति । द्विपदिकेति । द्वित्वसङ्ख्यायुक्त पादार्था वीप्स्यत इति वीप्साया स्वार्थैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक्तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाऽभावाद्द्विर्वचनाऽभाव । ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । वाक्यस्याऽपदत्वाद्द्विर्वचनाऽभाव । अथेति । 'सप्त

उ.] मा)पृथगुच्चारणविषयेति भाव । ननु यत्किञ्चिन्नदद्वयनेवाऽऽदेश स्यादत आह–अन्तरतमे एव द्वे पदे इति । द्विरुक्त पदं न तु वचने । नादृशायबोधनाऽसामर्थ्येनानन्तरतमत्वादिति भाव । नित्यत्वेप्सयोर्यं शब्दस्तस्यैति षष्ठी स्थानषष्ठी मन्यते । पर्यादीने वेति । प्रत्यासत्त्येति भाव । ये केचिदिति । 'पदे अपी'त्यनेन सम्बध्यते । को विशेष इति । पदान्तशब्दान्तरोपादाने विशेषस्पष्टत्यर्थं । एकत्वस्यानन्तर्भावादिति । वीप्साविषयस्यावबोधसमत्व वृक्षान्तिकत्वस्याऽननुमतादिभेदस्योक्तत्वे प्रागेव द्वित्वमित्यर्थः । पृथगेव विभक्तेरिति । विभक्ते पृथग्भूतस्य । विभक्तिरहितस्येत्यर्थं । प्रागेव विभक्ते'रिति तु युक्त पाठ । पदाऽधिकारे तु 'सप्तपर्णं' इति पदवाच्यस्य वीप्साविषयाऽभावान्न दोष । पादार्थं इति । पादशब्दार्थं इत्यर्थं । पदत्वाभावादिति । अवयवस्याधिकत्वात्तु परे पूर्वमेवाऽत्र न द्वित्व इति भाव । भाष्ये–'द्विपदिका' त्रिपदिकेत्युत्तर–'माषशः कार्षापणशः' इत्यपाठ । पदग्रहणेनाऽपि न निवृत्तेरशक्यत्वात्, तद्धितान्तस्यापि पदत्वात् ।

१ इद क्वचित्र । २ 'अष्टापद' पा० । ३ 'पर्यायशब्द' पा० । ४ 'रचाऽपि' पा० ।

विज्ञायते—समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमाहो स्वित्समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति ?॥ किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्धं—सप्तपर्णं सप्तपर्णौ सप्तपर्णाः इति। सप्तपर्णाभ्यां सप्तपर्णैः इत्यत्र प्राप्नोति। अथ विज्ञायते—समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति,—सप्तपर्णं सप्तपर्णौ सप्तपर्णाः इत्यत्रापि प्राप्नोति॥

तथा—'तद्धितनिवृत्त्यर्थ'मिति,—कथमिदं विज्ञायते—तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, आहो स्वित्तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति ?॥ किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्धं द्विपदिका त्रिपदिका [इति], द्विपदिकाभ्यां त्रिपदिकाभ्यां [illegible]

प्र] पर्ण' इत्यत्र किं सङ्ख्याया वीप्सा, अथ पर्णानाम्, अथ सङ्ख्याविशिष्टानां पर्णानाम् ? तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा समुदायस्य प्राप्तं द्विर्वचनं पदाधिकारेण निवर्त्यते। अथ अवयवार्थवीप्सा तदाऽवयवस्य प्राप्तं द्विर्वचनमिति समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते। एवं [illegible]।

यदि विज्ञायते इति। यदा 'समुदायो वीप्सायुक्त' इति पक्षः। सिद्धं सप्तपर्णं इति। विभक्तौ परतः समासस्याऽपदत्वात्। सप्तपर्णाभ्यामिति। स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद्द्विर्वचनप्रसङ्गः। अथेति। यदाऽवयवार्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनाऽवयवस्य पदत्वाद्द्विर्वचनप्रसङ्गः। उत्तरपदस्य तु न पदत्वं चाऽपदा [illegible] प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाऽभावः। सिद्धं द्विपदिकेति। हल्ङ्यादि लोपे तद्धितान्तस्य पदत्वात् 'द्विपदिका' इति बहुवचनान्तं पठितव्यम्। द्विपदिकाभ्यामिति। [illegible] 'स्वादिषु' इति पदं च।

द] [illegible]। वाक्यस्येति। अन्यथा [illegible] इति स्यादिति भावः। 'किं सङ्ख्याया वीप्सा अथ पर्णानां' इत्यनेनावयवार्थवीप्सापक्षो दर्शितः। समुदायवीप्सापक्षमाह—अथवेति। [illegible] त्वाह—तत्र यदीति। [illegible]—अथ स्विदिति। समासे निवृत्त्यर्थमिति। [illegible] निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तद्धितयोरिति। [illegible]। प्रत्ययलक्षणेनेति। [illegible] पूर्वं [illegible] इति भावः। अवयवस्य पदत्वादिति। पूर्वस्येत्यर्थः। पदत्वाभाव इति। परे तु—'अदादिविधौ [illegible] न वदन्ति। [illegible]। भाष्ये त्रिपदिका इत्य

---

१ 'द्विपदिका' इति नास्ति [illegible]। २ अयं पाठः क्वचित्।

कार्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते–तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धित निवृत्त्यर्थमिति, द्विपदिका(:)त्रिपदिका इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा 'वाक्यनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । आहो स्विद्वाक्ये निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति ? ॥

किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते–वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति,–यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं, भवितव्यमेव द्विर्वचनेन । अथाऽप्यवयवः,–भवत्येव । तदेतत्क्रियमाणेऽपि पदग्रहणे [1]अल्पनविशीर्णं भवति, किंचित्सङ्गृहीतं किंचिदसङ्गृहीतं [च][2] । ॥*॥ सगतिग्रहणं च ॥*॥ सगतिग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् । प्रपचति–प्रपचति, प्रकरोति–प्रकरोतीति[4] ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ न हि सगतिकं पदं भवति ॥

समासनिवृत्त्यर्थेन तावत्तार्थं पदग्रहणेन । समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति ॥ किं च भोः 'समासो वीप्साया'मित्युच्यते ? ॥

प्र] मायश इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं, तद्धितान्तं च । वाक्यं वीप्सायुक्त मिति । वाक्यार्थस्य वीप्सायोगा(ऽभावा)द्वीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं तेन 'प्रपचति प्रपचती'ति नित्यतायां वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव । अथेति । यदा ग्रामार्थस्य वीप्सा तदा 'ग्रामे ग्रामे पानीय'मिति भवति । यदा पानीयस्य तदा 'ग्रामे पानीयं पानीयं स्वा'दिति भवति । तदेतदिति । अतिव्याप्तिर्न कथंचित्परिहर्तुं शक्यते । सगतिग्रहणं चेति । पदाधिकारे क्रियमाणे सगतिग्रहण मधिकं कर्तव्यम् । भाष्यकारः पदाधिकारेण विनापि समासादिनिवृत्तिप्रतिपाद नायाह–समासेनेति । 'सप्तपर्ण'इति हस्तिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्ष विशेषे वर्तत इत्यर्थः । किं च भो इति । ननु न वचनादर्थं शब्दः प्रत्याययति

उ] प्राप्नोतीति । अन्यथा द्विपदिकाभ्यां मायश इत्यादौ च दोषः । वीप्साऽयोगादिति । वीप्सयाऽयोगा दित्यर्थः । वाक्यस्य–पदसमुदायस्य । वीप्सायुक्तमिति भाष्यस्य वीप्सा पदघटितसूत्रोपात्तार्थयुक्तमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये–अथाऽप्यवयव इत्यादिमतसमान दूषणम् । एतप्रयोजनवचनम्–आल्पनविशीर्णं । तद्व्याचष्टे–किंचिदिति । किंचिदसङ्गृहीतमिति । किंचिद्व्यावर्त्यं न व्यावर्तितमित्यर्थस्तदाह अतिव्याप्तिर्न कथंचिदिति । वाक्यविषये चाऽव्याप्तिवारणाय वचनान्तरमावश्यकमित्याह भाष्ये–सगतीति । व्याचष्टे–पदाधिकारे इति । परिगृहीतावयवार्थेति । अनेन योगरूढोऽयमिति ध्वनि

1 त्वादन पा । 2 च क्वचित् । 3 पद सर्वत्र पाठो नास्ति । 4 इति क्वचित् ।

न खलु वीप्सायामित्युच्यते गम्यते तु सोऽर्थः ॥ तत किम्? ॥ उक्तं[2] समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च[3] समासेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा—एकैकविचिता अन्योन्यसहाया इति।

अथ वा यदत्र वीप्सायुक्तं नाऽद प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत्? ॥ पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य, पद्मौ पद्मावष्टौ पद्मान्यस्येति ॥

तद्धितनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन। तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति। तद्धित खल्वपि 'वीप्साया'मित्युच्यते। यत्र च तद्धितेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा—एकैकशो ददातीति ॥

प्र] किन्तर्हि, स्वसामर्थ्यात्। एवं मन्यते वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते—'सप्त सप्त पर्णान्यस्ये'ति, एवं समासेऽपि वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गात् प्रतिषेधो विधेयो—'नित्यवीप्सयोरसमासे' इति। यथा वक्ष्यते—'परेरसमासे' इति। न खल्विति। रूढिशब्दत्वाद्धस्याक्षिप्तवीप्सोऽवयवार्थः। यथा 'त्रिदशा' इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थः। अन्ये हि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्माः। तत समासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः—समासेनाभिव्यक्तत्वादिति। यत्र चेति। यो न रूढिशब्दः। एकैकविचिता इति। एकैकेन विचिताः। अन्योन्यसहाया इति। अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः। अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः। अथ वेति। न चाऽप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसम्भवः, गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याऽप्रयोगो, रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम्। तद्धितेनेति। तद्धितस्य स्वार्थिकत्वादभिव्यक्तिरेवोक्तिरवसेया। एकैकश इति। केचिदाहुः—अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्साया द्विर्वचने कृते 'बह्वल्पार्था'

उ] नत्। ननु चेति। तथा हि सति समर्थसूत्रस्थभाष्यविरोधः स्पष्टः। प्रतिषेधो विधेय इति। सप्तपदस्य पदत्वसत्त्वात्पदस्येत्यनेन वारणमिति भावः। रूढीति। अनेनाऽवयवार्थानां वीप्साविशिष्टस्वार्थबोधकत्वे निमित्तं दर्शितम्। नन्वेवं वाक्येऽपि द्विर्वचनं न स्यादत आह—अन्ये हीति। वृत्तिविषयत्वमेवाऽस्य स्वभाव इति भावः। नन्वेवमवयवैर्नोक्तत्वेऽपि समासेनोक्तत्वादित्यसङ्गतमत आह—अभिव्यक्तत्वादिति। अवयवद्वारेत्यर्थः। 'वीप्सोक्ते'त्यस्य व्यापकत्वमनुक्तमित्यर्थः। कर्मव्यतिहार इति। मध्यस्थत्वेऽप्यानदनुपलक्षणमिति भावः। ननु यदि पर्वाद्यर्थो वीप्साप्रयोगोऽवगम्यते तर्हि तत्प्रयोगोऽपि स्यादत आह—गतार्थत्वाच्चेति। पर्वपर्वाधिकरणकसप्तपर्णसम्बन्धिनि विशिष्टे वृक्षे रूढत्वादिति भावस्तदाह—रूढिशब्दत्वाच्चेति। भाष्ये—तद्धितेनोक्तत्वादिति। न च 'नित्यवीप्सयो'रित्यस्य 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन शसा बाधात्कथमत्र द्विर्वचनप्राप्तिरिति वाच्यम्, शसन्तस्य प्राप्त। तस्य

१ अथ कश्चित्। २ 'तत्रोक्तं समासेन' पा। ३ 'यत्र च' इत्यत्र 'तु' पा।

वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च पदद्विर्वचनेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—प्रपचति-प्रपचति, प्रकरोति-प्रकरोतीति ॥

[॥*॥ उत्तरार्थं तु ॥*॥] उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यम् । 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं च' इति वक्ष्यति[3] । तत्पदद्विर्वचने यथा स्या

प्र]दिति शब्दप्रत्ययः । अन्ये त्वाहुः—'एकैकस्मै दद्यानीति कर्मसम्प्रदानत्वात्साकल्य प्रतिपादनाय शब्दद्विर्वचने भवत इति, तदयुक्तम्, एकेन पदेन युगपत्कारकद्वयस्याऽभिधानाऽसम्भवात् । पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति । आधारवाच्यया ऽऽधेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाऽभाव । यत्र चेति । अत्रादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः पृथक्करणमिति । परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यता।

उ]द्युतिमात्रद्विर्वचनाऽपवादत्वेऽपि समन्ते तदपवादस्याऽभावात् । कश्चित्त्वाहुः—अल्पार्थोऽपाति । अनाऽऽकुञ्चितीत्तु तस्याऽल्पार्थत्वं न मानं । ध्यात्वा धर्म वदुषु 'परदाकि' इति त्यादि सूत्रेषु सत्याऽसत्यान्यार्थस्यैवैकशब्दस्य भाष्य उक्तः । एवं गोत्र इति पुनरपि च भाष्ये लक्षणया प्रथमार्थेऽप्युक्तः । एवं प्रधानसमानसाधारणाऽल्पार्थत्वे न मानं, समानसाधारणार्थो सद्व्यावृत्तेकशब्दप्रयोगेण पण्डितो भवति । क्रियाऽल्पार्थत्वेन सत्त्वेऽपि तदर्थत्वेन शब्दस्य प्रसिद्धभावाद्द्विरुपाथ इति सूत्रे ■ तद्ग्रहः । किञ्च ■द्यावद्र्दाऽतिरिक्तद्रव्यार्थानां परिगृह्णातिकत्वानामेव वीप्सात्वेन तत्तो द्विवाऽवसाद दृश्यते प्राप्नोति । क्रियाऽल्पत्वस्य परिमाणविशेषणाया 'अन्ये' इति मतभाष्यनैयायोक्तत्वेन प्रत्यासत्तानामिव परिगृह्णातिकत्वस्यैव वाप्नोति भाष्याऽसङ्गतिः । न चैकवद्गुणा द्वितीयेति तत्र द्वित्वम् न च तस्य शमप्रवादो नाऽपायभावादिति वाच्यम्, परपदेन शास्त्र प्रसिद्धान्तरगता सद्भावाचकस्यैव ग्रहणेनाऽन्य तद्ग्रात । स्यादेतदमात्रकेति विधायकं भाष्ये। किञ्च तेन वीप्साया कृतद्विर्वेकवाक्याऽनुवादेन वस्तुतो द्विरुक्तावस्यैव विधि । अत एवैकदा तत्स्य सिद्धि । तस्मादत्र भाष्यार्थ—सद्भावैकवचनाच्चस्यान्यत्र वीप्साया नित्यत्वेन सम्बन्ध वीप्साया स्वार्थे च अभिधार्थे । तत्र स्वार्थिकोऽभिधानव्यापाराद्वैकशब्दस्य द्विवचनैरेवाच्च । तेन नातिप्रसङ्गः । एवमेकशब्दस्यानिकाम स्वार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन न तत्रो नियमेन वाप्तोक्तिरिति तत्र वीप्साभावस्य द्विर्वचने कृते तत स्वार्थिक इति। अत्र चेद भाष्यमेव मानम्। एकशब्देनैतस्यैकवचनस्य वीप्सार्थकरणस्य वाक्य शास्त्रे व्याख्यान लोके प्रकरणादिकं नियामकं बोध्यम् । तद्धित स्वार्थे तेनेन समापत्तो वैरूप्यमुक्तम् । युगपदिति । विशिष्टैव विशेष्यविभक्तिविनेत्यादि । आधारद्वीप्सयेति । ग्रामे ग्रामे पानीयमित्यादौ । अनेनैव न्यायेन पदच्छेदश्चो प्रदेशे उभयत्र वीप्सा नेच्छन्ति।

---

१ इति क्वचित् । २ अयं पाठः क्वचिदपि न दृश्यते । ३ वक्ष्यते । ४ ?? । ५ ?? इति प०।

द्वाक्यद्विर्वचने माभूत्—मह्य ग्रहीष्यति—मह्यमहीष्यति, मामभिव्याहरिष्यति—मामभिव्याहरिष्य[ती]ति ॥

कथ चाऽत्र द्विर्वचनम् ? ॥ छान्दसत्वात् ॥

स्वरोऽपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहण कर्त्तव्य, 'पदस्य पदा'दिति वक्ष्यति, तत्पदग्रहण न कर्त्तव्य भवति ॥

सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् । 'अनुदात्त सर्वमपादादा'विति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहण न कर्तव्य भवति ॥ उभय क्रियते तत्रैव ॥

इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्य, षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने

प्र] प्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विवचनमित्यर्थ । वीप्सयाऽत्र नित्यत्व लक्ष्यते ।

मह्यमिति । 'आबाधे च'ति द्विर्वचनमित्याहु । कथमिति । आबाधस्याऽसप्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याऽभावाद्विर्वचनाऽप्रसङ्ग । स्वरोऽपीति । अनुदात्तत्वाऽभावे प्रकृतिस्वरो भवति । उत्तरार्थमिति । 'सर्वस्ये'त्यपनीय 'पदस्ये'ति क्रियमाण मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते । इहार्थमेवेति । ननु सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीतिनिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजन कस्मान्न भवति ? । उच्यते । 'नित्यवीप्सयो रित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्याक्षेपात्—'नित्यवीप्सयोर्या वर्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत'इति प्रक्रियावाक्यस्योपपत्तेनाद्विशिष्टषष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसबन्धप्रतीत्यभाव सिद्ध । पक्षद्वयस्मभवे तु

उ.] नन्वाभीक्ष्ण्यस्य निरूपकस्य क्रियाधर्मत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात्कथं तत्प्रत्ययान्तस्य द्वित्वमत आह—अग्न्यादीनि । तिङन्तु वीप्साया असभवादाह—वीप्सयेति । पदस्य पदग्रहणाऽभावे सर्वनिकग्रहण सुतरा व्यर्थमिति तात्पर्यम् । उल्लङ्घ्येति । अत्र पदाऽभावनाऽसम्भवादित्यर्थ । न च नित्ये द्वित्व धातुमात्रस्य मा भूदिति पदस्येत्यावश्यकं, किंच सुप्तिङ्वर्त्तिनोऽपि द्वित्व वारयितु तत् क्रियाऽऽबाधादिविषये वाक्यद्वित्वस्याप्राप्त्यर्थमिति वाच्य, धातुद्वित्वेन नित्याद्यर्थानवगते । किंच सुबादिभि स्वार्थे परिपूर्णस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्य शब्दादुपस्थितस्य बहिर्भूतवीप्सादियोग इति न तद्विर्वचनप्रसक्ति । आबाधादिविषयवाक्यस्याऽसमाधाच । अत एव भाष्ये छान्दसत्वेन वाक्ये द्वित्वमुक्तम् । न च पदस्येत्यस्याऽभावे गन्धस्य कौटिल्यमात्रे मात्रकाशो यद्ध कौटिल्यमेन पुन्योभयविवक्षाया परेण द्वित्वेन बाध्येत, एव भृशार्थमेन पुन्योभयविवक्षायामपि । तत्सत्त्वे तु बहिरङ्गत्वाद्विर्वचनस्य यङेव । अत एव 'स्वरितो वाऽनुमूत्रे लुक्ताख्यानां द्वित्वस्य च सत्त्व वक्ष्यति भाष्यकार इति वाच्यम्, एवं (विधे) विषये उभयविवक्षेव नाऽनभिधानादित्याशयात् ।

ननु सामीप्यादीति । अन्या शङ्काया बोक्तिमत्र इति चिन्त्यम् । विशिष्ट

द्विर्वचनं यथा स्याद्द्विःप्रयोगो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ?॥ 'आम्पचमि पचसि देवदत्ता३'। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरता

प्र] षष्ठीनिर्देशेन 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषोपस्थानाद्द्विःप्रयोगो निवर्तते। 'द्वे' इत्येतावत्युच्यमाने सङ्ख्येयमुच्चारणं यदपेक्षते—'शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत' इति,—तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावाऽयोगाद्द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। यदा तु शब्दरूपं सङ्ख्येयं तदा 'द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत' इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायते। अथ काचो द्वे प्रथमस्येत्यत्र षष्ठीनिर्देशात्स्थाने द्विर्वचनं कस्मान्न भवतीति। 'अभ्यासाच्चे'त्यनेनाऽभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाज्ज्ञापकात्। न हि स्थाने द्विर्वचनेऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः सम्भवति, शब्दान्तरत्वादादेशस्य। स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्यते न तु तदवयवः। एकान्तरतेति। आवृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसङ्ख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्तनात्। तथा चोक्तम्—"एकाचनेकाच्ग्रहणेषु चावृत्तिसङ्ख्यानादिति ऋषिसहस्रमेकां कपिलां दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संवृत्तास्तत्र एकदक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणास्ते न आनीयन्त'। तत्र आम्शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। एकस्य 'पचमि'शब्दस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो, द्वितीयस्याऽनुदात्तं चे'त्यामन्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते, प्रतिषिद्धे, 'आमन्त्रितस्य च'त्याद्युदात्तत्वम्। प्लुतस्याऽप्युदात्तत्वम्। अथ स्थाने द्विर्वचनं कथमेकान्तरता यावतैकस्य स्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेते[1]। उच्यते—

उ] षष्ठ्यर्थेति। स्थानस्य कर्मत्वेऽयो व्यर्थ। कथं पुनरयमेतदुपदर्शनेन द्विःप्रयोगं निवर्तितं आह—पक्षद्वयसम्भवे त्विति। तदभावे पक्षद्वयमसमसुपपादयति—द्वे इति। शब्दस्यैवोच्चारणक्रियापेक्षया कर्मषष्ठीति भावः। यदा त्विति। परं तु कारकषष्ठ्यसम्भव इतरथा अन्याय्यं वचनं द्विःप्रयोग एव स्यात्, तदर्थं सर्वस्येत्यादुक्ति। तदुक्ते तु तत्सामर्थ्यात्स्थानषष्ठीति भावः।

ननु 'पचमि'शब्द एक एव, उच्चारणमेव तु भिद्यत इति द्विःप्रयोगेऽप्येकान्तरता सिद्धेत्यत आह—आवृत्तीति। उत्तरमिति। अत एव न्नियत्र। न ते आवर्तयन्ते इत्यनन्तरग्रन्थः। प्रतिषिद्धे इति। 'आम एकान्तर'मित्यनेनेत्यर्थः। आमन्त्रितस्य चेति। षष्ठ्यर्थ्यर्थं। प्लुतस्याप्युदात्तत्वमिति निघातानुदात्तं पदमन्यस्याऽसत्त्वात्तस्याऽभावादिति भावः। ननु पुनः शब्दस्याऽसत्त्ववाचित्वं कथं भावमन्तरयोगेन

1 षष्ठीनिर्देशेनेति क्वचित्।

न स्यात्। इह च 'पौन पुन्य' 'पौन पुनिक' इति,—अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात्॥

यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनं—राजा राजा चग्रग्र,—पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति॥ इदमिह सम्प्रधार्यम्—द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति, किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वान्नलोपादीनि॥ पूर्वत्राऽसिद्धे नलोपादीनि। सिद्धाऽसिद्ध-

प्र]एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेकपदत्वम्। पौन पुन्यमिति। पुन पुनर्भवितरि वर्तमानात् 'पुनः पुन 'शब्दाद्भावे प्रत्ययौ, यथा नानात्वमिति नानाभूतैर्नानाशब्दात्। पौन पुनिक इति। 'पुन पुनर्भव' इति 'कालाट्ठञ्'। तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीप्स्यमानार्थत्वादर्थवत्त्वेऽप्यर्थवत्समुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम्। स्यादेतत्—अनुत्पन्न एव सुपि पुन शब्दस्य निपातानुपनियाप्रधानस्याऽव्ययस्य द्विःप्रयोगो विधास्यते, ततो सुबन्तसमुदायत्वाद्व्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं, यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य। तच्च न। द्विर्वचनस्य नित्यत्वादर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गात्सुबुत्पत्तेरर्थमात्रमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्। स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वम्। ननु स्थान्येव सुबन्तत्वान्न प्रातिपदिकम्। नैतदस्ति। सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात्। न च प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो, 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गात्। अन्यथा प्रातिपदिकत्वाऽभावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावात्तन्निषेधो न कर्तव्यः स्यात्। राजाराजेति। पदस्य स्थाने समुदाय आदेश इत्यपदं न तदवयव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः। अन्तरङ्गबहिरङ्गान

उ]अथ—पुन पुनर्भवितरीति। वृत्तिविषये इति भावः। पुन शब्दस्येति। आकृतिगणत्वादिगणान्तस्थादि स्वरादिपठितस्येत्यर्थः। निपातायुक्तक्रियाप्रधानस्येति। नाऽऽदिक्रियावचनत्ववृत्तेरित्यर्थः। अतएव तत्र स्वनादिसिद्धिः। यथैकशेषेति। सरूपप्रातिपदिकसमुदायादेकस्या विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे इदम्। अन्तरङ्गत्वादिति। एवञ्च द्वित्वं यत्र सङ्घाते पूर्वो भाग पदमिति नियमात्प्रातिपदिकत्वस्याप्राप्तिरिति भावः। नञ्पदसमुदायस्यार्थवत्त्वेऽपि न क्षतिः, लोके तदानुपूर्व्यां कदापि प्रयुज्यमानादर्थस्यैवाऽऽदस्याऽप्यर्थवत्त्वात्। दोषवृत्तिस्तु 'दाण्डिन्यादि'विचारणायाम्। सुब्लुकीति। ननु प्रातिपदिकत्वेऽपि स्वप्रकृतिकसुबन्तत्वं दुर्लभं, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति हि सिद्धान्त इति चेन्न तदवयवस्यैव निर्देशेन साम्यात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात्' इति यस्य सत्त्वेन प्रकृते कल्पना प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वस्याऽपि सम्भवात्। इति पूर्वस्येति। उत्तरस्य

१ 'पौनःपुनर्भविन' पा०।

याश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ यत् तर्हि—'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विर्वचने' इति [वक्ष्यामि । तच्चावश्य—] वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ विभाषिता प्रयोजयन्ति—द्रोग्धा द्रोग्धा । द्रोढा द्रोढेति ॥ इह तर्हि—जिमजिम सुमल सुमलम्,—'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति ॥ 'आदेशो यः सकार' 'प्रत्ययो यः सकार' इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ इह तर्हि—नृभिर्नृभि ,—'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ 'समानपदे' इत्युच्यते, समानपद

प्र]पेक्षे च चोद्यसमाधाने । नलोपादीनि हि पदत्वनिमित्तानि अन्तरङ्गत्वादन्तरङ्गाणि द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गम् । एवं विभाषिता अपि विषयोऽन्तरङ्गा ।

विभाषिता इति । ननु 'न हेतस्या अङ्कुतघारत प्रयात' इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति । एवं मन्यते—धातुनाङ्गानि प्रत्ययाकृतिश्चैकैव । प्रकान्तार्थभेदाभावादपि नास्ति यथा गता स्वाम्यधातु च'ति नित्यत्वविरोधिनी च विभाषा । अतश्च चाऽत्र युगपदेव न प्रयाग सा विधात्रीति तस्या प्रसङ्ग । एतन्न्यायाऽनपेक्षया चैतदुच्यते । आदेश इति । सकारस्यादेशत्व षत्वं न त्वादेशावयवस्य । प्रत्ययो यः सकार इति । आदेशानुरोधेनेतदुक्त । प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य षत्वं व्यवस्थापयिष्यते । नृभिर्नृभिरिति । स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वात्प्रसङ्ग । समानमेवेति । यत्र निमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्र णत्वम् । इह तु वाक्याऽभावे द्विर्वचनाऽभावान्निमित्त

उ]१ समुदायपदत्वेनापि सिद्धमिति भाव । अन्तरङ्गबहिरङ्गत्वपक्षाद्भिन्न । पक्षान्तरमाश्रित्यचोद्यसमाधाने इत्यर्थ । नैपातिकत्वाद्बहिरङ्गत्वम् । अथाऽऽक्षेपाय बहिर्भूतं तिङ्न्तं भाव । विभाषिता अपीति । अन्यत्र 'नित्य—नित्य पदस्य दा' ... विभाषितेष्वक सिद्धि । एकस्या आकृतेरिति । द्रोग्धा—द्रोढेति ... । लाघवादिति । प्रतिपत्तिलाघवादित्यर्थ । एवं अदर्शनादि 'कुत्व ढत्व निर्धारणम्' धात्वाकृतिरिति । धातुप्रत्ययाकृतिभेदाभावादेकैवाऽऽकृतिरित्यर्थ । ... प्रकान्तार्थभेदशङ्कापि नास्तीति । यथा—गवा स्वाम्यधातुर्बेधाधातु [...] प्रवृत्तिनैवमत्रेत्यर्थ । ... नित्यत्वविरोधिनी चेति । एकत्र प्रयोगे तत्तुल्यानानुपलब्ध्या ... न चाऽत्र ... भाव । अनपेक्ष्येति । अनित्यत्वादिति भाव । 'प्रत्ययो यः सकार' इत्यत्र न ... —आदेशानुरोधेनेति । ननु ... न निमित्तनिमित्तिनो ... प्रसङ्ग ... स्थानिवत्त्वादिति । यथेति । यद ...

१ अत्र पाठ ... । २ ... प० ।

मेव यच्छित्य, न चैनच्छित्य समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्समानं चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

अथ वा पुनरस्तु हि प्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ ननु चोक्तम्—"आम्भवसि पचसि देवदत्ता ३ !—आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके इत्येकान्तरता न प्राप्नोती"ति ॥ नैष दोषः—सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । 'सुप्तिङन्तं पदं'। यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुप्तिङन्तं च [पदम्] ॥ ननु चैवं कस्मादेवात्र

प्र] रेफ पूर्वमन्तरङ्गाऽपि नकारस्य प्रयोगान्तर्वर्तिदा समानपदस्थत्वाऽभाव । अथवा स्थानिवद्भावादेकपदत्व, तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मक आदेश । समानग्रहणमिति। 'रषाभ्यां नो णः पदे' इत्येव वक्तव्ये, तत्राऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोः सम्भवाद्गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाच्चैकपदस्थत्वे सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थमाश्रीयत इत्यत्र णत्वं न भवति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति । अर्थः प्रत्ययसामान्यात्म एव पत्नाब्द स एव च तिङिति य पूर्वस्माद्विहित स परस्मादपि, य परस्मात्स पूर्वस्मादपि । तदादिग्रहणं चानुवर्तते । तेन 'पचसि-पचसी'ति समुदाय पचब्दादि पदसंज्ञ इति सिद्धमेकान्तरत्वम्। ननु चेति। ततो नैव पदम्।

उ] अथवेति। पूर्वं प्रयोगान्तराश्रयेण समानपदस्थत्व नेत्युक्तम्। इदानीमस्मिन्नेव प्रयोगे इति विशेष । गुणे सङ्ख्याया इति। उद्देश्यगतसङ्ख्याया सर्वथाऽविवक्षितत्वान्मयो गान्तरेऽनाश्रयेश्च चित्यमिद । तस्मात्पदस्तपर्यायविवरणे इत्यर्थः। न च पदसमुदायस्तदेनि बोध्यम् । नियमार्थमिति। नियमश्चाऽखण्डपदत्वाश्रयणात्स्य। अखण्डत्वं–निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्त्वाऽवच्छिन्नम्। तेन 'मातृभोगीण' इत्यादौ णत्व । पद चाऽन्नार्थवाचक, तेन रामनाम' 'गन्धवगान मित्यादौ न णत्वम्। नन्वेवम् 'पपचनश्च'निति कृते, 'अग्रेऽग्रे' इति पूर्वरूप 'रामान् रामा'निति णत्वनिषेधादिकं च न स्या'दिति चेन्न, 'द्वे' इति द्विर्वचनवले नानर्थकता ऽवयवभेदसमुदायस्यैवादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि पदत्वसिद्धे । तदुक्त कैयटेन–'पदद्वयाऽऽत्मक आदेश' इतीत्याहु । भाष्ये–सुप्तिङ्भ्यामिति। 'यस्मा'दिति परिभाषासङ्ख्याभ्यामाभ्या पद पदसंज्ञा विशेषविषयां करिष्याम इत्यर्थः। ननु यस्मादयत्सिङ् विहितस्तदादि तदन्तस्यैव पदत्व युक्तम् । 'पचसि पचसी'त्यत्र य आदि 'पच्' शब्दो न तस्मादन्त्यस्तिङिति कथं समुदायस्य पदत्वमत आह–अर्थरूपेति। य पूर्वस्मात्तिङ् विहित स परस्मादप्यत्यस्य प्रकृते उपयोगश्चिन्त्य । न च द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्ततया 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्ति लक्ष्यभेदात्। तदादिग्रहणञ्चेति। 'प्रत्ययग्रहण'इति

---

१ अय पाठ क्वचित्।

सुप्सिद्धिः ॥ समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा ॥ कुत एतत्? ॥ ॥*॥ शास्त्रोऽहाने ॥*॥ एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥ यदप्युच्यते-इह पौन पुन्य पौन पुनिस्यमिति,-अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति [इति]। मा भूदेव 'समर्था'दित्येव भविष्यति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्ति

प्र] समुदाय इति । यथा समुदायस्याऽवयवानां चैकाच्त्वे तुल्ये समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नाऽवयवानां, पपाचेति, तथेहापि पदसंज्ञा । एवं हि शास्त्रमिति । प्रत्यवयवं तु पदसंज्ञाया पदसमुदायस्य त्यागात्तद्विषयं शास्त्रं हीनं स्यात्। तदादिग्रहणाऽनुवृत्तिश्चाऽनर्थिका स्यात्। मा भूदेव समर्थादिति । तद्धितोत्पत्तौ द्वैत, विभक्त्यन्ताद्वोत्पत्ति, तदवयवात्प्रातिपदिकाद्वेति । तत्र विभक्त्यन्ता दुत्पत्तिरिति पक्ष आश्रीयते । समुदायश्च पूर्वोक्तेन न्यायेन विभक्त्यन्त इति ततस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा । अथ वेति । यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्ति

उ] परिमाणपर्यैव सिद्धे यस्मा प्रत्ययवि ध रित्यनुवृत्तरीदृशार्थलाभ इति भाव । ननु पौरस्कस्मा दिति । हि प्रयोजनाद्विनीतस्य प्रयोगोऽपि शास्त्रप्रक्रियानिष्पन्न इति भाव ।

यथा समुदायस्येति । समुदायस्य तत्प्रवृत्तिमात्रेऽयं दृष्टान्त नतु तद् दवयवानां पदत्वाऽभाव । समुदायपदत्वेनाऽवयवानां निष्ठपदकार्याननुग्रहेण तत्कार्य विषयाऽभावात् । अत एव- अयऽग्रः' इत्यादौ पूर्वरूपान्त्येन पदान्तत्वनिबन्धन रूप इत्यादि सिद्धि । 'निवर्तकमिदं प्रकरणं निति निन्यवीण्नयो रिति सूत्रस्थभाष्येण तथैव बोधनात् । **समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञे**'ति भाष्यस्य तथापि पदसंज्ञेत्यर्थ इति न विरोध । अत एव शास्त्राऽहानिरपरता । अन्यथाऽवयवविषयशास्त्रहानेस्तद्वस्थत्वमेव स्यादिति बोध्यम् । एतचैकाचो द्वे इति सूत्रे विस्तरेण निरूपितं । न चैवमनकपदान्तरवस्यापि सत्त्वेन कथनेकान्तरतेति वाच्यम् अनेकपदान्तरे न भवतीत्यर्थस्य विधिस्पृष्टवाऽभावेन विशिष्टस्यापि पदत्वनैकान्तरे भवतीति विधिस्पृष्टार्थस्य सत्त्वनाऽदोषात् । प्रत्यवयव मिति । प्रत्यवयव मात्र त्वित्यर्थं । ननु पौन पुन्यादेरपि पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धत्वात्पुन प्र° ऽयुक्तोऽत आह- तद्धितोत्पत्ताविति । भाष्ये-**समर्थादित्येवमिति** । प्रातिपदिकात्समर्थादित्यन्वय । प्रातिपदिकस्य पदस्य च तत्प्रकृतिक लक्षणेऽन्यथं गुरुत्वादव्यवहितपरत्वम्, प्रातिपदिकात्तु व्यवहितमिति न क्षति । अत्र वस्तु व्यापकत्वात्समुदायस्यैव प्राधान्याच्च । 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे (च) भाष्ये स्फुटमेतत् । तत्र प्रातिपदिकात्प्रत्ययस्याप्यभवावाह-भाष्ये-**अथ वेति** । एव हि प्रयोगस्फोऽपि भाष्ये स्थापित । अस्याऽज्ञानका स्थानद्विर्वचनशाश्रयणेन युक्तमित्याहु । न चैव हि प्रयोगन्ते दोऽयं घट इति वाक्यस्यापि पदत्वापत्ति, एकस्यैव घटस्य बोधनार्थं सन्द प्रति लौकिको हि प्रयोगोऽयमिति नाऽर्थभेदोऽत्र । तथा च- अत्

---

१ क्वचित्तु भाष्यमेवेदं न वार्तिकमिति मन्यन्ते । २ हि° क्वचित् । ३ इति क्वचित्क. ।

ज्ञापयति—'भवत्येव जातीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्ति'रिति, यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति ॥ [सर्वस्य द्वे] ॥

नित्यवीप्सयोः ।८।१।४।

इह कस्मान्न भवति—हिमवान्, वाटच[1], पारियात्र[2], समुद्र इति । 'नित्ये द्वे भवत'इति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः—अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्व

प्र] स्यथाप्यप्रातिपदिकादपि द्विरुक्ताज्ज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिः । कुत कुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययत्स्वगुणत्वमभावं अण्प्रत्ययः । [सर्वस्य ।]

नित्यवीप्स । इहेति । यदा नाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यतेऽङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदाऽत्रापि प्राप्नोति । निमित्तविशेषानाश्रयणेऽप्याभीक्ष्ण्यमङ्गीकृत न कूटस्थत्वमिति विशेषे प्रमाणाऽभाव इति मत्वा प्रश्नः । अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः, शब्दान्तरमनपेक्षणात् आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगमपेक्ष्य गौणोऽर्थः, अविच्छेदोपलब्धि सामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात् । ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । येषां च प्रयोक्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्याः । तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' 'ध्रुवमपाये' इत्यादिनिपातनाच्छब्दयोर्द्विर्वचनाऽभावं प्रतिपत्तुमिति विशेषानुपन्यस्यति—हिमवानिति । कूटस्थेष्वविचालिष्विति । उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थम् । कूटस्थे

उ] घटेऽस्य घटः अग्निदत्त इ' इत्यत्राप्यनन्तरं स्यात् । अत स्थाने द्विर्वचनत्वमेव न्याय्यमिति वाच्यम्, इष्टप्रयोगस्यानभिधानेनाऽदोषात् ॥ [सर्वस्य द्वे] ॥

नित्यवी । नन्वाभीक्ष्ण्यवृत्तिनित्यशब्दस्य ग्रहणे आभीक्ष्ण्यस्य च क्रियाविषयत्वात् कथमिदं प्रसङ्गः अत आह—यदानाश्रितेति । अत्र पक्षे नित्यशब्दस्य नित्यपदार्थे इत्यर्थः । अङ्गीकृतसामान्येति । तत्र नित्यशब्दस्येति भावः । विशेषे प्रमाणाभाव इति । तथा च सकलविशेषाणां ग्रहणमिति भावः । अथ वेति । योऽर्थः शब्दादुच्चरितमात्रादन्यनिरपेक्षः प्रतीयते स मुख्यः, यस्तु शब्दान्तरसन्निधानादिना प्रतीयते स गौण इति विभागः । क्रियापदेति । 'नित्यप्रहसित' इत्यादौ । मुख्यार्थमादायमन्तरेण प्रतीयमानस्य गौणत्वात् दर्शयति—अविच्छेदोपलब्धीति । कूटस्थस्य यथाऽविच्छेदेनोपलब्धिस्तथा प्रसहनादरपीति भावः । सामान्यम्—साम्यम् । कूटस्थत्वं नाम किं तदाह—येषाञ्चेति । न तु सर्वथोत्पत्तिविनाशरहितत्वं तस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वेन 'नित्या पृथिवी'त्यादेरच्छेदापत्तेः । अत्र पक्षेऽनिष्ट एव द्वित्वं प्राप्नोति न त्विष्ट इति भाष्यार्थः । तत्र नित्यशब्दतत्पर्यायाणां

---

1 'पाण्डव' पा० । 'माल्यवान्'इति 'विन्ध्य' इति वा कौचित् पठन्ति । 2 'पारियात्र' पा० ।

विचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा—नित्या द्यौः नित्या पृथिवी नित्यमाकाश-मिति । अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्तते । तद्यथा—नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥

प्र] विचालिष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत, यस्माद्व्ययो न क्रियते। तथा चोच्यते 'तथा कूटस्य राशिं कुरु, नाऽस्माद्व्ययः कर्तव्य' इति। एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः। उभयोपादाने तु 'येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या' इत्युक्तं भवति। नित्या पृथिवीति। अवयवानां विचालित्वेऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते। तद्य इति। आभीक्ष्ण्यवचन एवात्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः। कूटस्थवचने हि तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वचनं स्यात्। न चैव लोके प्रयोगोऽस्ति, प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। हिमवान्-हिमवानिति हि युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः। सुबन्तानामेव च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधानेन तिङन्तानि नाऽनुगृहीतानि स्युः। आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां, वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति। गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते, यथा 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' 'पार्श्वेनान्विच्छति' इत्यादौ। यद्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किमर्थं वार्तिककारः-'क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्' 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्य'मिति वक्ष्यति[१]। क्रियासमभिहारे द्विर्वचने विधीयमाने यथा लोडन्तस्य भवति-'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' इति, तथा पापच्यत इत्यादौ यङन्तस्य कस्मान्न

उ] त्यागे वीप्समाह—तत्र नित्यशब्दस्येति। पौनरुक्त्यपरिहारायाह—उभयेति। नित्यार्थेति। नित्यशब्दप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः। उभयोपादाने तु न सामर्थ्यादभिमतार्थलाभ इत्याह—येऽर्था उत्पादेति। उभयोपादानमित्यादि। ननु पृथ्व्यादिविकाराणां घटादीनाम् नित्यत्वदर्शनात् कथं नित्यत्वमत आह—अवयवानामिति। भाष्ये—तस्येदमिति। तस्येदं नित्यधारणमित्याह—आभीक्ष्ण्यवचन एवेति। अत्रोपपत्तिमाह—कूटस्थग्रहणे हीति। नित्यपदेन निर्देशः। तदनुग्रहाय च आभीक्ष्ण्यवाचिग्रहणेन न्याय्यमित्याह सुबन्तानामेवेति। आभीक्ष्ण्य—पौनःपुन्यम्। गौणोऽपि चेति। पदान्तरसमभिव्याहारगम्यत्वाच्चास्य गौणत्वमुक्तम्। शीतोष्णशब्दाभ्यां मन्दकारित्वौत्सुक्यकारित्वलक्षणा इति बोध्यम्। यद्याभीक्ष्ण्ये इति। आभीक्ष्ण्यमेव च क्रियासमभिहार इत्यभिमानः। एवमाभीक्ष्ण्ये द्वे वाच्ये इत्यस्यापि वैयर्थ्यं। शङ्कान्तरं करोति—क्रियासमभिहारे इति।

१ इदं क्वचित्। २ 'भवत' इत्येतत्पर्यन्तमेव वार्तिकमिति मन्ये।

प्र] भवति [1]। उच्यते—लोटणमुलावाभीक्ष्ण्यविषये विहिताविति ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वादप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वा तद्विधानम् । अथवा द्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यां आभीक्ष्ण्यं द्योत्यत इति वा वार्तिककारः प्रदर्शयति । क्रियासमभिहारश्च द्विविधो भृशार्थः पौनःपुन्यं च । तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याऽप्रसङ्ग एव । आभीक्ष्ण्यमपि णमुलाऽभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नोतीति विधीयते । तत्र यङ् क्रियासमभिहारव्यभिचाराऽभावाद्यथैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य न भवति । यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषया द्विर्वचनं भवत्येव—पापच्यते-पापच्यते इति । लोटोऽपि भवति,—पापच्यस्व-पापच्यस्वेति । लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानाद्व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति द्विर्वचनसहित एव तं द्योतयतीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः । अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति ? धातुर्हि क्रियावाची क्रियाधर्मश्चाभीक्ष्ण्यम् । नैतदस्ति । परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनीति तिङन्तस्यैव भवति । न च धातुमात्राद्द्विर्वचनेन नित्यत्वं द्योत्यते इति धातु

उ] भृशार्थः—पौनःपुन्यं च क्रियासमभिहारः । अप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वेति । समानकर्तृकयोरित्यादिनाऽर्थान्तरेऽपि तद्विधानात्तयोस्तद्द्योतने सामर्थ्याऽभावं मत्वेत्युक्तं तदाह—प्रत्ययेत्यादि । एवञ्च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेव तदिति भावः । एवमाभीक्ष्ण्ये प्रत्ययस्य सामर्थ्यमुक्त्वा क्रियासमभिहारे प्रत्ययस्य तदाह—क्रियासमभिहारश्चेति । एवञ्च भृशार्थेऽप्राप्तविध्यर्थमेतदिति भावः । नन्वेवं भृशार्थे इत्येव वक्तव्यं क्रियासमभिहारग्रहणं व्यर्थमत आह—आभीक्ष्ण्यमपीति । विधीयत इति । आद्ये विध्यादौ समुच्चये च विधानादाभीक्ष्ण्याभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याऽभावाद्द्विर्वचनमावश्यकमिति प्रतिपादयितुं विधीयत इति ज्ञापयन् । यङन्ते द्वित्वं निवारयति—तत्रेति । द्विर्वचनं भवत्येवेति । नित्यवीप्सयोरित्यनेनेत्यर्थः । सकलाऽवयवविशिष्टक्रियां सम्पादयन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थः । न च पौनःपुन्ये यङि तत्रो भृशार्थविवक्षायामपि द्वित्वापत्तिः सूत्राऽप्राप्त । वार्तिके [illegible] लोडन्तमात्रविषयमित्यग्रे निरूपयिष्यामः । लोटपीति । भृशार्थविशिष्टे पौनःपुन्यप्रतिपादनाय धातुसम्बन्धे विवक्षिते लोटि द्विर्वचने अपि भवत इत्यर्थः । तदन्तस्यैवेति । लोडन्तस्यैव न तु यङन्तस्येत्यर्थः । अत एव क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वचनं क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे भाष्ये पठितमिति भावः । न च पौनःपुन्ये यङि नित्यवीप्सयोरिति यङन्ते दुर्वारम् । न च यङोक्तत्वान्न तत् । भृशार्थेऽपि यङो विधानेन केवलस्य द्योतने सामर्थ्याभावादिति वाच्यम् भृशार्थे इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारग्रहणादाभीक्ष्ण्ये [illegible] इत्यस्माच्च ज्ञापकात्तेन पुनरस्य कथञ्चिद्द्योतने सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तिज्ञापनेन यङन्ते द्वित्वा

१ वीप्सु पा० । २ दुर्वारं यङोक्तत्वात् । न च भृशार्थेऽपि' इति पाठान्तरम् ।

अथ किमिदं वीप्सेति ? ॥ आप्नोतेरयं विपूर्वादिच्छायामर्थे सन् विधीयते ॥ यद्येवं–चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः–नैवं विज्ञायते–'वीप्सायामभिधेयाया'मिति ? ॥ कथं तर्हि ? ॥ कर्तृविशेषणमेतत् । [वीप्सतीति वीप्सेः ।] वीप्सश्चेत्कर्ता भवतीति।

प्र] मात्रस्य द्विर्वचनाऽभाव । आप्नोतेरिति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरो रूढिमसमुद्भाह–यद्येवमिति। करोत्यादिभिः क्रियाभिः घटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वाच्चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्ग । रूढत्वाश्रयेणाह–नैष दोष इति । चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम् । नाऽभिधेया वीप्सा गृह्यते–'वीप्सावाचिनो द्वे भवत' इति, किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मा, यथा आनाथ । गतगत इति शुके प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्त इति प्रतिपत्ति । वीप्सश्चेत्कर्तेति । अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षित । यदा पृथक् सङ्ख्यायुक्तानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा स वक्तुरस्य इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन

उ] भावसिद्धे । धातुमात्रस्येति। पदस्येत्यधिकाराभावादिति भाव । गृहीतसाधनेति । कुत्सिते'इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वं धातु साधनेने'ति न्यायेन चाऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वं साधनाऽऽकाङ्क्षया तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरुत्तरं तदर्थतायै च बहिर्भूताऽऽभीक्ष्ण्यादिसम्बन्ध इति भाव । भावाख्यानान्तेऽपि अन्तरङ्गत्वात्प्रत्यये तदनन्तरमेव द्वित्वमिति तात्पर्यम् । अनभिधानादपि धातोर्द्वित्वाऽभाव इत्याह नच धातुमात्रेति। क्रियाविशेषेति। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपे योगरूढिरस्येत्यर्थ । 'रूढिमसुद्भ'ति पाठ । तद्वाचित्वादिति । वीप्साशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थेऽय दोष इत्यर्थ । रूढत्वेति । पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयमिति भाव । रूढित्वे'ति पाठो स्वेरकप्रमादात्। वीप्साया अभिधेयत्वाभावेऽनभिधान हेतुमाह–चिकीर्षतीत्यादि। प्रयोक्तेति। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूढवीप्साकर्तृत्वस्य तत्रैव सत्त्वादिति भाव । वीप्सास्वरूप दर्शयति–यदेति। पृथक्सङ्ख्याऽऽश्रितत्वे हेतु –इतरेतरयोगमप्राप्तानिति । साहित्यमप्राप्तानित्यर्थ । अत्र साहित्यमानाऽभावात्। तेनैकदाप विषये न द्विर्वचनं, पृथक्सङ्ख्यायोगश्च परिगृहीतैकत्वादीनामेव भावादिति बोध्यम्। क्वचित्तु–'इतरेतरयोगं प्राप्ता'निति पाठ । 'बोध' इति शम । पृथक्सङ्ख्यायोगाच्चैकदेशतो वैलक्षण्यं बोध्यमित्याहु, तेषामितरेतरयोगं प्राप्तानिति स्वरूपकथनम् । युगपद्ग्रहणात् क्रमविवक्षाया न द्विर्वचनं, यथाऽत्र वनेऽयं वृक्ष शोभनोऽयं वृक्ष शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने कर्तुर्ना शब्दानां प्रयोगो भवति ।

युगपद्व्याप्नुवन्–व्याप्तिरूप सम्बन्धं युगपत्प्रतिपादयन्। अयं प्रयोक्तेमिति । ना

१ वीप्स्य' पा० । २ वीप्सेरि'ति क्वचित्पाठ ।

क्व पुनर्वीप्सार्थं ?। ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं[१] ॥*॥ अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेवं[२] वीप्सार्थं। ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनप्रसङ्गः ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इति चेज्जात्याख्यायां द्विर्वचनं प्राप्नोति। व्रीहिर्यवं[३] इति ॥*॥ न वैकार्थत्वाज्जातेः ॥३॥ न वैष दोषः॥ किं कारणम् ?॥ 'एकार्थत्वाज्जातेः'। एकार्थो[४] हि जातिः।

प्र] द्योत्यते। क्व पुनर्वीप्सार्थं इति। अर्थं प्रयोजनम्। एवंभूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। अनवयवाभिधानमिति। साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसम्बन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति। यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते। न वैकार्थत्वादिति। यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ व्यक्तिभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिः, उभयथा भेदाभावाज्जातिलक्षण एकोऽर्थः तत्र यथाग्न्यानयने चोदितेऽचोदितमपि पात्रं नान्तरीयकत्वादग्न्यानयनस्योपादीयते तथा जातौ चोदितायां द्रव्यं क्रियाङ्गभावेन प्रतीयते, ततोऽनवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावाद्द्विर्वचनाऽभावः। एकशेषेऽप्यस्मिन्वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनादनवयवाभिधानाऽभावाद्द्विर्वचनाऽभावः[५]। 'ग्रामो ग्रामो रमणीय'

उ] मित्यत्र इत्यर्थः। अत्र किमिदं वाक्यस्यानन्तरं न पौनरुक्त्यम्। अनवयवाभिधान-साकल्यनाभिधानं, व्याप्त्यर्थमिति फलितम्। साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणेति। ग्रामे ग्रामे पानीयमित्यादावपि अस्तिक्रियायाः सत्त्वेन तया सम्बन्धस्य प्रतिपादनाददोषः। वस्तुत इदमुपलक्षणं द्रव्याऽभावयोरपि। ग्रामे ग्रामे स्वामी ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्युदाहरणे। आद्ये स्वामीश्वरेति सप्तमी। भेदाभावादिति। जातिपक्षे स्वरूपत एव तस्याऽभावः। अन्ये तद्गोस्त्वाग-चक्रानाऽभावः। ननु जातौ क्रियाङ्गत्वाऽयोगाद्द्रव्यस्यापि शब्दवाच्यतया आवश्यकत्वे यत्र आह-तत्र यथेति। आक्षेपाद्द्रव्यप्रतीतिर्न तु शब्दवाच्य तदिति भावः। भेदविषयत्वादिति। शब्दवाच्याऽर्थगतपरस्परनिरूपितभेदविषयत्वादित्यर्थः। शब्दवाच्यभिन्नार्थविषयत्वादिति यावत्। द्विर्वचनविषयानवयवाभिधानस्य स्वरूपकथनमिदं। जातिव्यावृत्तये ऽत्र 'पृथक्सङ्ख्यायुक्ता'निति पूर्वलक्षणे दत्तम्। अनेनाऽप्यत्र शब्दस्य व्यावृत्तिरित्याह—एकशेषेऽपीति। कतिपयानामपीति। परिदृष्टानेकानामपि च पृथक्सङ्ख्यायुक्तत्वाऽभावः। अत एवैकरूपे प्रत्येकं विधेयसम्बन्धो नियमेन न प्रतीयते। नहि ब्राह्मणेभ्यः शतं दत्त' मित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं दत्त (भवति)। 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यत्र च तथा प्रतीतिः।

१ भाष्यमिदं न वार्तिकमिति ये। २ 'मेव' पा०। ३ व्रीहिर्यव इति पा०। ४ 'एकार्थो' पा०। ५ द्विर्वाभाव' पा०।

'एकमर्थं प्रत्याययिष्यामी'ति जातिशब्दः प्रयुज्यते ॥*॥ अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः ॥*॥ अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । 'अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामी'ति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्साया जात्याश्रयाया द्विर्वचनं न भविष्यति ॥*॥ निवर्तकत्वाद्वा ॥*॥ अथ वा नाऽनेन

प्र] इति सूक्ते निःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः, तथाऽस्मिन्वने वृक्षो वृक्षः शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं सन्निवेशनिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः, 'सर्वे रम्याः शोभनाः' इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद्द्विर्वचनाऽभावः । इह तु 'सर्वे माषा ब्राह्मणेभ्यो दत्ताः' इति यद्यपि कस्मैचित्त्रयो दत्ताः कस्मैचित् पञ्च, तथापि प्रयोगाद्वीप्साऽभावः । यदा त्वेकैको दत्तस्तदा वीप्सासम्भवान्माषो माषो दत्त इति द्विर्वचनं भवति । वृत्तिकारैरप्युक्तम्—'नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्से'ति । नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षणं ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाऽविवक्षितानां पृथक् सङ्ख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्रयोक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककालं व्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा । तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः । युगपद्ग्रहणेन क्रमविवक्षाया द्विर्वचनानिरासः । यथाऽस्मिन्वनेऽयं वृक्षः शोभनोऽयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते । वीप्सा प्रयुज्यत इति । वाग्व्यापारविषयत्वाद्द्विर्वचनं वीप्साशब्देनोच्यते । निवर्तकत्वाद्वेति । नेदं द्विर्वचनस्य विधायकमिति जाति

उ] द्विर्वचनविषयेऽनवयवाभिधानस्येष्टत्वेऽपि ग्रामो ग्राम इति । सन्निवेशानिरपेक्षेति । साहित्यनिरपेक्षत्वार्थं । तेनैकशेषाद्वैधर्म्यं दर्शितम् । वैधर्म्यान्तरमाह—इह तु सर्वे माषा इति । युगपदिति । क्रियागुणाभ्यां युगपद्व्यापकत्वेनान्वयं बोधयितुमिच्छेत्यर्थः । सहाविवक्षितानामिति । साहित्यमानाऽभावाच्च बोध्यं, तदेवाऽऽह—'पृथक्सङ्ख्यायुक्तानामिति । तदुपपादकमेव 'प्रत्येकं क्रियागुणयुक्ताना'मिति । 'युगप'दित्यस्य व्याख्या—एककालेति । ननु वर्णरूपाया वीप्साया प्रयोगकर्तृत्वमयुक्तमत आह—वीप्साविषयत्वादिति । अनेन च नानाशब्देषु प्रयोक्तुरिच्छाऽसम्भवान्न द्विर्वचनप्रवृत्तिरित्युक्तं । नेदमिति । ननु द्विः प्रयोगद्विर्वचनपक्षे समुदायस्यैवादेशत्वमावश्यकमिति कथं नियमार्थं स्यात्, व्यक्तपक्षेऽभिप्रायवशान्नानाप्रयोगेषु सैव प्रकृतिः स एव प्रत्यय इति कल्पना वक्तुमशक्यार्थभेदादिति समुदायस्यैव दुष्टत्वमिति चेन्न, वीप्साविषये प्रकारान्तरतामयुक्तनिषेधो

१ अनेकार्थं पा० । २ नेकार्थत्वाच्च पा० । ३ इह कश्चित् ।

द्विवचनं निवर्त्यते[1] ॥ किं तर्हि ? ॥ अद्विवचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्ते ऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति, तत्राऽनेन निवृत्तिः क्रियते—'नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्य'मिति ॥

॥*॥ सर्वपदसगतिग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् ॥*॥

सर्वग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['अर्थाभिधाने[3] द्विर्वचनविधानात्'] । सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नावयवस्य ॥ 'पदग्रहणं चानर्थकं' । पदस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽपदस्य । 'सगतिग्रहणं चानर्थकं' । सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽगतिकस्य ॥

किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते आहो स्विदेकम् ? ॥ कथाऽत्र

प्र] शब्दाना द्विर्वचनाऽभाव । द्व्यादिशब्दाना तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते । नातिबह्विति । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थत्वाद्बहुवच नाऽभावः । सर्वपदेति । यदा निवर्तकमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थ । येषा हि बहूना प्रयोग प्राप्तस्तेषा द्विर्वचनेनाऽसौ निवर्त्तते, न चात्र यवस्याऽपदस्य गतिमन्निधावगतेर्वा आवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परेर्वर्जन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाऽभाव ? । उच्यते । 'परेर्वर्जने' इत्युक्ते समुदायसन्निधौ द्विशब्द श्रुत प्रत्यासत्त्या समुदायमेव सङ्ख्येयं प्रतिपादयतीति सर्वादेश सिद्ध इति नार्थ सर्वग्रहणेन ।

किं पुनरिति । 'अनवयवाभिधान वीप्सार्थ' इति यदुक्तं सोऽपपन्न इति मत्वा

उ] दाहरणेऽनभिधानेन सम्यभावात् । सूत्रारम्भेऽपि तदुत्पादनाऽसम्भवाच्च । नियमत्वे समुदायेनैव सकलार्थप्रतीत्या एकैकस्यार्थोऽभावात्, निवादकत्वाऽसम्भवाच्च । स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽपि प्राप्ताऽनेकप्रयोगस्य स्थाने तदवयवीभूत प्रयोगद्वयमेव कर्तव्यमिति बोध्यते । स्थानपष्ठानिर्देशाक्षेपनिवृत्ति —स्तम्भेन दोषद्वयोरिति दिक् ।

नित्यवीप्सयोरर्थयोरिति भाष्ये निश्चयादन्तु सुगातायातम् । ननु 'नाति बहूनी'ति वक्तव्ये नातिबह्वित्यसङ्गतमत आह—बहुशब्दस्येति । आवृत्तिप्रसङ्ग इति । न चैवमभावे स्थाने द्विर्वचनत्व न सिद्ध्येत्, द्विःप्रयोगेऽपि दोषा नामुद्धारात् । सत्यपि तस्मिन्नेकाचो द्वे' इत्यादिप्रयोगस्य दुर्वारतया व्याख्यानस्यैव लक्ष्यानुरोधेन शरणीकर्त्तव्यतया 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्र 'शब्दस्ये'त्यस्य 'परेरि'त्यादेश्च सत्त्वेनाऽदोषाच्चेति भावः । उच्यते परेरिति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वनवयवाभिधान वीप्सार्थ इत्युक्-

1 'निवर्त्यते' । 2 'गति' पा० । 3 अय पाठ क्वचिदपि नास्ति । 4 'अवगम्यते' पा० ।

विशेष ॥*॥ वीप्साया सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि ॥*॥ वीप्साया सर्वाऽभिधाने वचन न सिध्यति–ग्रामो ग्राम जनपदो-जनपद [इति] ॥ बहवस्तेऽर्थास्तत्र बहुषु 'बहुवचन'मिति बहुवचन प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्येकम् ॥ ॥*॥ एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगति ॥*॥ एकाऽभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम्[2] ॥ ननु चोक्त–"वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि"रिति ॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ न वैष दोष ॥ कि कारणम्?॥ 'पदार्थत्वात्' । पदस्याऽर्थो वीप्सा, सुबन्त च[3] पद, ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैक स्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैतत्प्रातिपदिकम् ॥ यत्तर्हि प्रातिपदिक ग्यद् ग्यत् समितरसमिदिति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्त न[4] प्रातिपदिकम्॥ अपर आह–॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ न वैष दोष ॥ कि कारणम् ?॥

प्र] प्रश्न । ग्रामो ग्राम इत्येकवचन श्रूयते अर्थास्तु बहव , तत्र किं श्रुतिप्रामाण्यादेकत्वावमायोऽथाऽर्थवशाद्वा'भाविपयस्य शब्दस्य बहुर्थत्व,यथैकशेषशब्दस्य द्व्यर्थत्व बह्वर्थत्व वा । कश्चात्र विशेष इति । परिगृहीतैकत्वाना बहूनामर्थाना वीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधाने एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भाव । वीप्सायामिति । सर्वे चेद्ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदैकत्वविरोधिबहुत्वसद्भावेऽपि वचनादेकवचनमिष्ट न सिध्यति । एकाऽभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिरिति । यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतिर्न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थ । पदस्यार्थ इति । निर्ज्ञातसङ्ख्यस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थ । उत्तरकाल ▯ सत्यपि बहुत्वे प्रातिपदिकत्वाऽभावाद्बहुवचनाऽभावो यथा 'पश्य मृगो धावती'ति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाऽभाव । न चैतदिति । 'सुबन्तत्वादप्रत्यय' इति प्रतिषेधात् । एतदपीति । 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापक मन्यते । अपर आहेति । पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्ब

उ] त्वेन कोऽद्वियाऽभावा सन्देहानुपपत्तिरत आह–अनवयवाभिधानमिति । एकवचन श्रुत्यैकत्वात्तसायादिति भाव , तदाह–ग्रामो ग्राम इति । नास्ति दोष इति । अन्तरङ्गैकत्वमादाय वचन बहुविषयबोधश्च सिद्ध इति भाव । सर्वाभिधानशब्देन विशिष्टसर्वाभिधानं विवक्षितमित्याह–परिगृहीतैकत्वस्येति ।

निर्ज्ञातसङ्ख्यस्येति । एव च पदाधिकाराऽभावेऽपि पदपदस्यैव तत्साहचर्यादन्येषामपि तन्मध्यमैर्न बोध्यम् । उत्तरकालत्विति । द्विर्वचनोत्तरकालमित्यर्थ ।

१ 'पदार्थाभिधाने । २ 'सर्व पा० ३ च क्वचित्र । ४ 'न च पा० ।

'पदार्थत्वात्' । पदस्याऽर्थो वीप्सा । सुबन्तं च[1] पदम् । इयाप्प्रातिपदिकग्रैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैतत्प्रातिपदिकम् ॥ यत्तर्हि प्रातिपदिकं दृषद्-दृषत् समित्समिद्विति ॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न[2] प्रातिपदिकम् ॥

अथेह कथं भवितव्यं पचति-पचतितरां तिष्ठति, आहो स्वित् पचतितरां-पचतितरां तिष्ठतीति ? ॥ पचतिपचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति द्विर्वचनं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्विर्वचनं स्यात्–'आढ्यतरमाढ्यतरमानये'-

प्र]हुवचनाऽभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते । सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टस्य यद्बहुत्वं तस्य वाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते, वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थाना बहुत्वोपक्रमादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनरप्रवृत्ति । ततो 'न चैतत्प्रातिपदिकं'मित्यस्याऽयमर्थः –सङ्ख्यान्तरानाविष्टं प्रातिपदिकमत्र नास्तीति । यत्तर्हीति । अर्थाऽभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्यैकत्वानाविष्टेनैतत्प्रातिपदिकमिति भाव । एतदपीति । प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणम्–एकत्वं । तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति । निवृत्ते हि प्रत्यये प्रकृतिरेवैकत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति, यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याऽप्रतीतिः । 'एकैक'-मित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति । बहुत्वप्रतीतिस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाऽभाव । एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम् । अथेहेति । विनापि चशब्देन

उ]द्वितीयाभाव इति । धर्मप्रतिपादकस्य धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावादिति भाव । मन्यतइति । अतएवाऽस्वरसाद्व्याख्यान्तरं आहेति पक्षान्तरोपादानं । अत्र पूर्वस्मादिदमुपपादनसन्दाशयमाह–पूर्वमिति । सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टस्येति । एकत्वादिनेत्यर्थ । सङ्ख्यान्तरावेशे [illegible] अन्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तमेव वचनमिति भाव । नन्वेवं सति यत्तर्हि प्रातिपदिकमिति प्रश्नोऽसङ्गत इत्यत आह–अर्थाभावादिति । 'एतदपि प्रत्ययलक्षणेने'-त्युत्तरमुक्तेऽर्थे योजयति–प्रत्ययो लक्षणमिति । प्रत्यायने निमित्तमित्यर्थ । नन्वसत सुप. कथमर्थप्रत्यायकत्वं स्यादत आह–निवृत्ते हीति । 'निवृत्तेऽपी'ति क्वचित्पाठ । अयमेव पक्षो युक्तो न तु पूर्वोक्त इत्याह–एकैकमितीति । आद्यपक्षे अत्र बहुवचनं दुर्वारमिति भाव । ज्ञापकेनाऽप्ययमेव पक्षो ज्ञापयितु युक्त इत्याह–एतस्यैवेति । निङन्तद्वय

१ च क्वचित्र । २ 'न च' पा० ।

ति ॥ अस्त्यत्र विशेष —अन्तरङ्ग आतिशायिक ॥ कथमन्तरङ्गता? ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिक, पदस्य द्विर्वचनम् ॥ आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्ग ॥ कथम्? ॥ समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन । अथ वा स्पर्द्धायामातिशायिको विधीयते न चाऽन्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते ॥

एवं तर्हि द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चाऽतिशयश्च, नचैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं[1] युगपद्वक्तुं सम्भवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोक्त्रधीनं भवति, एतस्मिंश्चार्थे[2] प्रयोक्त्रधीने च क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । इह तावत्—पचतिपचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्रसृततरा गतिर्यन्नित्यमुक्त्वाऽतिशय उच्यते ।

प्र]वाक्स्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहु । अन्ये तु तिष्ठतीति शत्रन्तमाहु । तिष्ठति देवदत्ते यज्ञदत्त पचन्तराऽपेक्षया पचतिपचतितरामित्यर्थ । नित्यवीप्से चातिशयश्चेति । यद्यप्येते त्रयोऽर्थास्तथापि प्रयोगभेदाश्रयेणैतदुक्तम् । तिङन्तेषु नित्यत्वाऽतिशयौ द्वावर्थौ, सुबन्तेषु वीप्साऽतिशयौ । न चैकस्येति । यद्यपि वृक्षा इत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते । नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानाऽसम्भव ।

प्रयोक्त्रधीनमिति । नन्वभ्युत्तरपदाल्लाविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य प्रयोग । अवृत्तिना वृत्तिमद्वा अधीनादय इत्यदोष । इनशब्देन वाऽधिशब्दस्याऽव्ययीभाव परायत्तताप्रतिपादनपर । क्व चित्काचिदिति । क्रियाप्रकर्ष प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्ग पौन पुन्य पूर्वं विवक्ष्यते । इह त्वान्यतर

उ]त्यान्वयोपपत्तिमाह—विनापीति । अन्येष्विति । एतत्पक्षे षष्ठी चानादर इति सप्तमी । भाष्ये पदस्येति । तदर्थस्यैव बहिर्भूतार्थस्पर्धादियोगादिति भाव । प्रकारान्तरेणातिशायिकस्य बहिरङ्गत्वं दर्शयति—अथवा स्पर्धायामिति । एवञ्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वं प्राप्नोतीति भाव । त्रयोऽर्था इति । एवञ्च द्वावर्थावित्येतदनुपपन्नमिति भाव । निमित्तभेदादिति । शब्दभेदादित्यर्थ । द्वित्वं नित्यत्वं वक्ति । तरबादि त्वतिशयमिति भाव । अवृत्तिना इति । अव्युत्पन्ना । वृत्तिना—तद्धितान्तसदृशा इत्यर्थं । इनशब्देनेति । ईश्वरवाचिनेन शब्देन सहान्यपदार्थवृत्त्यधिशब्दस्याऽव्ययं विभक्तीति समास । यो यत्र वर्त्तते स तदधीनो भवतीति परायत्तत्वलाभ । तिङन्ते द्वित्वे कृते प्रकर्षप्रत्यय सुबन्ते तु प्रकर्षप्रत्यये[3] कृते द्वित्वमित्युक्तं भाष्ये । तत्रोपपत्तिमाह—क्रियाप्रकर्ष इति । पदार्थान्तरापेक्षया प्रकर्षयोगात्तस्य बहिरङ्गत्वं च । पौन पुन्य ॥ स्वापेक्षत्वेनान्तरङ्गमिति भाव । सुबन्ते त्वेतद्विपरीतमित्याह—इह त्विति । वीप्साद्विर्वचने हि स्वप्रकृत्यर्थे व्याप्यनापेक्षेति । प्रकृते चाऽतिशय

१ अनेकार्थं' पा० । २ 'श्चापि' पा० । ३ इद क्वचिन्न ।

इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गति'र्यदतिशयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥ [नित्यवीप्सयो] ॥

परेर्वर्जने ।८।१।५।

॥*॥ परेरसमासे ॥*॥ परेरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-परित्रिगर्तं वृष्टो देव- ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्य । ['परेर्वर्जन' इत्येव

प्र]माढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्ध प्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किं च–कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याढ्याढ्यतरमानयेति भाष्यम् । ततश्च प्रकर्षोऽर्थो गम्यते न तु वीप्सा । तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्ट सिद्धम् ॥ [नित्यवीप्सयो-] ॥

परेर्वर्जने। परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जन-क्रियाकृतो वर्षत्रिगर्तानां सबन्ध इति परे सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्ग । परत्तहि समास इति । 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्तते, अवयवौ त्वनर्थकौ । यदाऽप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं । समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दी यर्थे परि केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाऽ-भाव । अत्र पक्षे 'न चात्र परिर्वर्जने वर्तत' इत्यस्यायमर्थ –शुद्धवर्जने न

व]विशिष्ट व्याप्यत्वप्रतीतौ तात्पर्यात् पूर्वं तरविति भाव । आद्ये तु पौन पुन्यविशिष्टक्रियायाम निश्चयान्वयेऽनिश्चयविशिष्टायां वा पौन पुन्यान्वये न विशेष इत्यन्तरङ्गत्वादिह । वृत्तन्ते च निश्चयवद्व्याप्यत्वमपि पदार्थान्तरापेक्षामति समत्वेऽपि द्वयोर्विशिष्टे व्याप्यत्वप्रतीतिनिर्वाहाय पूर्वं तरवितिनात्पर्यम् । पूर्वं द्वित्वे विवक्षितार्थाप्रतिपत्तेरप्यय विभागो युक्त इत्याह–**किंचेति ।** कृतद्वित्वात्तरपि तदन्तरय प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि 'प्रकारेगुणवचनस्ये'ति द्वित्व कर्मधारय वद्भावात् सुब्लुकि 'पटुपटु रि'त्यादाविवात्रापि प्रकारार्थो गम्येतेत्यर्थप्रतीतिलाभाय पूर्वं प्रकर्षयोग पश्चाद्वीप्सेतीष्टसिद्धिरित्यर्थं ।

परेर्वर्जने । वाक्यसमानार्थत्वात्समासस्यवाक्य वद्द्विर्वचने प्राप्ते प्रतिषेध इति प्रति पादयितु वाक्यवृत्त्योरर्थोऽभेद दर्शयति–**त्रिगर्त्तानित्यादिना । सबन्धइति ।** वाक्ये पञ्चमीबोध्यो वृत्तौ तु तद्बोध्य इत्यर्थं । 'अपपरीवर्जने' इति कर्मप्रवचनीयत्वं, 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । अपपरिबहि रिति समास । ननु वाक्यवत्समासेऽपि परिणैव वर्जनद्यो-त्यते इति किमिति समासस्य तत्र शक्ति- कल्प्यत इत्यत आह–**जहदिति । वर्जनं**–सबन्धा ऽभाव । एवञ्च त्रिगर्तनिष्ठाऽऽप्रतियोगित्व... [illegible] । तदाह–**वर्ज्यमानोपस**

१ इद क्वचित्र । २ 'वीप्सन्ते' पा० । ३ 'यथेष्टसिद्धि-' पा० ।

सिद्धम् ॥] । 'परेर्वर्जने' इत्युच्यते न चाऽत्र परिर्वर्जने वर्तते ॥ कस्तर्हि ? ॥ समासः । ॥*॥ परेर्वर्जने वावचनम् ॥८॥ [परेर्वर्जने वावचनङ्कर्त्तव्यम्] । परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥ [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८।

॥*॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशानर्थक्यम् ॥*॥ असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति, न चाप्यकुपितो भर्त्सयते ॥ ननु च भो अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते ता शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति ।

प्र] वर्तते । अन्य एव ह्ययं परिः समासः, अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः । कस्तर्हि समास इति । समासविषयत्वात्परेरेव समासः । अन्य एव परिरित्यर्थः । वाक्ये नित्यद्विर्वचनप्रसङ्गादाह परेरिति । [परेर्वर्जने] ॥

वाक्या । असूयाकुत्सनयोरिति । यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद्भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनैकविषयत्वमेकार्थत्वं ज्ञेयं, तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति—न ह्यनसूयन्निति । तत्र कुत्सनभर्त्सनाऽभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न तु कोपाऽसूयाऽभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपाऽसूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः ।

ननु चेति । कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात्पृथग्विधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः ।

उ] र्जनइति । अवयवी ह्यनर्थकाविति । इदं चिन्त्यम् । ईदृशस्य परत्वार्थस्य पदैरन्यत्र भाष्यकारैरनभ्युपगमात् । ह्ययं परिरिति । चिन्त्यमिदं—सूत्रान्तरे कर्मणि वर्जने वर्तमानपरेरित्यर्थोऽलाभात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविहितविभक्त्यर्थस्य परिच्छेदकत्वेन तत्र विभक्त्यभावेन तस्याऽसमर्थत्वादिरयं परिः । किंच वाक्यदृष्टविभक्त्यर्थान्तर्भावेण तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पने परेरन्यद्योतकत्वाऽभावः । नहि समासस्य पदार्थान्तर्भावेन शक्तिः, तत्र तद्द्योतकापेक्षा । अतएव घनश्यामादौ विग्रहप्रयोगः । परिशब्दस्तु सूचो साधुत्वमात्रार्थं प्रयुज्यते, 'समुच्चार्य न्यवधौ दिशादौ कर्मप्रवचनीय'इति । [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरा । ननु परगुणासहनमसूया, कुत्सनं निन्दनं कोपः—क्रोधः शब्देनपीडनं भर्त्सनमिति कथं तेषामेकार्थत्वमत आह—यद्यपीति । तत्र कुत्सनेति । कार्य

१ इदं त्युक्तम् । २ 'कुत्सयते' पा० । ३ 'प्यकुप्यन्' । ४ नित्यमाद्विर्वचनं प० ।

एवं तर्ह्याह—

माम्रुतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ १ ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ।८।१।९।

इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति—'एक' इति ? ॥ एकस्य द्विर्वचने[3]

प्र.]अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति—अन्तत इति । यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नैव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोपं प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते । ततः सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहणं न कर्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनग्रहण-समर्थनायाह—साम्रुतैरिति ।

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोऽपि भर्त्सनम् ।
कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् ॥ १ ॥
विनाऽप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तयोः ।
निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मबुद्धिना ॥ २ ॥

एकम् । इह कस्मादिति । केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयतेऽनि-र्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्नः । किं पुनरत्राऽनिष्टं यावता कृतेऽपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावादपरः सुब्भविष्यति । समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थ-

उ.] विनाऽपि कारणं भवति, नतु कारणं विना कार्यमिति भावः । कोपाऽभावे भर्त्सनं न स्यादतस्तत्राऽप्यारोपितः कोपोऽस्तीत्याह—यद्यकुपिता इति । इत्युपलक्षणं, यथासूया-हीना निन्देरन्नित्यस्यापि । तदेव ध्वनयन्नाह—कुत्सनभर्त्सनग्रहणेति । एवं तर्ह्याहेति । एव तर्हि यत आह ऋषि —'साम्रुतै'रिति अतोऽसूयाकुत्सनयोः पृथग्ग्रहणं कर्तव्यमि-त्यर्थः । तदाह—गुरवो हीति । 'विनाप्यसूयये'त्यस्य 'एव'मित्यादिः । ननु कोपाऽभावे भर्त्सनैव कथं स्यादत आह—भाष्ये—लालनेति । [वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूया] ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ननु द्वित्वसन्नियोगेन विधानात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—केवल इति । इत्युक्तमभ्युपगम्य दोषाऽभावमुक्त्वा लुग्लुगेव नास्तीति युक्त्यन्तरमाह—समास-ग्रहणं चेति । विध्यर्थत्वे त्वप्रत्यय इति प्रतिषेधं बाधित्वा बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वं स्यादिति भावः । वस्तुतो द्वित्वे कृतेऽपि स्थाने द्विर्वचनत्वे स्थानिवद्भावेन द्वि प्रयोगपक्षे उक्तयुक्त्या प्रत्ययान्तत्वेनाऽप्रत्यय इति निषेधो दुर्वारः । यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र दृष्टत्व-मात्रेण प्रातिपदिकत्वमुच्यते तर्हीदानीमपि तुल्यमिति चिन्त्यमेवैतत् । पुंवद्भाव इत्यपि चिन्त्यम् । सहि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र' इत्यनेन वाच्यः । सहि वृत्तिघटकानेकभागमध्ये पूर्वं भागस्यैव । अत एव रूपे 'दक्षिणपूर्वस्यै' इत्यत्रोत्तरपदस्य च न, नचैव प्रकृते तस्मादेक

१ 'एव आह' । २ 'लाडना' पा० । ३ 'द्विर्वचने' पा० ।

सम्बन्धेन बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते न चाऽत्र द्विर्वचनं पश्यामः ॥*॥ एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः ॥*॥ एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः कर्तव्यः । द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्मान्न भवति तस्माद्वाच्यम्–'अस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवच्चे'ति ॥*॥ न वा वीप्साधिकारात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वीप्साधिकारात्' । 'नित्यवीप्सयो'रिति वर्तते ॥

अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ ॥*॥ [बहुव्रीहिवत्त्वे सुब्लोपपुंवद्भावौ प्रयोजनम्] । सुब्लोप-

प्र] मिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्याऽप्रातिपदिकत्वाभाव वा सुब्लुक् प्राप्नोति । एव तर्ह्युदाहरणदिक्प्रदर्शिता । इद तूदाहरणमेकेति । अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति ।

एकस्येति । 'द्वे'इत्यधिकाराद्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावे न भवति । द्विर्वचनमप्यनेन विधीयमानमत्र प्राप्नोतीति मन्वाह–एकस्येति । नवेति । वीप्साशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् 'परेर्वर्जने'इत्यादावर्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्सम्बन्धमननुभूयैव निवर्तिष्यते । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वाप्तिसाया विधीयमानेन बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाऽप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते । अथेति । किं वस्तुतः इह सर्वं कार्यमति-

उ.] इत्यादौ दधीत्यादाविव लुग्लुकि लक्ष्येलक्षणस्य न्यायात्तदन्तरङ्गत्वेन मा भूदापत्तिरिति यथाश्रुतभाष्यमेव रमणीयम् । कृते द्वित्वे तु लक्ष्यभेदात् पुनर्विभक्तिरिति न दोषः । न च कार्यातिदेशेऽनेनैव लुगुत्पत्तिरिति लक्षणभेदादेव इत्यत्र पुनः सुब्लुक् इति वाच्यं, कार्यातिदेशेऽपि प्रातिपदिकत्वरूपकार्यमतिदिश्यते । लक्षणत्व कार्यान्तरस्य तत्र दर्शनात् । नन सुब्लोपादि स्वशास्त्रेणैवेत्यदोषात् । अत एव प्रयोजनान्वाख्यानपरमिदमिति भाष्ये सुब्लोप पुंवद्भावौ इत्यत्र न न्यूनता । अन्यथा लुगुत्पत्तिरपि तत्र वक्तव्या स्यात् । मम तु सुब्लोप पदेन तन्निमित्तभूतप्रातिपदिकत्वलक्षणात्र दोष इति बोध्यम् । द्विर्वचनसन्नियोगेनेति । कृतद्विर्वचनैकशब्दानुवादेनेत्यर्थः । अनेनैव तद्विधाने हि एकशब्दानि न भिन्देत् । परत्वाद्वित्वस्यैवापत्ते । अस्य तु न तमपवाद । अनेन सह येन नाप्राप्त्यायाऽभावात् । द्विर्वचनमप्यनेनेति । अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः । भाष्ये–वीप्साधिकारादिति । समुदायोच्चारणेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्वीप्साग्रहणानुवृत्तिः । ननु सर्वथैव सम्बन्धः स्यादत आह–परेरिति । ननु तेनैव वीप्साया द्विर्वचनस्य सिद्धत्वादनेन पुनस्तद्विधानं व्यर्थमत आह–सत्यपीति । बहुव्रीहिवद्भावादिति । प्रातिपदिकसंज्ञादिरूपा

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ अत्र पाठः खण्डितः । ३ एकस्य' पा० ।

एकैकम्[1]। पुवद्भाव -गतगता ॥ यद्येवम्-॥*॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोष ॥*॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति। [सर्वनाम-] सर्वनामविधो दोषो भवति-एकैकस्मै। 'न बहुव्रीहा'विति प्रतिषेध प्राप्नोति। सर्वनाम ॥ स्वर-ननं[2] सुसु। 'नञ्सुभ्या'मित्येष स्वर प्राप्नोति। स्वर ॥ समासान्त ऋगृक्। पू पू। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्त प्राप्नोति ॥

प्र] दिश्यत अथ किंचिदेवेति प्रश्न। एकैकमिति। सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्ति। गतगतेति। उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। एकैकेत्यत्र तु पुवद्भावे विशेषाऽभाव। अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति। न चाऽत्र नित्या संहिता, 'एकैकयेत्येक' इत्यवग्रहकरणात्, 'अग्रे अग्रे सूक्ष्म' इत्युदाहरणाच्च। नन सुसुइति। 'आबाधे चे'ति द्विर्वचनम्। नन करोति सुसु आगतान्येवमादिवाक्यैकदेश उदाहृत। अथ नञ्सुभ्या मित्यन्तोदात्तत्वेऽसति केन स्वरेण भाव्यम्[3]। अत्र हि चत्वार स्वरा प्राप्नुवन्ति। समासान्तोदात्तत्व, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्व च। तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते। शास्त्राऽतिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनान्न भाव्यमाम्रेडिताऽनुदात्तत्वेन। यथा च 'नञ्सुभ्या'

उ]रेति। कस्याश्रय उक्त। उत्तरसूत्रेणेति। 'आबाधे चे'त्यनेन। अत्र पुवत्त्व तु स्त्रिया पुव दित्यनेन अतिदेशवशेनोत्तरपदस्यैकार्थेन भिन्नार्थत्वाऽभावेन च सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादिति भाव। नन्वेतत्सूत्रविषये पुवत्त्व कुतो नोदाहृतमित्यत आह-एकैकेत्यत्रेति। नचात्रेति। द्विर्वचनविषये इत्यर्थ। 'संहितैकपदे नित्ये'त्यस्य समासग्रहणसामर्थ्येनाऽत्रग्पद एव प्रवृत्तेरिति भाव। तदेवाह-अग्रे इति। उदाहरणात्। 'प्रकारे इति सूत्रे भाष्यकारेणे'ति शेष। अत्र 'एकैकया आहुत्या' इत्यत्र 'एक ऽएकये'त्यवग्रह याज्ञुषा कुर्वन्ति। न चाऽग्रेत्यादेरुपयोगश्चिन्त्य। 'मयूररोमभि'रित्यादौ सुब्व्यसमासेऽप्यवग्रहणकरणेनाऽवग्रहे संहितानित्यत्वस्याऽप्रतिबन्धकत्वादिति चिन्त्य। नन सुसु इत्येतावन्मात्रेण कथमर्थाप्रतीतिरत आह-नन करोतीति। सृत्यादीना कार्यकरणे मा भूदिति एवमुक्त, प्रियस्यात्यन्त नागरणाच्च पीडित। समासान्तोदात्तत्वमिति। व्याप्यधर्मातिदेश व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशादिति भाव। पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति। बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यनेन। परत्वादिति। अनुदात्तस्यावकाशो सुद्ध'इत्यादौ। शास्त्रातिदेशेऽनुदात्तत्वेन परमत आह—विरुद्धेति। अतिदेशस्वाभाव्यादिति भाव। कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्या-

१ एकैक' पा०। २ ननु पा०। ३ समासान्त पा०।

सर्वनामविधौ तावन्न दोषः। उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्—'बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भू'दिति। स्वरसमासान्तयोरपि—प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते, तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—'समासो यो बहुव्रीहि'रिति॥

प्र] मित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्याऽनतिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽपीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्ग। उच्यते। 'नञ्सुभ्या'मित्यत्रैव 'बनं समासे' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते, न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासाऽन्तोदात्तत्वं बाधते। ऋक् ऋगिति। समासमात्राद्विधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात्प्राप्नोति।

उक्तं तत्रेति। 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतो 'न बहुव्रीहा'वित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद्बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञानिषेध इत्यतिदेशान्न प्रवर्तते। स्वरसमासान्तयोरिति। स्वरे व्याख्यातम्। समासान्ते व्याख्यायते—'समासान्ता' इत्यत्र 'समासाश्च तद्विषया' दित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते, तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात्समासान्ताऽप्रसङ्ग। समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद्बहुव्रीहेरपि विशेषणम्। 'तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्येतद्भाष्यमुपपद्यते। अन्ये त्वाहुः—'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इत्यत्र

उ] णामुपस्थितिदेशस्यैव देशत्वेऽनयैव युक्त्या तदारण बोध्यम्। तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह—अन्यथा चेति। अन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग इति। एवञ्च विशेषाऽभावादविचारोऽयमयुक्त इति भाव। अनुवर्तत इति। अपकृष्यत इत्यर्थः। सन्निहितत्वाच्च 'नञ्सुभ्या'मित्यत्रैव सम्बन्धो न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्रेत्याशय। बाधत इति। तेन 'निशाता आमुदात्ता' इति पूर्वपदमाद्युदात्तं, शिष्टमनुदात्तम्। एवञ्च सत्याम्रेडितानुदात्तत्वेऽपि विशेषाऽभावाच्चिन्त्योऽयं कैयटः। अतिदिश्यमानकार्याणामुपस्थितिदेशस्यैव देशत्वेन परत्वेनाऽऽम्रेडितानुदात्तत्वस्यैव प्राप्तेश्च। स्वरे समासग्रहणापकर्षेण समाधानस्य भाष्ये स्वनिर्दिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याऽभावेन, 'नञ्सुभ्या'मित्यतिदेशे आम्रेडितानुदात्तत्वाप्रसेधेऽपीति दोष्यम्। इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये उत्तरग्रे सुन्योरपुंवद्भावेन प्रयोजने उक्ते, आम्रेडितानुदात्तत्वेनैव स्वरसिद्धया विशेषाऽभावात्। अतएव समासवद्भावो नोक्तः। तथा हि सत्यन्तोदात्तत्वापत्ते.। तेन मुख्येति। समास एव समास इत्याश्रयणादिति भाव। एतच्चानुवृत्तिसामर्थ्यादनेनानिर्देशेन तयोरनतिदेश इति तात्पर्यम्। नन्वेवं सति'तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्यनुपपन्नमत आह—समासमात्रस्येति। एवं च भाष्ये सामर्थ्यसिद्धं वस्तुत

१ 'तेनैव' पा०। २ इदं चाचिन्त्यम्।

कर्मधारयवदुत्तरेषु ।८।१।११।

कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥ * कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥*॥ [कर्मधारयवत्त्वे सुब्लोपपुंवद्भावाऽन्तोदात्तत्वानि][1] ॥ प्रयोजनं सुब्लोपः पटुपटुः । [सुब्लोपः] ॥ पुंवद्भावः—पटुपट्वी [पुंवद्भावः] ॥ अन्तोदात्तत्वम्—पटुपटुः [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२।

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? ॥ अग्निर्माणवकः गौर्वाहीकः । ॥*॥ प्रकारे

प्र] 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं, 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यत्र समासग्रहणं च सम्बन्धानुवृत्त्याऽनन्तरयोगे सम्बन्धमगच्छदनुवर्तते । तदुभयं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन 'ऋगाद्यन्तात्समासात्प्रकारः प्रत्ययो भवति । बहुव्रीहेस्तु समासादेव न त्वतिदेशा'दित्यर्थः सम्पद्यते । अथ 'नने त्यत्र बहुव्रीहिवद्भावाभावाल्लोपः कस्मान्न भवति ? । 'वन समासे' इत्यत्र समासग्रहणमनन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयल्लोपेऽनुवर्तते इत्यदोषः । [एकं बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्म । 'कालककालिके'त्यादौ 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावाऽधिकारः ॥ [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे । गुणवचनस्येति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणेऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अग्निर्माणवक इति । अग्निशब्दो यद्यपि गुणे सोऽयं

उ] दर्शितमिति भावः । ननु स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कनि यत्रादावपि सम्बन्धः स्यादत आह-संबन्धानुवृत्त्येति । 'वन समासे' इत्यत्र इति । उत्तरपदाद्धिसमासमन्येन विशेष्य सुबन्तमास एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । परेतु बहुव्रीहिवद्भावेन नोत्तरस्य सुबन्तसमासचरमावयवत्वरूपसुबन्तत्वम्, अतो न तत्र लोपः स्यात् । इत्यदोष इति । अधिकृतस्याऽऽश्रयाया हित्वे 'इकोऽसवर्णे' इत्यस्य 'न समासे' इति यत्प्रतिषेधस्तु सिद्धान्तपक्षे देशिकसमासस्यैव तत्र ग्रहणमिति बोध्यम् । यत्प्रधानमस्ति । [एकं बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्मधारयव । ननु 'बहुव्रीहिवदि'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धं किमनेनेत्यत आह—कालके त्यादि । स्वार्थिकत्वान्मन्त्र । आदार्थविषये तु नैतादृशेषु पुंवत्त्वम् । अतएव तत्रैव कर्मधारयवद्भावो नोक्तः । अन्तोदात्तत्वमिति भाष्ये । आद्युदात्तानुदात्तत्वं तु न, अतिदेशेन स्वाश्रयविरुद्धस्य निवर्तनात् । अतएवाधिकारत्वेऽपि नस्यात्रानुपस्थितिरिति बोध्यम् ॥

प्रकारे गुण । प्रकारोऽत्र सादृश्यम् । अनिष्टप्रसङ्ग इति । सर्वस्यापि सादृश्ये

1 'प्रयोजनानि' पा० ।

सर्वथा गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः[1] ॥*॥ [प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः]। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमाना गुणवचनाः सम्पद्यन्ते। तेनेहापि प्राप्नोति—अग्निर्माणवकः। गौर्वाहीक इति ॥*॥ सिद्धं तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्'। प्रकृत्यर्थो विशेष्यते। नैवं विज्ञायते—'प्रकारे वर्तमानस्य गुण[2]वचनस्ये'ति ॥ कथं तर्हि? ॥ 'गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्ये'ति। अथवा—'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते।

प्र] मिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं प्रवृत्तस्य सम्प्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाऽभावान्न द्विरुच्यते। एवं 'गौर्वाहीक' इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्वं वाहीके वर्तते। प्रकारे सर्वेषामिति। अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः। एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते। गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदनिबन्धनपक्षाभावः। सिद्धं त्विति। द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानीति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः। तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाव्यभिचाराऽभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्य

उ] वर्तमानस्य गुणवचनत्वादिति भावः। अग्निगततैक्ष्ण्यमिति। साधारणं तदेवाग्निशब्दलक्ष्यम्। एतच्च नित्यं व्यञ्जनयेति भावः। नन्वेवं गुणवचनत्वे पटस्य शुक्ल इतिवत् माणवकस्याग्निरित्यपि कदाचित्प्रयुज्येतेत्यत आह गुणगुणिनोश्चेति। इति कश्चित्। परे त्वेवं रीत्या व्याख्याने गौर्वाहीक इत्यत्र गोत्वस्य सादृश्यादिनिमित्ताऽभेदोपचार एव लक्षणेत्यर्थपरेण प्रयोगादिति सूत्रस्थभाष्येण विरोधश्च तस्माद्गुणवचनसदृशाऽभावेऽग्निर्माणवक इत्यादौ सादृश्यस्य व्यञ्जनया प्रतीतेर्द्विर्वचनं स्यादित्याशय वैयर्थ्यात्य मेवाशय, अन्यथा प्रकारे वृत्तित्वस्याप्यभावादसङ्गतिः। प्रकारे सर्वेषामिति। गुणव्यञ्जकत्वेन सर्वोऽपि गुणवचनस्तत्र लक्षणयेति भावः। तथा च गुणो भेदान्वयेन पक्षेऽपि स्यादित्यापत्तिवारणाय 'गुणगुणिनोश्चे'त्युक्तं प्रकारव्यञ्जकत्वाभावो गुणवचन इत्यर्थः इत्युत्तरमित्याहुः। द्विर्वचनस्येति। उपस्थितत्वात्। न तु प्रत्ययस्य प्रकृतिरित्यर्थः न तु प्रकार इति। प्रकारे वर्तमानः सन्यो गुणवचन इत्येवमर्थं किन्तु गुणवचनस्य प्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थ इति भावः। तत्र हेतुमाह—तत्र सर्वस्येति। प्रकारे वर्तमानस्य सर्वस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे दोषो नेत्याह दर्शयति—तद्ग्रहणाद्गुणवचनो य इति। गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादीदृशोऽर्थ इति भावः। सादृश्ये द्योत्ये इति।

---

१ इदं वार्तिकं भाष्यस्थानं प्रायो पुस्तकं। २ वर्तमानस्येति क्वचित्।

तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'माथींयो यो गुणवचन' इति ॥ कश्च माथींयः ? ॥ यः प्रकारे च प्राक् च[2] प्रकारात् ॥ अथ वा 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते त[3] एवं विज्ञास्याम — 'प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन' इति ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये[4] द्वे भवत ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रेऽग्रे[5] सूक्ष्माः ॥ * ॥ स्वार्थे

प्र] द्वे भवत इति सूत्रार्थः । ननु वक्ष्यत्येतत्—'त एवं विज्ञास्याम प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन' इति, तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेदः ? । उच्यते—इह प्रतिज्ञामात्रं कृत्वा 'सिद्धं त्वि'ति । तत्र तदुपपत्तिर्वक्ष्यते । तत्र प्रकर्षगतिरिति । सामर्थ्याद्गुणवचनत्वे लब्धे पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः । प्राक् प्रकारादिति । गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादवस्थाविशेषः परिगृहीतः । इह च सादृश्यं प्रकार आश्रीयते न तु भेदः । पटुपटुरिति ईषत्पटुः पटुसदृशः प्रतीयते । 'प्रकारवचने जातीय'रित्यत्र सादृश्यं प्रकारः केषांचिन्मते स्मर्यतेऽन्येषां तु भेदः प्रकारः । अत एव विदाहुः—गुणपरसर्जनद्रव्यवाचिनोऽपि द्विर्वचनं भवति 'शुक्लशुक्लः पट' इति, गुणमात्रवाचिनोऽपि 'शुक्लशुक्लं रूप'मिति । अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव

उ] प्रकारग्रहणस्यायमर्थः एवं च द्विर्वचने पट्वादयः शब्दाः सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्पटादौ वर्तन्ते इति भावः । एवं हि पटसादृश्यं तत्र द्योतितं भवति । एवं च यस्य परिपूर्णं पटुत्वं स पटुकार्याणि सर्वाणि करोति तेन यो न्यूनतत्कार्यकारी स 'पटुपटु'रित्युच्यते । 'प्रकारेवर्तमान' स्येत्यस्यापि व्याख्यानम् प्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थः । इह प्रतिज्ञामात्रमिति । अथवेति पक्षान्तरोपन्यासेनोक्तेऽर्थे हेतुरभिधीयते इति भावः । सामर्थ्यादिति । प्रकारे वर्तमानस्य सर्वथा गुणवचनत्वादिति भावः । पूर्वव्याख्यानादुत्तरत्र विशेषं दर्शयति—गुणवचनग्रहणेनेति । गुणवचनस्य प्रकारे वर्तमानस्यैवायं आश्रीयत इति भावः । 'गोवाहीक'इत्यादौ तु प्रकारवृत्तित्वात् प्राक् गुणवचनत्वमिति तात्पर्यम् । आद्यपक्षे द्वित्वोत्तरं प्रकारे व्युत्पत्तिग्रहः, द्वितीये प्रकारे तद्ग्रहोत्तरं द्वित्वमिति पक्षयोर्भेदः । अथाद्यपक्षे एव स्वार्थानिति ध्वनयितुं पुनरप्यथवेत्यादिना भाष्ये तदुपन्यासः । केषाञ्चिन्मतेनेति । वामनादीनामित्यर्थः । अन्येषामित्यर्थः । अन्येषामिति । जयादित्यादीनाम् । तत्राद्यमते द्रव्यवचनेभ्यः प्राप्तस्य जातिदशायां गुणवचने सादृश्येऽनवकाशेन द्वित्वेन प्राप्तोऽपि दोषो नेष्यत इति वामनः । तत्र नानित्यमिति जयादित्यमतमेव युक्तमिति दीपयितुं तत्प्रसक्तिः । गुणमात्रवाचिनोऽपीति । व्याप्तिन्यायादिति भावः । अन्येत्विति । वचनग्रहणबलेन गुणवचनादित्या

1 'यं' इति क्वचित् । २ 'च' क्वचित् । ३ 'तत' पा० । ४ क्वचित् 'आनुपूर्व्ये' इत्येव वक्तव्यमित्यन्त वेद वार्त्तिकपाठः । ५ 'अग्रे अग्रं' पा० ।

ऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत ॥॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्या माष माष देहि ॥ अवधार्यमाण इति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्या माष देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि ॥ अनेकस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्या माष देहि । माषमेव देहि ॥ कि पुन कारण न सिध्यति ? ॥ अनवयवाभिधान वीप्सार्थं इत्युच्यते, अवयवाभिधान चाऽत्र गम्यते ।

प्र] द्विर्वचन मन्यते–'मूलेमूल इति । अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागा , तत्रैकमेव मुख्यमग्र मूल च, अन्येषा तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेश , अथ सन्निवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेश । उपरि सन्निवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेश । नचस्वरूप भागाना स्थौल्य सौक्ष्म्य वा, कि तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्य, यथाग्र च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभाव । स्वार्थ इति । स्वार्थग्रहणमर्थान्तराऽभावप्रदर्शनार्थम् । अस्मात्कार्षापणादिति । अनेकमाषसमुदाय कार्षापण । तत्र सर्वे माषा दानक्रियया न व्याप्यन्ते कि तर्हि द्वावेवेति वीप्साऽभाव । भिन्नार्थत्वाच्चाऽनेन द्विवचनेनैकशेषो न बाध्यते । इह भवद्भ्या माषौ देही'त्युक्ते एकैक देहीत्यथा न गम्यते । माष माष देहीत्युक्त एकैकदानप्रतीति । द्वौ देहीति । माष माषौ माषान्देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत् । माषशब्दस्य हि द्विर्वचनाऽभाव प्रदर्शयितव्यस्तत्र यथेच्छ देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याऽभाव । माषमेव देहीति । अवधारणमत्राऽस्तीति प्रतिपादयति । किं पुनरिति । यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्यते तदा माष माष देहीति वीप्साया द्विर्वचन भवति, एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद्द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्ध द्विर्वचनमिति भाव । इतर आह–अनवयवाभिधानमिति । एव मन्यत–वीप्साया सानहितोऽर्थस्य न कस्य चिद्धनन

उ] दानित्वति तदाशय । ननु वीप्साद्विर्वचनेनैवानुपूर्व्येऽपि सिद्धत्वात्किं वचनेनेत्यत आह–अग्रमध्येति । वीप्साया इति । एकजातीयाना पदार्थानामेकरूपगुणान्वये हि वीप्सेति भाव । मूले मूले पृथि विर्पिना'मित्यादौ तु वीप्सायामेव द्विर्वचन बोध्यम् । स्वार्थग्रहणमिति । अन्यथात्राऽपि एकमिति वीप्सायामत्र भ इति अम स्यादि न भाव । । पा मत्वमुपपादयति–इह भवद्भ्यामिति । न गम्यत इति । किन्तु प्रत्येक माष, न प्रत्यने इति भाव । ननु द्वौ देही'त्यादयुक्त द्विशब्दादेवचनाऽभावप्रतिपादन प र्याऽभावादित्यत आह—माष माषानिति । मध्ये माष देही त्यस्य विवरण– त्र

आतैश्चावयवाभिधान यो ह्युच्यते–'अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माष माष देही'ति । माष माषमसौ दत्त्वा पुन शेष पृच्छति–'किमनेन क्रियता'मिति ॥ य पुनरुच्यते–'इम कार्षापणमिह[2] भवद्भ्यां माष माष देही'ति माषमाषमसौ[3] दत्त्वा तूष्णीमास्ते ॥ * ॥ चापरे द्वे भवत ॥ * ॥ चापरे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व ॥ न चावश्य द्वे एव, यावद्भि शब्दै सोऽर्थो गम्यते तावन्त प्रयोक्तव्या । अहिरहिरहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति ॥

॥ ॥क्रियासमभिहारे द्वे भवत ॥ ॥क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । ॥ भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवाय लुनाति । पुनीहि पुनीहीत्येवाऽय पुनाति ॥ ॥ * ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत ॥ * ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत

प्र]मास्त इह तु वर्तमानस्यांति वीप्साया अभाव । इम कार्षापणमिति । अत्र वाप्साया द्विवचनमिति नि शेषमापदानाद्यत्न । चापल इति । आतुरति पादन चापलम् । अहिरहिरिति । यद्यनेन न बोधयन्ति तदा हन्यत एवायमहि नति ज्ञात्वाऽऽतु प्रतिपादनाय वाक्यप्रयोग । न चावश्यमिति । एव च द्रुत त्वाऽनेन नेद शास्त्राय द्विर्वचन किं तर्हि परमत्वादनायाऽनेकस्य प्रयोग इत्युक्त भवति । एव चाहिरहिरित्यत्र द्विर्वचनाद्युदात्तत्वाऽभावाद्यथाभूत स्वरो भव तीत्याहु । क्रियासमभिहार इति । लोडन्तस्यैवेद द्विवचन न यङन्तस्य लोट समुच्चयेऽपि विधानात्क्रियासमभिहारवृत्तौ, केवलस्य सामर्थ्यमादाय यत्तु क्रियासमभिहारविषय एवेति लोडन्ते स्वत सामर्थ्याद्भावेऽभिमत द्विवचनम् । आभीक्ष्ण्य इति । ननु चाभीक्ष्ण्ये नित्यवीप्सयोरिति नित्यग्रहणा नोरिति सिद्ध द्विवचनम् । नैतदस्ति । पुन पुन क्रियाया उत्पत्तिराभीक्ष्ण्यम् ।

उ] दही ति । न कस्यचिद्देशेर्नामेति । यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ एवमत्र वर्तते । वचनभङ्ग्याऽत्राने भावमिति भाव । लोडन्तस्यैवेति । अत्र धात्वादि प्राप्त मित्यर्थ । आभीक्ष्ण्य इति वचनस्य प्रयोजन ननु नित्यवीप्सयोरित्यनेनैव सिद्धमत आह–ननु चेति । यथा लुनाति लुनातीति । क्रियाया उत्पत्तिरूपस्य नित्यत्वाभावे इत्युक्तम् । आभीक्ष्ण्यविषय इति । क्रियासमभिहारवृत्ते इत्यर्थ । नित्यता

१ अन्य पा० । २ भवद्भ्यां पा० । ३ माषमाष पा० । ४ क्वचित् क्वचिदिति चापरे द्वे इत्येव पाठ ॥ ...कनद्दृष्टा । ... ग्रन्थे लुप्तम् । ५ ... पा० । ६ अत्र पाठ क्वचिदपि नास्ति । ७ क्वचित्तु 'क्रियाभिहारे' इत्यपि पाठ । ८ ... ।

इति वक्तव्यम्। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। भोजंभोजं व्रजति। ॥*॥ डाचि च द्वे भवतः ॥*॥ डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम्॥ पटपटायति घटघटायति शरशरायति ॥ ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां

प्र] तथा हि भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनःपुनः प्रवर्तत इति क्रियाऽऽवृत्तिः प्रतीयते। नित्यतो क्रियाया अविच्छेदः यथा 'पीत्वा पीत्वा'त्युक्ते अविच्छेदमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः। न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवति जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते। यत्तु भाष्ये तत्र आभीक्ष्ण्ये वर्तत इति,-नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थम् आभीक्ष्ण्यविषया या नित्यशब्दस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः। तथा च वृत्तिकारा आहुः 'या क्रिया यत्र प्राधान्येनाऽनुपरममनुकरोति तन्नित्यम्'। अन्ये त्वाहुः-भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ णमुलन्तस्य द्विवचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च। तत्राभीक्ष्ण्ये यत्प्रत्ययेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम्। अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विवचनं विधीयत इत्याहुः। अथ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति कस्मादाभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति किमर्थमुच्यते। क्रियासमभिहारमशब्देनैव यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विवचनमिति शङ्कानिरासार्थमिति

८ भवेत ॥ ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति

प्र] वाक्यद्वयोपन्यासः । डाचीति । विषयसप्तमीयम् । तेनाऽनुत्पन्न एव डाच्यव्यक्त टिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं, ततोऽव्यक्तानुकरणाद्डाच् । ततष्टिलोपः । ततो 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति पररूपत्वम् । कश्चित्तु पररूपविधानमत्शब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राग्द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाह । तदयुक्तम् । 'पत'दित्यादेः कृतटिलोपस्याऽत्शब्दस्य सम्भवात् । तस्मा'ड्डाची'ति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया । प्रयोगदर्शनेनाव्यक्तानुकरणाड्डाचि द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहिते इति द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाऽभावः । केचित्तु 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति पररूपविधानमेवाऽव्यक्तानुकरणाड्डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः । यदा तु पररूपमनाम्रेडितान्तानुकरणाद्भवतीति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव । बहुलग्रहणमनाऽन्येऽधीयते, तेन द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो, डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति । पूर्वप्रथमयोरिति । क्वचिदादिविवक्षायामिति पठन्ति । अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति । तत्र भिन्नार्थत्वाद्द्विर्वचनेनातिशयाभिधानं न यत्नत इत्याहुः । तथा हि 'पूर्वतरं भुङ्क्ते' इत्युक्ते क्रियान्तरसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोजनान्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति सन्देहः । एवं 'पूर्वपूर्वतरं पुष्प्यन्ती'त्ययमप्यर्थो

उ] विषयसप्तमीति । परसप्तम्या तु डाचि द्विर्वचनस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन निमित्तात्प्रागेव प्रवृत्त्याऽसिद्धिः अन्योन्याश्रयश्च — डाचि द्विरुक्ते अव्यक्तत्वं भवति च तस्मिन् डाजिति भावः । ततष्टिलोप इति । उत्तरसूत्रे पदस्य च डाच्यथ म्रेडिते परे पूर्वशब्दस्य पररूपं भवति । अन्यथा डाच्यनाम्रेडिते पररूपविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । यदा तु पररूपमिति । नित्यमाम्रेडिते डाचीत्येतत् । अनाम्रेडितेति । वृत्तिकारैः । आश्रीयत इति । अधिकं व्याख्यात इत्यर्थः । बहुलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह — परसप्तम्यामपीति । अत एव डाजभावेऽपि क्वचिद्भवति 'पटपटेति' । अत एव 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति चरितार्थं । भाष्ये डाचि चेति । येन डाजभावेऽपीत्यपि बोध्यम् । अन्योन्याश्रयपरिहाराय विषयसप्तम्या आवश्यकत्वमिति । केचिदित्यादीति । पाठद्वयेऽपि पूर्वप्रथमशब्दयोर्योऽर्थस्तस्यातिशयविवक्षायामित्यर्थः । नन्वत्र विशेषविहितत्वादातिशायिकस्य द्वित्वं बाध प्रत्ययेन भाव्यं तत्र भिन्नार्थत्वादिति । आतिशायिकप्रत्ययोऽनुपपन्न इत्याह । पूर्वत्वमिति । पूर्वत्वातिशय इत्यर्थः । इति सन्देह इति । प्रकरणादिवशाच्च निर्णय इति भावः । 'पूर्वं पूर्वं भुङ्क्ते' इत्यनेन त्वन्येभ्यो भोक्तृभ्योऽ

१ ४८ वार्तिकस्य नवति ... वचने । २ 'मन्यैतर'इति पा० । तत्र नागेशसम्मतम् ।

वक्तव्यम्। पूर्वंपूर्वं पुष्प्यन्ति। प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते॥ ॥ डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवतः॥ ~ ॥ डतरडतमयोः समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। उभाविमावाढ्यौ, कतराकतराऽनयो[3]राढ्यता। सर्व इमे आढ्याः, कतमा[4]कतमैषामाढ्यतेति। ॥ ~ ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो [द्वे भवतः] समासवच्च बहुलं, यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य॥ ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। 'समासवच्च बहुलं। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य'। अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति।

प्र] गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति। 'पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ती'त्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्यः पूर्वं पुष्प्यतीत्यर्थः प्रतीयते। अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते। आदेराद्यविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थः। डतरडतमयोरिति। डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः, आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन सम्प्रधारणायां निरूपणायां विषये। तथाहि उभाविमावाढ्यावित्युक्तेऽनेकप्रकाराढ्यत्वसम्भवादप्रतिपत्तौ किङ्कृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहानः पृच्छति–'कतराकतराऽनयोराढ्यते'ति। स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। स्त्रीनिगदो भावः–स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूतिः, ऋद्धिः, सम्पत्, आढ्यतेति। निगद्यत इति निगदः। 'नौ गदे'त्यप्। स्त्रिया निगदः–स्त्रीनिगदः। कर्मव्यतिहार इति। क्रियाव्यतिहार इत्यर्थः। तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति। समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्र बहुल-

---

उ] तिशयेनेत्यर्थ एव गम्यते। अयमपीति। अन्येभ्यः पुष्पितृभ्योऽतिशयेनेत्यर्थः। अन्येभ्यः पूर्वमिति। अन्येभ्योऽतिशयेनेत्यर्थः। पाठान्तरेणैतव्याख्यानायाह–आदेर्वातिशयेति। द्वितीय आदिशब्दोऽतिशयार्थक इति भावः। एवं चेदं वचनं नावश्यकम्, एकस्य पूर्वशब्दस्यातिशयत्वपरतयाऽप्युपपत्तेः। किं कृतमिति। किं साधनमवलम्ब्य तुल्यत्वं कृतमित्यर्थः। दप्रिभे प्रत्ययौ। स्त्रीनिगद इत्यस्यार्थकथन–स्त्री लिङ्गेति। स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेये भावे वर्तमानयोरित्यर्थः। भावश्चाऽनिशयात्कृत्तद्धितोऽपि गृह्यते। तदाह–भूति ऋद्धि सम्पत् आढ्यतेत्यादि। निगद–निगदनकर्मभूतोऽर्थः। स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दः। कर्तृषष्ठ्या समासः। क्रियाव्यतिहार इति। परस्परकरणमत्र सः। समासवद्भावस्तु बहुलमिति। अनन्तरतात्पर्येण बहुलशब्दस्य सम्बन्ध इति भावः। अत्र

---

१ पच्यन्ते पा०। २ निगदे भावे पा०। 'भावे' इत्यन्तमेव वार्त्तिकमिति पदे। ३ कतराऽनयोः इति पा०। ४ कतमैषामिति इत्यन्यत्र क्वचित्पाठे।

अन्योऽन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति । ॥२॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावः ॥२॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यां [चे] भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मण्यौ] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मणकुले] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥ [प्रकारे गुणवचनस्य] ॥

प्र.] ग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाऽभावात्सुब्लुग्न भवति, नाऽपि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । उत्तरपदस्य या विभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाऽल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याऽऽम्भावः स्यात् । तत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न सम्बध्यत इति सुब्लोपादि न भवति ॥

उ.] एव भाष्ये यदा न समासव' दित्येवोक्तम् । समासवद्भावाभावादिति । अत्र नित्यस्तदभाव । तथैव भाष्योदाहरणात् । एव च यदेति यत्रेत्यर्थकं भाष्यम् । भाष्ये—प्रथमैकवचनं भवतीति । बहुग्रहणसिद्धोऽयमर्थः । 'परस्पर'शब्दे तस्य कस्याप्यभावो नपुंसकेऽन्योन्यमित्यादौ पूर्वखण्डेऽसमासश्च । तत एव नित्य इति । तथैव भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये अन्योन्यस्येत्यादि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, पुनःप्रवृत्त्यपेक्षया । वार्तिकेषु कर्मधारयवत्पदासम्बन्धज्ञापनायाऽत्र 'समासव'दित्युक्तिः । उत्तरपदस्य या विभक्तिरिति । नन्वितरेतरशब्दस्य समासवद्भावात्सुपो लुकि सत्युदायात्सुप् सुविति नोत्तरपदस्यायं सुविति चेन्न, उत्तरपदोत्तरवर्तिसुप इत्यर्थेनाऽदोषात् । स्त्रीनपुंसकयोरिति । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे'इत्यस्य 'स्त्रियाः'इति प्रकरणबहिःपाठेन नपुंसकेऽपि प्रवृत्तिरिति भाव । तत्र नपुंसके पुंवद्भावप्रवृत्तेः फलं चिन्त्यम् । पुंवत्त्वं तु पूर्वखण्ड एव इत्युक्तम् । इदमपि इतरेतरशब्दविषयम् । अन्योऽन्ये समासवद्भावाऽभावेन वृत्त्यभावात् । तस्माद् दरद्वये टाबभाव क्लीबे चाद्ड्डिरहः स्वमोः । समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥' इति बोध्यम् । अतएवेतरेतरमित्यादावदड्भावः । अन्योन्यसंश्रयत्वेनेति क्रियामिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः, अन्योन्यसहाया इति 'सर्वस्य द्वे'इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्च सङ्गच्छते । तथा नपुंसकेऽन्योन्यमिति पूर्वपदे सोरम्भावोऽपि बाहुलकादेव बोध्यः । परे इतरादिभ्यो विहितयो स्वमोरदुक्तित्यर्थकस्य नेत'दिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वादितरेतर मित्यादौ नाऽदुक् प्राप्तिः । 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ'इत्यादावपि 'सुदुपहन्तुं शक्य'मितिवत्सामान्ये नपुंसकमितीत्यन्यशब्दस्यैव द्वित्वेन टाप स्याऽभावः । 'स्त्रीनपुंसक

१ इद क्वचिन्न ।

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु ।८।१।१५॥

॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वं स्कन्दविशाखौ । द्वन्द्वं—नारदपर्वतौ ॥ अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ । अथ 'द्वन्द्व'मिति किं निपात्यते ॥ * ॥ 'द्वन्द्व'मिति पूर्वपदस्य चाऽम्भाव उत्तरपदस्य चाऽत्वं नपुंसकत्वं च ॥ * ॥ द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चाऽम्भावो निपात्यते उत्तरपदस्य चात्वं नपुंसकत्वं च ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये"ति, तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम् ॥ [द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र] ॥

पदस्य ।८।१।१६। पदात् ।८।१।१७।

प्र.] द्वन्द्वम् । अत्यन्तसहचरित इति । अभिव्यक्तिग्रहणादतिप्रसङ्ग इति वचनम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति । लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ, न त्वत्यन्तसहचरितौ । पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्याऽम्भावः, उत्तरपदावयवस्याऽत्व, समासान्तोदात्तत्वंच भवति । [द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा] ॥

पदस्य । अथ किमर्थं पदस्येत्यधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येव । अर्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते । न च समर्थपरिभाषोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते । यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु

उ] योरित्यस्य तत्समानाधिकरणयोरित्यर्थं इत्यादु । सुब्लोपादि न भवतीति । 'मूले मूले स्थूल' इत्यादौ । [प्रकारे गुणवचनस्य]

द्वन्द्वं रहस्य । अभिव्यक्तिग्रहणादिति । लोकप्रसिद्धिमात्रार्थकत्वात्तस्येति भावः । भाष्ये नपुंसकत्वं चेति । चेन कृत्तद्धितादिवचनोत्पत्तिमात्रस्य सङ्ग्रहः । [द्वन्द्वंरहस्य]॥

पदस्य । यावता वक्ष्यमाणानीति । आमन्त्रितनिघातो युष्मदस्मदादेशाश्च सुबन्तस्यैव विधीयन्ते । 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्तिङन्तस्येत्यादि द्रष्टव्यम् । सुप्तिङ्साधारण्येन पदस्यैव कार्ययोगे युक्त्यन्तरमाह—अर्थप्रयुक्तस्य चेति । न चेति । पदद्वयनिबन्धनेष्वित्यर्थः ।

१ अत्र पाठ क्वचित् ।

आ कुत पदाधिकार ? ॥*॥ पदाधिकार प्रागपदान्ताधिकारात् ॥*॥ 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यत[1] प्राक् पदाधिकार ॥

अथ 'पदा'दित्यधिकार आ कुत ? ॥*॥ पदात्प्राक् सुपि कुत्सनात् ॥*॥ पदादित्यधिकार प्राक्सुपि कुत्सनात्। 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ[3]'विति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् ॥ * ॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् ॥ * ॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्य. ॥ * ॥ इह यचने ह्यपदान्तस्याऽ

प्र] समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते। कुत्वादीनि त्वेकपद निबन्धनान्येव। नच भसञ्ज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थं पदाधिकारो, अवयवस्य भत्वेपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमात्—वचरि दोग्धरीति। उच्यते—नलोपाद्यर्थं पदाधिकार। असति (हि) तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येव राजानावित्यादावपि स्यात्। पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप। तथा संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ, न तु गोमन्तावित्यादौ। 'मो नो धातो'रिति नकार प्रशानित्यादौ भवति न तु प्रशामावित्यादौ। आ कुत इति। कस्य चित्कार्यस्याऽसिद्धि मत्वा पृच्छति। प्रागिति। अपदान्तस्येति विरोध्यु पादानात्प्रागन पदाधिकार। प्राक्सुपि कुत्सनादिति। यदि त्वत्र पदादित्य नुवर्तेत 'देवदत्तो यत्पचति पूती त्वनेव तिङन्तस्य निघात स्यात्र तु 'पचति पूती स्यत्र। यणेकादेशस्वर इति। 'उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्ये'ति यणा श्रय स्वर 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकादेशस्वरश्चेडाया वे यस्मात्परौ कर्त व्यौ। इह वचने हीति। पदस्येति स्थानषष्ठ्युदात्तस्वरितयोर्यण परो

उ] यत्र समानवाक्याधिकारो नास्ति तत्रापि तदुपयोगाऽभावमाह—कुत्वादीनि त्विति। यत्र पदद्वयनिव धनसामर्थ्यस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वमित्यर्थ। अवयवस्य भत्वेऽपीति। भ्रुव प्राग्भागस्येत्यर्थं। समुदायपदेति। भुव समुदायपदस्य यं। कस्यचित्कार्य स्येति। वक्ष्यमाणावधिपरिग्रहे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादेरप्यपारी या भवकार्यसि द्धिमभिप्रेत्योत्तरम्। अस्याऽवधेरुपादान लक्ष्यानुरोधनेत्यत आह—यदि त्वत्रेति। यणेका देशाश्रय स्वर इति मध्यमपदलोपी समासस्तदाह—यणाश्रय इति। तत्र यणिमित्तम् एकादेश स्थानी। इडाया वेत्यस्मात्पराविति। तदन्तमेव पदाधिकारस्योपयोगाभिति भाव। स्थानषष्ठीति। षष्ठीस्थान इति परिभाषणादिति भाव। इहत्स्वरेति। 'स्वर

1 इतिवक्ष्यत'। 2 पदादिति' पा०। 3 इत्यत प्राक् पा०। 4 'वचने' पा०।

प्राप्तिः ॥ * ॥ इह क्रियमाणेऽपदान्तस्याऽप्राप्तिः स्यात्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये'ति। इहैव स्यात्—कुमार्यौ किशोर्यौ। इह न स्यात्—कुमार्यः किशोर्यः ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः—इहैव स्यात्—वृक्षौ प्लक्षौ। इह न स्यात्—वृक्षाः प्लक्षाः ॥*॥ न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥*॥ न वोर्ध्वं पदाधिकारात् कर्त्तव्यो यणेकादेशस्वरः ॥ किं कारणम्? ॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्'। पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी ॥ का तर्हि? ॥ विशेषणषष्ठी ॥ किं वक्तव्यमेतत्? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते? ॥ प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी। ॥ * ॥ अन्तग्रहणाद्वा नलोपे ॥ * ॥ अथ वा

प्र] योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोऽन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थः। एवमुदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदात्त आदेश इति स्यात्। कुमार्य इति। हल्स्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वाऽभावः। न वेति। इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु वाक्येषु यथायोगं सबन्धविशेषेऽवतिष्ठते। क्वचित्स्थानेषष्ठी, क्वचिदवयवषष्ठी। तत्र यणेकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थं न तु कार्यिप्रतिनिर्देशार्थं, तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति। किं वक्तव्यमिति। 'षष्ठीस्थानेयोगे'ति नियमादलभ्या विशेषणषष्ठीति प्रश्नः। प्रत्याख्यायत इति। योगे प्रत्याख्याते यत्राऽन्यः सबन्धोऽस्ति यथोऽनुपधाया गोह इति—तत्र विशेषणविशेष्यभाव आश्रीयते—'गोहोऽङ्गस्य योपधा तस्या ऊदूवर्ती'ति। यत्र तु विशिष्टसंबन्धो न प्रतीयते तत्र स्थानसबन्ध एवाश्रीयते यथाऽस्तेर्भूरिति। तदुक्तं भाष्ये—'शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्य सबन्धोऽन्यदतः स्थाना'दिति। एवं यणेकादेशस्वरयोः स्थान्यन्तरोपादानात्पदस्येत्यवयवषष्ठी। 'मो नो धातो'रित्यादौ स्थानषष्ठी, प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्यथाप्रयोगं लक्षणव्यवस्थापनात्। अन्तग्रहणाद्वेति। पठ्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यत इति लिङ्गेनाऽसौ प्रतिपा-

उ] विधा'वित्यस्यापि न प्रवृत्तिः। स्वरोद्देश्यविशेषाभावात्। क्वचित्स्थाने षष्ठीति। 'नैषा स्थानषष्ठी'ति भाष्यं तु प्रकृताभिप्रायेणेति भावः। 'प्रत्याख्यायते स्थाने षष्ठी'ति भाष्यस्य 'षष्ठीस्थाने योगे'ति सूत्रं प्रत्याख्यायत इत्यर्थं इत्याह—योग इति। स्थानसंबन्ध एवेति। अन्तरङ्गत्वा'दिति भावः। स्थान्यन्तरोपादाना'दिति हेतो र्मेन'इत्येन स्याधारणत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह—प्रयोगमूलत्वादिति। पठ्यमाने योगे इति। 'षष्ठ्या

१ इद क्वचित्।

यद्य 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो– 'विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठी'ति ॥ [पदस्य पदात्]

अनुदात्तं सर्वमपदादौ ।८।१।१८।

सर्ववचनं किमर्थम् ? ॥ ~ ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् ॥ ~ ॥ सर्ववचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनादेरनुदात्तार्थम्'] । अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । तिङ्ङतिङ इति, इहैव स्यात् 'देवदत्तः पचती'ति । इह न स्यात्–'देवदत्त करोती'ति ॥

॥ ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्' । यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति 'न लु'डिति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनादेरप्यनुदात्तत्वं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति ।

प्र]यते, यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्–अलोन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते । प्रातिपदिकान्तस्य चेत्यसमासनिर्देशस्तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः ।

अनुदात्तम् । सर्ववचनमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । सर्ववचनमनादेरिति । असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यनेन पदस्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्यनुमहारादादेरेवोदात्तस्याऽनुदात्तत्वं स्यान्न त्वनादेः, सर्वग्रहणं तु पदस्येति विशेषणषष्ठीविज्ञानात्पदस्य सर्वोऽवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थं सम्पद्यते । पचतीति । धातुस्वरेणाऽऽद्युदात्तं पदं, शपितो पित्त्वादनुदात्तत्वात् । करोतीति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त(त्व)म् । नहि लुडन्तमिति । लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति 'श्वः कर्ते'त्यादौ निघात-

---

उ] स्थाने योग इत्येतदिमिश्रित्यर्थः । 'न स्थानषष्ठी'ति आप्यस्य–न स्थानषष्ठ्येवेत्यर्थः । प्रातिपदिकान्तस्य चेति । चस्त्वर्थे । असमासनिर्देश इति । समासनिर्देशे उपसर्जनस्याऽन्यन सम्बन्धाभावः स्यादित्यर्थः । [पदस्य पदात्] ॥

अनुदात्तम् । आदेरेवोदात्तस्येति । इदं स्वरितस्याप्युपलक्षणं, यदि सम्भवः । अनुदात्तस्यानुदात्तविधाने फलाऽभावादिति भावः । सर्वोऽवयव इति । अवयवावयविनोः सामानाधिकरण्यं वृत्ति सर्वशब्द इति भावः । प्रत्ययस्वरेण–विकरणस्वरेण । कश्चिदिति । लुडन्ते सर्वत्र तासेः परस्मात्सर्वधातुकानुदात्तत्वाच्चासिद्धात् । तत्र निघातविषये कर्त्तव्यात्तदनुदात्त

---

१ 'सर्वग्रहणं' पा० । ॥ इदं क्वचिदपि नास्ति ।

॥ ॥ अलोन्त्यविधिर्प्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥ अलोन्त्यस्य विषयो भवन्तीत्यन्त्यस्य विधिः प्राप्नोति । यत्र ह्यादिविधिर्नास्ति[2] अलोन्त्य[स्य][3] विधिना तत्र भवितव्यम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तिङ्ङतिङ' इतीहैव स्याद्—देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुत । इह न स्याद्—देवदत्त करोतीति ।

॥ ॥ लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ६ ॥ [लुटि प्रतिषेधात्[3]सिद्धमेतत्] यदयं लुटि[4] प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि लुडन्तमन्तोदात्तमस्ति ॥ ननु चेदमस्ति भोक्ष्य इति ? ॥ ॥ उक्तं वा ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'[5]दिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावा'विति [वक्ष्यति ते][5] वान्नावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्यु'रिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'पदस्ये'ति हि वर्तते[6] । विभक्त्यन्तं च

प्र.] प्रसङ्गात्किं न लुडिति निषेधेन । निघातस्तु तिङन्तपदस्येति विशेषण षष्ठी विज्ञायते न स्थानषष्ठीति स्थानषष्ठ्यभावस्याऽऽदेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावादनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति । अलोन्त्यप्रसङ्गस्त्विति । 'अलोऽन्त्यस्ये' त्यस्यापवादः—'आदेः परस्ये'ति । तत्र तिङादपदादेरप्राप्तेरुत्सर्गः प्रवर्त्यमिति भावः । कुरुत इति । सार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं, विकरणस्य तु शेषनिघातः । न विकरणस्वरो सार्वधातुकस्वरं बाधते, तत्सेलसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात् । अत्रापि लिङ्मुच्यते—लुटीति । 'गत्यर्थलोटे' त्यनेन लुडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते सर्वं च लुडन्तं सार्वधातुकानुदात्तत्वेन मध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाऽभावात्तदर्था निषेधेन । तदेतस्मात्तिङादलोऽन्त्यविषयभाव । भोक्ष्य इति । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यन्तोदात्तमेतत् । ततश्चाऽत्र निघाताऽभावार्थं वाऽऽदलिङ् लुटि निषेध इत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं सत्वग्रहणं कर्तव्यम् । उक्तं वेति । अस्यापि सर्वग्रहणे भूयोऽल्पत्वादिदेऽनुदात्तविधी

उ] निघातस्वरेणान्तोदात्त, कर्तारविन्दौ मध्योदात्त इति भावः । न स्थानषष्ठीति । यथाऽलोन्त्यस्ये'ति स्थानषष्ठ्या अनुन्यायस्य तदन्तस्य भूतस्य परस्यान्त्यस्य । तत्र लिङादिति । अवधारणार्थे इदं शास्त्रमित्यत्रान्तोऽप्यप्रत्ययम् । अनुदात्तमपीति । 'न लुडिन्तेनानवस्थानविशेषः' उच्यते इति न दोषः । कारिको अनुदात्त

1 'अलोन्त्यवनम्' पा० २ विभक्तवर्ति पा०। ३ इदं वर्त्तितः। ४ लुटि प्रतिषेधा पा०। ५ 'पदस्य' (८-१-१६) इत्यतो। ६ 'वर्तते' इति पा०। ७ इति बहुवा।

पद । तत्राऽन्तरेण सर्वग्रहण सविभक्तिकस्य[1] भविष्यति ॥ भवेत्सिद्ध यत्र विभक्त्यन्त पद, यत्र तु खलु विभक्तौ पद तत्र न सिध्यति—ग्रामो वा दीयते, ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वा दीयते, जनपदो नौ दीयते ॥

ननु च स्थग्रहण क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भवति ॥ अस्त्यन्यत्तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ श्रूयमाणविभक्ति[2]विशेषण यथा विज्ञायेत— 'यत्र विभक्ति श्रूयते तत्र यथा स्यु'। इह मा भूवन्[3] 'इति युष्मत्पुत्रो ददाति'

प्र] *विशेषणपक्षाश्रयिष्यते न तु स्थानषष्ठीत्यर्थ । सविभक्तिकस्येति । अन्यथा* वचन्योर्युष्मदस्मदोरादेशा स्यु । तत्र षष्ठ्येकवचने ङसिङसोश्चेत्यसि पूर्वे कादेशे दोषाऽभावेऽपि वचनाऽन्तरेषु दोषप्रसङ्ग । सर्वग्रहणे तु सति *युष्मदस्मद्भ्या तदवयव समुदायो लक्ष्यत इति युष्मदस्मदवयवस्य सर्वस्य* पदस्य वान्नावादय आदेशा भवन्ति । पदस्येति हि वर्तत इति । तेन युष्मदस्मद्वत पदस्यादेशा भवन्तीत्यर्थ । भवेत्सिद्धमिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तद्वत प्रतिपत्तेरयोगादिति भाव ।

स्थग्रहणमिति । षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहण निमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धि । यथाऽश्वस्थ आनीयतामित्युक्ते सहैवाऽश्वेनाऽऽनीयते । श्रूयमाणविभक्तिविशेषण मिति । यत्र श्रूयते विभक्तिस्तत्र तत्स्थयो युष्मदस्मदोर्न तु तस्या लुप्तायाम् । प्रत्ययलक्षणेन च कार्यं शास्त्र वाऽनिदिश्यते न तु तात्स्थ्य, तस्याऽपौरुषेयत्वात् । तदेवमन्यार्थत्वात्स्थग्रहणस्य सर्वग्रहण सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम् । इति

उ] कार्याणि षष्ठ्यादिशास्त्रार्थेऽन्यपि बोध्यन्। ङसिङसोश्चेत्यसि पूर्वे कादेश इति। 'ते—म इत्यादिविधिनो ङसिङसोश्चेति पूर्वकादेश इत्यर्थ । वचनान्तरेषु—ग्रामो वां, जनपदो नौ इत्यादिषु । तदवयव इति बहुव्रीहि । ननु युष्मदस्मदो प्रातिपदिकया पदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्येनाऽन्वय कथमुपपद्यतेऽत आह—तद्वत प्रतिपत्तेरिति । किन्तु पदयोर्युष्मदस्मदोरित्येव प्रतीति स्यादिति भाव । ननु यत्र षष्ठ्यादिसद्भावस्तत्र युष्मदस्मदोरादेशार्थं स्थग्रहण स्यादिति कथ सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिरत आह—षष्ठ्यादिष्विति । तत्स्थत्वे लब्धे इति । तत्रस्थ इत्यनेन तत्स्थत्वमित्यभिमान । तत्र तत्स्थत्वमिति । असत आधारत्वाऽयोगात् । भाष्ये 'श्रूयमाणविभक्तिविशेषण'मिति कर्मधारयगर्भ कर्मधारय । अपौरुषेयत्वादिति । पाणिन्यादिपुरुषायत्तत्वाऽभावादित्यर्थ । अशास्त्रीयत्वादिति यावत् ।

1 'स्यैव' पा० । 2 'श्रूयमाणविशेषण' पा० । 3 'स्यादिह मा भूदिति' पा० ।

'इत्यस्मत्पुत्रो ददाती'ति ॥ ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा ॥ ॥ समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो, हराऽनेन । ओदनं पच, तव भविष्यति, मम भविष्यति ॥

॥ ॥ पर्यायैश्च प्रतिषेधः ॥ ॥ पर्यायैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पर्यायाणां युष्मदस्मदोः साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात्—ग्रामस्त्वा समेत्य सदस्य समाश्रय गत ॥ ग्रामो

प्र]युष्मत्पुत्र इति । 'इति'शब्दात्पदात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदोर्वन्नसौ न भवत ।

समानवाक्यइति । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति लौकिकं वाक्यलक्षणम् । इह तु वाक्यं परिभाषितम्— आख्यातं साऽव्ययकारकविशेषणं वाक्य'मिति । आख्यातमित्येकत्वं विवक्ष्यते । 'अयं दण्डोहराऽनेने'ति वाक्यद्वयमेतत्, अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेति तिङन्तद्वययोगात् । तत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शात्करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति निघातप्रसङ्गः । ओदनं पचेति । त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिको मत्कर्तृकेण पाकेन मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यतीत्येवंरूपवाक्यस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः । पर्यायैश्चेति । विधौ समानवाक्यग्रहणं कृतं, प्रतिषेधार्थमिति वाक्यान्तरारम्भः । तत्र समानवाक्ये पर्यायैर्युक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थे आदेशप्रतिषेधः । समेत्य

उ] अर्थैकत्वादिति । विभागे सति साकाङ्क्षावयवत्वेनार्थबोधकः पदसमूह इत्यर्थः । इहत्विति । [illegible] इत्यर्थः । परिभाषितमिति । समर्थसूत्र इति भावः । एकत्वं विवक्ष्यत इति । अन्यथाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यत्र [illegible] लौकिकवाक्यस्य ग्रहणे चानर्थकं स्यादिति भावः । वस्तुत इदं न परिभाषितं [illegible] निर्दिष्टमिति समर्थसूत्रे [illegible] वक्तुं युक्तं । [illegible] कथमनेनोक्तं अह—वाक्यद्वयमिति । समर्थपरिभाषया [illegible] —तत्रानेनेति । वस्तुतस्त्विदम् [illegible] पदार्था ऽभावाऽभावात् । [illegible] अनित्तु समर्थं [illegible] इति [illegible] तत्पदु । मत्कर्तृकेण पाकेनेति । [illegible] विधाविति । [illegible] भाव । युक्तयुक्ते चेति । [illegible]

१ [illegible] पा० । २ [illegible] पा० ।

मा सम्प्रेक्ष्य सद्दृश्य समीक्ष्य गत । इह न स्यात्–ग्रामस्तव स्व सम्प्रेक्ष्य सद्दृश्य समीक्ष्य गत ॥ ग्रामो मम स्व सम्प्रेक्ष्य सद्दृश्य समीक्ष्य गतं ॥

सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६ ।

॥*॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥*॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् , ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ अनन्वादेशइति किमर्थम् ? ॥ अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

अपर आह ॥ ॥ सर्व एव वाक्यादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्या ॥ ॥ कम्बलस्ते स्वम् कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् कम्बलो मम स्वम् ॥ अनन्वादेशइति किमर्थम् ? ॥ अथो कम्बलस्ते स्वम् अथो कम्बलो मे स्वम् ॥ न तर्हीदानीमिद वक्तव्य,–सपूर्वाया प्रथमाया विभाषेति ? ॥ वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अन्वादेशार्थम्' । अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ [सपूर्वाया प्रथमाया]

प्र] सद्दृश्य समीक्ष्येति पर्यायत्वाद्विकल्पेनैषा प्रयोग । भाष्ये तु पदार्थैरित्यर्थग्रहणप्रयोजनकथनार्थमासुपादानम् । [अनुपादत्त सर्वमपादानाद्वै] ॥

सपूर्वाया । युष्मदस्मदोरिति । 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'ति यो विकल्प सोऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थ । व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्त भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्य 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे' इति बाध्यते, तेनाऽन्वादेशानन्वादेशयो सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा भवति । [सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा] ॥

उ] सेनेति भाव । समानवाक्याधिकारात्तु युक्तयुक्तेऽपि भवतीति बोध्यम् । 'नचवे'ति सूत्र तु तत्र समानवाक्ये इत्यस्याऽभावानुक्तयुक्ते न प्रवर्तत इति बोध्यम् । अतएव भाष्ये 'पदार्थैश्च प्रतिषेध' इत्येवोक्तम् । विकल्पेनेति । पर्यायाणा सह प्रयोगाऽभावादिति भाव । भाष्य पदार्थेरादान किमर्थमत आह–भाष्येत्विति । [॥ अनुपादत्त मत ॥]

सपूर्वाया । व्यवस्थितेति । नैतत् सिद्धान्तवचनान्तर व्यर्थमिति भाव वार्तिकस्य व्याख्यानान्तर भाष्ये–अपर आहेति । ननु पूर्वव्याख्याने 'सपूर्वाया इति विकल्पोऽन्वादेशे न भवतीत्युक्तम्, इदानी तु तत्र विकल्प इति पक्षभेदात् कथ सागत्य मत आह–विरोधादिति । परया व्याख्यया पूर्वव्याख्या बाध्यत इत्यर्थ । 'पूर्ववाक्य'मित्यस्य पूर्वमेतद्व्याख्यानवाक्यमित्यर्थो बोध्य ।

1 अयपाठ क्वाचित्क । २ अनोदाहरणद्वयमेव क्वचित् दृश्यते । ३ 'प्रथमाया'इति क्वचित् ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ।८।१।२७।

किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्–'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानी'ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणम्–'तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्ती'ति ? ॥*॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥*॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्?]॥ 'पाठविशेषणम्'। पाठो विशेष्यते ॥*॥ अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥*॥ अनुदात्तविशेषणे हि सत्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात्–'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगते'रिति । 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो'रिति वक्तव्यं स्यात् ॥*॥ अनुदात्तग्रहणं वा ॥*॥ अथ वा 'यान्यनुदात्तानी'ति वक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सूच्यते– तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहणं वे'ति ॥*॥

तिङ्ङतिङः ।८।१।२८। 12019

अतिङ इति किमर्थम् ? ॥ पचति करोति ॥*॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् ॥ * ॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र] तिङो । पाठविशेषणमिति । पठ्यत इति पाठः । सन्निवेशविशेषो ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते । एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्येनार्थं । अथ यथा यान्विभागेन लभ्यते । तिङो गोत्रादीनां त्वेको योगोऽनुदात्तार्थः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीयो 'गोत्रादीना'मित्यस्याऽनुवृत्त्या परिभाषार्थः –'कुत्सनाभीक्ष्ण्ये गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव प्रत्येतव्यानी'ति । [तिङो गोत्रा] ॥

तिङ्ङतिङः । पचति करोतीति । विनापि 'च'शब्देन समुच्चयावगमात् गतगतश्चाव । न चेति । अन्यथा सा व्यवस्था विशेषणं वाक्यं निति निय

उ.] तिङो गोत्रा । पाठशब्देन कत्थनुक्त्या गोत्रादयुच्यन्ते इत्याह–पठ्यन्त इति । नन्वेकस्य तावदर्थद्वयमनुदात्तविधाने चेत्युभयं कथं लभ्यत इत्यत आह– अथ यतेति । [तिङो गोत्रा]।

तिङ्ङतिङ । विनाऽपि चेति । विभक्तिमन्तरेणाऽप्यन्वय सुवच । अर्थैक्या दिति । वैदिकैरत्र कल्पितदोषप्रत्युद्धरणं कृतम् । वार्त्तिककारेण तु समानवाक्य-

१ अत्र पदे द्रुत इति मन्ये ।

समानवाक्याधिकारात्'। समानवाक्य इति वर्तते, न च समानवाक्ये द्वे निहन्ते स्त ॥ [तिङ्ङतिङ] ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ।८।१।३०।

निपातैरिति किमर्थम्¹ ॥ यत्कूजति शकटम् । यैनी कूजति शकटी । यत् रैथ कूजति ॥ निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति—यत्कूजति शकटम्, यैनी² कूजती शकटा, यन्नय³ कूजतीति⁴ ॥ लक्षणप्रतिपदो-क्तयो प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्, इह हि दोष स्याद्यावद्यथाभ्याम् । इह न स्यात्—यावन्मयैव सर्वो जनेभ्य कृणोति⁶ ।

प्र] तादिव्यक्स्वार्थे वाक्यस्य परिभाषणादाख्यानमिर्थयकस्य विवक्षितत्वादेकस्याख्यातस्य वाक्यवाद्ययोराख्यातयोरेकवाक्यताऽभाव । आख्यातमिन्यनस्याऽविवक्षायाद्वा स्यादिति द्वितीय वाक्यलक्षण वाक्यकारेण पठितम्—'एकतिङ् वाक्य'मिति । अत्र एकशब्देन यत्नेन सहृ्या प्रतिपाद्यते । [तिङ्ङतिङ] ॥

निपातै । यत्कूजतीति । इण यातरि इणो य'णिति यणि रूपम् । यतीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति प्राप्ति । यतीति । नयोगान्तरोपस्थाऽसिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य तुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहण प्राप्ति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपाऽवधारण, प्रतिपदोक्तस्य प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षानुमानयोश्चाऽविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्ष बलीय ।

यावदिति । यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वाद्दृणादित्यस्य ऐदन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् । निपातस्यैव तु ग्रहण तस्य स्यात्, तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते । शास्त्राऽपेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयो समत्वमत्वाश्रयण

उ.] विचार पारिभाषिकं च शास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । तत्रावश्यक मित्युक्तमेव । अत एव पदस्य गुणो भावनात्स्यादौ भावनात्स्यस्य न निघात । यथोत्तरं च मुनीनां प्रामाण्यमिति दिव । एकत्वस्य विवक्षितत्वादिति चिन्त्यमि युक्त समर्थमूर्वे । [तिङ्ङतिङ] ।

निपातैर्य । ऐदन्तस्येति । 'इति दिमायामि'त्यस्यान्यथ । प्रायोगिकमिति । तद्दि नित्यमनवयवमिति भाव । शास्त्रापेक्षायामिति । शास्त्रीयस्य कस्यचित्प्रकृतिप्रत्ययावयवस्य ग्रहणे इत्यर्थ । शास्त्रायप्रक्रियायां शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भाव । समकक्ष्य

१ 'किम्' पा० । २ 'यन्नी' पा० । ३ कूजति रथ' पा० । ४ पा. न्यस्य. पा० । ५ यावन्मय उप श्रेष । दस्यश्रेष' 'दस्य श्रेष । श्रेष । पा० । ६ 'कृणवत्' पा० ।

॥ * ॥ चण्यविशिष्टश्चेदर्थ ॥ * ॥ चण्यविशिष्टश्चेदर्थे उष्टव्य । 'अथ च वै मरिष्यति' । अथ चेन्मरिष्यति न च पितृभ्य पूर्वेभ्यो दास्यति । अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्यातान् ॥ [निपातैर्यद्यदिहन्त] ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।८।१।३५।

'अनेन'मिति त्रिमुदाहरणम् ?॥ यदा ह्यसौ मत्तो भवति अथ यजपति ॥ ननु द्विस्ति । एकमत्र हियुक्तमपर यद्युक्तन्तत उभयोरप्यनिघात ॥

इद तर्हि 'अनृत हि मत्ता वदन्ति पाप्मा एन विपुनाति' ॥ एक खल्वपि अतिहि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनूदजय'दिति ॥ [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्]॥

प्र] तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे एतत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम् । चेदर्थ इति । शङ्कावधारणादिव्यवच्छेदार्थ । 'अथ च वै मरिष्यति' त्याशङ्का गम्यते । अन्यथा वा– अपि मरिष्यन्नथ न च दास्यता'मिति । [निपातैर्यद्यदिहन्त] ॥

छन्द । हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्त हियुक्त भवति । उभयोरप्यनिघात इति । लक्षणान्तरेण– हि च'ति निपातैर्यद्य'दि'ति च । यद्यपि द्व हियुक्ते तथापि द्वितीयस्याऽनिघातकारणान्तरसद्भावादेक हियुक्त मित्युक्तम् ।

इद तर्हीति । अनिघातकारणान्तराऽभावात् । पाप्मा एन'मित्यत्र । यस्मान्मत्तेऽनृत वदन्ति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थ । उदजयदिति ।

उ] प्यास्युक्तत्व मत्व'मिति निपाताद्वनन्तरेति । शासनैव नित्य इति भाव । चेदर्थ इति । मनुष्यादिषु दृष्टप्रत्यक्षेऽर्थेऽपि । तदर्थग्रहणे च चिङ्'न्तस्यान्वय इति भाष्याभिप्राय । अन्यथा वेति । तद्ग्राहक भाष्ये–'न च पितृभ्य'स्यादि । न चेदस्य च नेदर्थं इति भाव । अप्रायश्चित्तिकृतौ चेत्यत्राप्ययमर्थ इति बोध्यम् । प्राय श्चित्ति –प्रायश्चित्तम् । अस्याप्यर्थ चेन्मरिष्यतीत्यादेर्वाक्य तदुत्तरत्वेऽपि न प्राय श्चित्तमित्यर्थ इति कश्चित् ॥ [निपातैर्यद्यदिहन्त] ॥

छन्दस्यने । ननु नेकस्य कथ हियोग स्यादत आह–हेतुहेतुमदिति । यद यीति । भवति हेतुहेतुमद्भावमवलम्ब्येति भाव । मत्तत्वादस्मादनृत वदन्तीति अनृतवद नाद्यन्वयार्थं इति स्पष्टम् । पाप्मा एन इति । क्वचित्तु 'पाप्मा मद' इति पाठ । तत्र पापहेतुत्वात्पाप्मा । मद्यपाना हि विस्मृतौ दोषमुत्पाद । यस्मात्मद्युक्त पुरुषो मद पानादिना अनृतमित्यनवदन्नृत वदति तस्मात्स मद एव अनृतवादिन पुरुष पुनाति । अनृतवदनदोषयुक्त न करोतीत्यर्थ । यदा–अनृतवदनजन्यदोषेण त न यु

तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ।८।१।३९।

'पूजाया'मिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् १ ॥ अनिघातप्रतिषेधाऽभिसम्बद्धं तेन[1] । यदि तदनुवर्त्तेत[2] इहाऽप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते चाऽत्र निघातप्रतिषेधः ॥ यथा पुनस्तत्र यावद्यथेत्येताभ्यामनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनाऽनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्येत[3] ? ॥ इहापि 'यद्वृत्तान्नित्य'मित्येवमादिभिः ॥ [तुपश्यपश्य]

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ।८।१।४६ ।

किमर्थमिदमुच्यते, न 'गत्यर्थलोटा लृ'डित्येव सिद्धम् ? ॥ [॥ ॥ नियमाऽर्थोऽयमारम्भः ॥ ॥]॥ नियमार्थोऽयमारम्भः —'एहि मन्ये प्रहास एव यथा स्यात्'॥ इह मा भूत् ?॥ एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥ [एहि मन्ये प्रहासे लृट्]॥

जात्वपूर्वम् ।८।१।४७।

प्र] एकमजयदिति पदमटस्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं, तत्र पूर्वेणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टाऽनुविधानाद् यथाप्रयोगं व्यवस्था । [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्] ॥

तुपश्य । अनिघातेति । 'यावद्यथाभ्या'मित्यनेनाऽनिघाते प्राप्ते 'पूजायां नानन्तर'मिति प्रतिषिद्धः । इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पूजाग्रहणम् ॥

एहि । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिरादेशः । एहि मन्य इति । अत्र हासेऽपि वैयधिकरण्यादुत्तमप्रयोगः । एहि त्वं रथेन यास्यसीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः । 'यास्यसी'त्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्याऽतन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन यास्यामीत्यत्रापि नियमादनिघाताऽभाव इति केचिदाहुः । [एहिमन्ये]॥

उ]कथानि मस्तत्वादेवेत्यर्थः । पापाऽमथश्च एवाऽत्र पवनमिति भावः । एकमजयदिति । आद्यमित्यर्थः । तत्रपूर्वेणेति । अविरहितेनाऽनेनेत्यर्थः । वचनमिति । अपिरूपमित्यर्थः ।

तुपश्यपश्यता । एतद्विषये निघाताऽप्राप्त्या न तत्प्रतिषेधसम्भव इति शङ्कते भाष्ये—यथापुनरित्यादि प्रतिषेध उच्यत इत्यन्तेन । उत्तरयति—इहापीति । [तुपश्य]॥

एहि मन्ये । वैयधिकरण्यादिति । आगमनमननयोः कर्तृभेदादित्यर्थः । प्रहासे तु एहि मन्ये रथेन यास्यमीत्यादावेककर्तृकत्वं, रथेन यास्यामीति यदि त्वं मन्यसे इत्यर्थः । अतन्त्रत्वादिति । 'भुक्ते'इति शेषः । केचिदाहुरिति । वृत्त्यनुसारिणः । भाष्यानुक्तत्वमस्वरसबीजम् । [एहि मन्ये प्रहासे लृट्]॥

१ 'तदभूत्' पा० । २ 'वर्त्तेत' पा० । ३ उच्यते' पा० । ४ इत्यनिघात पा० ।

किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम्—'जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्त'मिति, आहो स्वित्तिङन्तविशेषणं 'जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व'मिति ? ॥ जातुविशेषणमित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'किंवृत्तं च चिदुत्तर'मित्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अत्राऽप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते न चाऽस्ति सम्भवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चाऽपूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव स्यात् ॥ कथम् ? ॥ किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति ॥ यत्तर्हि 'आहो उताहो चानन्तर'मित्यनन्तर[३]ग्रहणं करोति ॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ शेषप्रक्लृ[४]प्त्यर्थ[५]मेतत्स्यात्—'शेषे विभाषा' ॥ कश्च शेषः ? ॥ सान्तरः शेष इति ॥ अन्तरेणाऽप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतः शेषः ॥ कथम् ? ॥ 'अपूर्वं' इति वर्तते ॥

शेषे विभाषा । ८।१।५० ।

कश्च शेषः ? ॥ ॥*॥ 'सपूर्वः शेषः' ॥*॥ इति ॥ [शेषे विभाषा] ॥

॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ । ८।१।१ ।

प्र] जात्व । किमिदमिति । निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संशयात्प्रश्नः । कथं ज्ञायत इति । निमित्तस्याऽप्राधान्यात्तिङन्ते प्रधाने विशेषणसम्बन्धयोग्यत्वे युक्तो विशेषणसम्बन्ध इति प्रश्नः । तिङन्तं चाऽपूर्वमिति । चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात् । अत्रापीति । 'कश्चिद्भुङ्क्ते' इत्यादावेवाऽनिघातो यथा स्यात् 'कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते' इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात् । यत्तर्हीति । तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेऽन्तरेणाऽपूर्वं भवतीत्याहो देवदत्त पचतीति सपूर्वत्वादेवाऽनिघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन, तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते । तथा चाहो देवदत्त पचतीति निमित्तस्याऽपूर्वत्वादनिघातः स्यादिति कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् । इति महाभाष्यप्रदीपे अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

उ] जात्वपूर्वं । निमित्तेति । जातु इत्येतन्निमित्तं, तिङन्तं निमित्ति । जातुयुक्तं तिङन्तं नानुदात्तमिति सूत्रार्थः । कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते इति । अत्र किञ्चिदपि किंवृत्तेन चिदुत्तरेण युक्तो भवन्नेवेति भावः । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते अष्टमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।८।१।१।

१ 'अपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम्' इति वार्त्तिकमिति कैयटः । २ इदं वार्त्तिकम् । ३ इदं वार्त्तिकम् । ४ 'अनन्तरं करो' पा० । ५ 'शेषार्थं' पा० ।

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८।१।५१ ।

॥*॥ लृटः प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसङ्ख्यानं कारकाऽनन्यत्वात् ॥*॥
लृटः प्रकृतिभावे कर्तुर्यत्र[1] कारकमन्यत्तस्याऽन्यत्वे च उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'कारकानन्यत्वात्' । 'न चेत्कारकं सर्वान्य'दित्युच्यते सर्वान्यच्चाऽत्र कारकम् ॥ किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयेत[2] ? ॥

प्र] गत्यर्थ । लृट इति । निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभावः । कर्तुरिति पञ्चमी । कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि तस्यान्यत्व इत्यर्थः । आगच्छेति । भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभेदादनिघातोऽप्रसक्तः । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाऽभेदेऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात्कारकभेदः । किं पुनरिति । कारकमत्र न सर्वमन्यत् , कर्मभेद

उ] गत्यर्थ लोटा । नन्वत्र प्रकृतिभावो न प्रसक्तोऽत आह-निघातप्रतिषेध एवेति । कर्तुरन्यदिति । [illegible] इति वार्तिक [illegible] कर्तृभिन्न [illegible] तस्यान्यत्व इत्यर्थः कर्त्रन्यत्व इति वा वार्तिकपाठः । कर्मभेदादिति । [illegible] कारकं तत्तत्र [illegible] यथाऽदिति भावः । सर्वान्यदिति —समासस्तु सौत्रत्वाद्बोध्यः । लुप्तविभक्तिर्वा सर्वेति भिन्नं पदम् । ननु कारकपदवाच्यत्वस्य [illegible] कारकमत आह कारकशब्देनेति । सामर्थ्यादिति भावः । कर्मत्वाभेदेऽपीति । [illegible] तदर्थम् [illegible] निष्ठ्यामेकद्रव्याभिधानमिति । न तु [illegible] कारकाभिधानमिति । न च तदर्थे ग्राम [illegible] । एवमोदनं पचति देवदत्तः [illegible] पचत स्यापत्तिरिति वाच्यं कारकाधिकारसहकृते [illegible] क्रियानन्तर्य तदाश्रयस्य [illegible] कारकशक्तिविशेषा [illegible] तच्छक्त्यविशेषादिति भावः । इदं चिन्त्यं [illegible] कारकरूप [illegible] विरोधात् । आगमनभोजन [illegible] तन्याप्यस्या कारकशब्देन द्रव्य [illegible] । [illegible] निरूपितशक्तिभेदात् [illegible] द्रव्याभिधाने इत्युक्तमिति बोध्यम् । भाष्ये—सर्वान्यच्चात्रेति । [illegible] सद्धयमवधिभूतकारकमध्ये [illegible] यदप्यत्र कारकमित्यर्थः । सर्वान्य प्रतिषेधेनेति । अत एव [illegible] निघातप्रतिषेधो नेत्यर्थः । न पुनरसर्वान्यद्विधानेनेति । [illegible] किं चित्तत्स्यापि [illegible] निघातप्रतिषेध [illegible] । 'सर्वेति लुप्तविभक्तिः कारकविशेषणम् । [illegible] दर्शयति—कारकमत्र नेति । अन्याऽभिधान

१ 'कर्तुरन्यत्व' पा० । २ 'यत्र कारक' पा० । ३ 'अन्ये' पा० । ४ इदं वार्तिकम् ।

कर्त्ता चाऽत्राऽसर्वान्यैस्तत्त कर्तृसामान्यात्सिद्धम् ॥ ॐ ॥ कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदेऽन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः ॥ ॐ ॥ कर्तृसामान्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे—कर्तृभेदे—अन्यस्मिन्कारकसामान्ये प्रकृतिभाव प्राप्नोति । आहर देवदत्त शालीन्यज्ञदत्त एनान्भोक्ष्यते ॥ एवं तर्हि—व्यक्तमेव पठितव्य 'न चेत्कर्त्ता सर्वोऽन्य इती'ति॥ ॐ ॥ न चेत्कर्ता सर्वान्य इति चेदन्याऽभिधान प्रतिपेधमेके ॥ ॐ ॥ 'न चेत्कर्त्ता सर्वान्य' इति चेदन्याभिधाने प्रतिपेधमेके इच्छन्ति । 'उद्धृत्ता देवदत्तेन शाल्यो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्त' इति प्राप्नोति । 'भोक्ष्यन्त' इति चेष्यते ॥ ॐ ॥ सिद्ध तु तिङोरेकद्रव्याऽभिधानात् ॥ ❀ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तिङोरेकद्रव्याभिधानात्' । यत्र तिङ्भ्यामेकं द्रव्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ॥ [सत्यथलोप]

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।८।१।५५।

प्र]ऽपि कर्तुरन्यादित्यनिपाता भविष्यतीत्यर्थ । आहरति । अत्रापि न सर्वान्य कारक, शालिलक्षणस्य कत्वात् । अन्याभिधान इति । यदैकमेव कर्म लकारद्वयवाच्य कर्तृभेदश्च तदाऽन्याभिधान इ[नी]यते । कर्तृशब्दोपादाने तु न सिध्यति । एवग्रहण न विस्पार्थमपि त्वागमपारम्पर्यप्रतिपादनार्थम् ।

सिद्ध त्विति । एकद्रव्य कारकशक्त्या विशिष्ट कर्म कर्तृ वा यदा लाट्भ्यामुच्यते तदाऽभिधान । न चेदमपूर्वं कर्तव्य सूत्रेणैवाऽन्यार्थस्य सङ्ग्रहात । तथा हि लोट्लृटो सन्निधानात्तद्वाच्यमेवात्र कारकमाश्रीयते, लोडन्तलृडन्तयोश्चाऽर्थलक्षणो निमित्तनिमित्तिभाव । [सत्यर्थलोप]।

उ]इति भाष्यस्य अन्यत्रमत आख्यातवाच्ये इत्यत्राह—यदैकमेवेति । एक इत्यत्राऽन्ये नेच्छन्ति नार्थं इत्याह—एकग्रहणमिति । नेदमपूर्वमिति । वक्तव्यमित्यस्य व्याख्यानमिदम् । तद्वाच्यमेवेति । अत्राह—इति भाव । सर्वं ग्राम । आगच्छ देवदत्त ग्राम त्व चाहम् भोक्ष्याव इत्यादि निरन्तरप्रतिषेधाय 'सर्वं चेत्कारकमन्यत्र तत्र नित्यानिघात' इति सूत्रार्थ । यत्र न सदसद्योगमात्र किंवर्थं इत्याह—लोडन्तेति । अर्थलक्षण इति । अर्थद्वारक इत्यर्थ । तत्रैव वाच्यत्वमिति एक एवैव द्रव्यस्याभिधानात्—तत्त्वाश्रयत्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थ । [सत्यर्थ]।

१ कर्ता चात्राऽसर्वान्यः कारक नन्न पा०। २ व्यत पा० ३ वाय सनन' पा० । ४ सर्वान्यो भवतीति पा० । इति नास्ति ५ भोक्ष्यन्ते इत्यपपाठः इन्यत । ६ सत्यद्रव्य

कस्यायं प्रतिषेध ? ॥ * ॥ आम एकान्तर एकश्रुत्यप्रतिषेध ॥ " ॥ आम एकान्तर ऐकश्रुत्यस्यायं प्रतिषेध ॥ कथं पुनरप्रकृतस्याऽसंशब्दितस्यैकश्रुत्यस्य प्रतिषेध शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिक

प्र] आम ए । कस्यायमिति । 'आम्भो देवदत्ते'त्युदाहरणम् । आमिति निपातत्वादाद्युदात्त । भो इति भवच्छब्दस्य 'विभाषा भवद्भगवद्घवतामोश्चावस्य' इति रुत्वे ओत्वे च रूप, तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चेति निघात । देवदत्तत्यस्य निघात प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते । भो शब्दस्य नामन्त्रिते इत्यनेनाऽविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वे निघाते च निषिद्धे एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धा वित्येकश्रुति प्राप्नोति, 'दूराद्धूते चे'ति प्लुतोदात्तत्वं च । तत्र स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थमिति वचनात्प्लुतोदात्ते कर्तव्ये पूर्वत्राऽसिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुति । तत्राऽनेक प्रतिषेधसम्भवात्प्रश्न । यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाव्य, नैकश्रुते । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेध, तदैकश्रुतेरेव निषेधो न निघातस्य । ऐकश्रुत्यस्येति । एका श्रुतिर्यस्य तदेकश्रुति, तस्य भाव ऐकश्रुत्यम् । कथं पुनरिति । प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति, यथा नाज्झलाविति सवर्णसंज्ञाया । संशब्दितस्य वा,—यथा 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति ।

इतर सामर्थ्यमाश्रित्याह—अनन्तिक इत्युच्यत इति । ततश्चार्थादेकश्रुति सन्निहिता । कथं पुनरनन्तिक दूरम् [1] । उच्यते । कश्चिन्नञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचक । यथा अनादर इति,—परिभव अवज्ञान वोच्यते, न त्वादराऽभाव ।

उ] आम एकान्तरमा । ननु भो शब्दस्यामन्त्रिते पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे कथमेकान्तरत्वमत आह भो शब्दस्येति । एकान्तरत्वमिति । अन्तरेण व्यवधायकेन व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तद्भाव एकव्यवहितत्वमित्यर्थं । वस्तुतस्तत्र व्यवधानेन स्वाश्रयानिवृत्तेरन्तरत्वमिति बोध्यम् । नैकश्रुतिरिति । प्लुतोदात्तत्वोत्तरमेकश्रुत्यप्रवृत्तेः तत्र वार्यत्वमिति चिन्त्यम् । अथ सामर्थ्यादिति । अनन्तिकशब्दस्य दूरवाचित्वनैकश्रुतेरेव प्राप्तत्वादित्यर्थं । यथाचैकश्रुतेरेव प्राप्तिस्तथोपरिष्टात्स्फुटा भविष्यति । ऐकश्रुत्यशब्द भावप्रत्ययाऽसङ्गति परिहरति—एका श्रुतिरिति । इतर सामर्थ्यमिति । यथा प्रकरणाच्छब्दनोपादानाद्वा सन्निधान तथा सामर्थ्यादपीत्यर्थं । इष्णग्निपदोक्तपरिभाषया दूरवाचकपदो

[1] इति क्वचिन्न दृश्यते ।

च किम् ? ॥ दूरम् ॥ दूरात्सम्बुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥ * ॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥ निघातस्तु प्राप्नोति—आगच्छ भो देवदत्ता३ । आमन्त्रितस्याऽनुदात्तत्वं[२] प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रतिषेधाधिकारे[प्रतिषेधवचनात्'। प्रतिषेधाधिकारे] प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति ॥ नैव वा पुनरत्रैकश्रुत्यं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते, अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम् ॥ यद्येव कुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, कुतोऽपि हि

प्र] एवमत्यन्तासन्निधाने समीपार्थानिराभधायिन । नत्राऽनन्तिकशब्दोऽपि दूरार्थाभिधायी । तत्रानुदात्तत्वं 'पचामि देवदत्ते'त्यादौ मा बाधिष्ट बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्ताऽनेन प्रतिषिध्यते । निघातस्त्विति । अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सिद्धं त्विति । निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते, अन्यथैकश्रुतिर्दूरात्सम्बुद्धावित्युक्ता नाम एकान्तर इत्युच्यत । एवं चामन्त्रितस्यानन्तिक इति न वक्तव्यं भवति । केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात् प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयप्रतिषेध । ननु चैकश्रुतिर्देवदत्ता ३ अगच्छेत्यादौ मा निकाशा कथमाम् भो देवदत्ता३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका १, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवाऽत्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्य । तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुति स्यादेव । नैष दोष । पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाऽधिकनिमित्त दूरात्सम्बोधनमपेक्षमाण एकश्रुति[१] मति शिष्टस्वरो भवतीति तयैव भाव्यम् । अन्यच्चेति । अन्तिकसदृश

उ.] चारणेन विहितस्य निषेध इति सामर्थ्यमिति भाव । उक्तसार—कश्चिदिति । अप्रान्तरस्येति । उत्तरपदार्थविपक्षस्येत्यर्थ । ननु परत्वादेकश्रुत्यस्याऽसिद्धत्वाद् निघात एव प्रमोतीत्यत आह—तत्रेति । ननु अत्रावसरत्वात्कथ निघातप्रसिरत आह-अपवाद इति । 'तौ स'दिति निर्देशात् म न्यायो नास्त्येवेति भाव । नन्वत्रमेकश्रुतिनिषेधे मा ना भावोऽत आह—केवलस्य चेति । सावकाशेति । पदात्परत्वाभावेन निघाताऽप्राप्तिरिति भाव । परत्वादिति । इद च यथान्यासे । वार्तिकोक्तोत्कर्षे तु असिद्धत्वान्निघातो भविष्यतीति बोध्यम् । सति शिष्टेति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं निघाते पश्चात्प्रवर्तमानत्वेत्यर्थ । वस्तुतोऽसिद्धत्वादेकश्रुतेः पूर्वं निघाते तस्या प्राप्त्या सतिशिष्टत्व बोध्यम् । एतेनाऽयं त्वत्र'दिरङ्गत्वात्प्रयोऽपि न इति । एवं च तस्या एव निषेधो युक्त, प्रतिषेधाधिकारे विधानाच्च निघातस्यापीति उभयनिषेधसिद्धिरिति भाव । अन्तिकसदृशमिति ।

१ 'एकश्रुति' पा० । २ 'अनन्तिकमनुदात्त'पा० । ३ अत्र पदो लुप्त ।

'दूरा'दित्युमच्यते?॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतम्, आम्भो देवदत्तेत्येव भवितव्यम् ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ।८।१।५६ ।

किमर्थमिदमुच्यते यदाद्यैरेवै सर्वै रेतैरनिघातकारणैर्योगेऽनिघात उच्यते, यथैव पूर्वैर्योगे एवं परैरपि ?॥ अत उत्तरं पठति ॥ * ॥ यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः ॥ ॥ यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघात उच्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ?॥] 'अन्यपरप्रतिषेधार्थः'। अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति ।

प्र] यन्न दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते । अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा दूरमध्ययोः सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याऽप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यान्मध्याभिधाय्यनन्तिकशब्दः । स्वरव्यञ्जकं च—आम् भो देवदत्तेत्यादावन्तिकाऽनन्तिकत्वम् , अन्तिके निघातस्य विधानात् । अनन्तिके निषेधात् ॥

यद्धि । यदाद्यैरिति । 'निपातैर्यद्यदि'ति 'हि चे'ति 'तुपश्ये'ति सूत्रैः । जाये स्वो रोहावेहीति । आङ्पूर्वादिणो लोटः सिपो हिः । गत्यर्थलोटा युक्तस्य 'रोहावे'त्यस्य 'लोट् चे'त्यनिघातः प्राप्तोऽनेन नियमेन निवर्त्यत इति स्व शब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु 'परमपि छन्दसी'ति वचनात् स्वशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जाये स्वरित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वान्निघातो नैव प्राप्नोति । नैष दोषः । 'अव्ययानां प्रतिषेधः' इति वचनात् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादव्ययस्य । यद्वा—षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नास्ति पूर्वाङ्गवद्भावः । नहि स्व शब्दः षष्ठ्यन्तो, नाप्यामन्त्रित

उ.] अमामन्त्रण इव दावेव माङ्वदपश्चको नन नतु विपक्षपक्ष इत्यर्थः । अन्यथेति । प्रतिपत्तिर्मध्यवान्मात्राऽवधिवशेनि भावः । नन्वनान्तिके नन्नग्रहणसामर्थ्यं दूरमध्ययोरुभयोरपि ग्रहणमस्त्वत आह—अथवेति । निघातस्याऽप्राप्त्येति । एकश्रुत्या बाधादिति भावः । कथं पुनरनयोर्निर्णयोऽत आह—स्वरव्यञ्जकमेवेति । भाष्ये इत्येव भवितव्यमिति । अत्र पक्षे पुनस्याप्यनेन निषेधः । एकश्रुतेरिव तस्याऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् । वार्त्तिके चैकश्रुत्यग्रहणमप्राकरणिकस्याप्यस्य निषेध इत्यर्थस्योपलक्षणमित्याशयः । 'पुनोदात्तमेव भवती'ति पूर्वकैयटस्तु प्रक्रियामात्राभिप्रायः । एवञ्च 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रस्थे 'आम्भजसि देवदत्ते'त्युदाहरणे प्लुतस्यैव स्वरप्रमादात् 'प्लुत उदात्त' इति नत्र कैयटोऽप्येवमिति दिक् ।

यद्धितु । भाष्ये—अन्यपरस्येति । परयोगे चेदनैरेव नान्यैरित्यर्थः । निघाताभावेति । पदात्परत्वाऽभावादिति भावः । परस्याऽव्ययस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादित्यन्वयः । षष्ठ्यन्त इति । कर्मशक्तिप्रधानत्वादिति भावः । स्वरं चेति । स्वरे ऽप्यवधारणार्थः

---

१ पर क्वचित्र । 'यदाद्यन्यान' पा० । २ निघातकारणै' पा० । ३ 'अन्यपरस्य' पा० ।

जाये स्वो रोहावेहि॥ अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते 'एहि' इत्यस्य कस्मान्न भवति ?, लोट्च गत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति ॥ न हि रुहिर्गत्यर्थः॥ कथं ज्ञायते ?॥ यदयं 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चे'ति पृथग्रुहिग्रहणं करोति ॥ यदि न गत्यर्थः,—आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः, आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्',—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि

प्र] कारकं, नाऽपि तन्निमित्तम्। स्वरे चै पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाऽविद्यमानवत्त्वे।

अथेदानीमिति। आङः परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते, न च प्राप्नोति, 'लोट चे'ति निषेधात्। केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यत इत्याह इणा योगो, न रुहिणा। छन्दसि परेऽपी'तिवचनाद्यदि रुहिणाऽऽटो योगः स्यात्तदा नाना वाक्यत्वादाङो निघातो न स्यात्। ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावा दुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारविचारादनुमीयते— प्राङ्निघातस्ततं एकादेश'इति। न हि रुहिरिति। येषामुपसर्गयोगाद्विना गतिप्रतीतिहेतुत्वं ते गत्यर्थाः। रुहिस्तूपसर्गयोगे गति वाची। यद्वाऽवष्टम्भवाची रुहिः। गतिस्तु तदवयवक्रियेति भावः। यदयमिति। अनुपसर्गस्य रुहेरकर्मकत्वात्सूत्रे सिद्धं, सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं रुहिग्रहणेन ?। सन्निधीयमानमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्यन्ते। अथ वा रुहिरवष्टम्भवाची, तदवयवस्तु गतिः। सत्यपि वा गत्यर्थत्वे गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यते इति ज्ञापयति। यद्यीति। उपसर्गयोगेऽपि ये यद र्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते यथा हरतिरन्वपूर्वः प्रत्ययमानार्थ इति तद्ग्रहणेन

उ] पत्त्वादिकं प्रति न निर्दिष्टा एवमविद्यमानवत्त्वं प्रवर्तत इति भावः। ननु केवलस्य रुहेर्गत्यर्थ त्वाऽभावादिह च तदेकदेशेन परत्र श्रुतोऽप्याङ् पूर्वत्र योजनीय इति समानवाक्यत्वाभावादाङाश्रयनिघातः 'इहो स्वस्य न स्यादत आह—केवलोऽपीति। आङो निघातो न स्यादिति। आङः परस्य इहोऽन्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः। प्राङ्निघात इति। नेहस्य परस्य ति समानवाक्ये शास्त्रमिति भावः। उपसर्गयोगे इति। आरोहन्ति हस्तिनमित्यादौ केवलोऽपि रुहिर्गत्यर्थः। 'छन्दसि दृश्यत' इति प्रयुक्तेन विरोधं पक्षान्तरमाह—यद्वाऽवष्टम्भेति। हस्तिनमुपरि गत्वा स्थानग्रहणं तदर्थावगमादिति भावः। एवञ्च प्राधान्येन न गत्यर्थत्वमिति तात्पर्यम्। सत्यपीति। कस्यचिदपि रुहेर्गतौ वृत्तौ प्रयोगादिति भावः। उपसर्गयोगेऽपीति। इदं चोत्क्लेशक्लृप्त्युपलक्षणम्। कथं

१ 'रुहि' पा०। २ 'स्वरे वा' इति पाठः शोधितः क्वचित्पुस्तके।

स्तौ स पा'विति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्मादेतच्चक्रय वक्तु 'न रुहिर्गत्यर्थ' इति ॥ कस्मात्तर्हि रोहयते यनेन युक्तं 'गुहौ'त्येतस्य न भवति ? ॥

छान्दसत्वात् ॥ [यद्धितुपरं छन्दसि] ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७।

॥ * ॥ 'आम्रेडितेष्वगते' 'सगतिरपि ति'ङित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणम् ॥*॥ 'आम्रेडितेष्वगते' 'सगतिरपि ति'ङित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन कृष्णीकरोति चन । पचतिपाठ शुक्लीकरोति पचतिपाठ कृष्णीकरोति ॥ अपर आह–' सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्य–'गतिर्गतौ' 'तिङि चोदात्तवति'वर्ज'मिति॥ [चनचिदि]।

यद्धितुपरं छन्दसि ।८।१।५६।

प्र] गृह्यते। तथा च 'हक्रोरन्यतरस्या'मित्युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता। तस्मा द्रुहिर्गत्यर्थग्रहणेनाऽनवरुद्धोऽभ्युपेय ग्रहण । केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गतौ प्रयुज्यत इति प्रागेवोक्त । गतिरेव रुहेरर्थोऽनारम्भस्तु तत्कर्मत्वमभ्युपेय । 'गत्यर्थाकर्मक'त्यत्र तु रुहिग्रहण प्रपञ्चार्थम् ॥ [यद्धितुपरं छन्दसि] ॥

चनचिदिव । शुक्लीकरोति चनेति । 'अगते'रिति प्रतिषेधे गत्यभावादत्राऽनिघातो भवत्येव । पचतिपाठमिति । शुक्लीशब्दस्य (तु) निघातो न भवति । सर्वत्रेति । चादिषु च 'चवायोगे प्रथमे'त्येतयोर्गतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः । [चनचिदिवगोत्रादितद्धिता] ॥

उ] तर्हि रोहयत्यत्र विनोपसर्ग गतिप्रतीतिमित्याह–केवलोऽपीति । अध्यारोपित प्रेरण 'आरोहयति हस्ती स्थल'मिति भाष्योदाहरणम् । तत्र स्थलशब्देन हस्त्युपरि नियमाण काष्ठादिमयमुच्यतेऽनस्थानमुच्यते । सौकर्यातिशयाय प्रेरणाद्युद्धिक्रियमाणत्वादि बुद्ध्या द्विकर्मकत्व प्रपञ्चार्थमिति । तेन पञ्चान्तराय नाभिनिवेष्टव्य भाष्यविरोधादिति तात्पर्यम् । भाष्ये–छान्दसत्वादिति । सर्वविधीनां छन्दसि व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । [यद्धितुपरम्] ॥

चनचिदिव । अगतेरिति । ऊर्यादीनां गतिसंज्ञैव, नोपसर्गसंज्ञेति भाव । प्रतिषेधाऽभावादिति । निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाऽभावादित्यर्थः । 'अनिघातो भवत्येवे'ति पाठ । शुक्लीशब्दस्येति । यद्वृत्तान्नित्यमिति नित्यं तत्प्रतिषेधे प्राप्ते 'सगतिरपी'त्यनेन पुनर्विधीयते । ततोपसर्गग्रहणाच्चान्यस्य प्रतिषेध एवेत्यर्थः । [चनचिदिव] ॥

१ अयं पाठ आधारे दृष्ट । २ 'कर्तव्यम्' । ३ 'वाष्ठा' 'काष्ठ' पा० । ४ 'अभ्युपेत्य' पा० ।

यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—यः पचति यः पचति येन पचतीति ॥ [॥*॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तः॥ ॥] वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् ॥ कथं यतरः पचति यतमः पचतीति ॥ [॥*॥ डतरडतमौ च॥ ॥] डतरडतमौ च प्रतीयात् ॥ कथं यदा देवदत्तेति ?॥ एषोऽपि विभक्तिस्तत्र ॥ कथं 'यावदस्यस्त्यत्रोप मरो जनेभ्यः कृणवन्' ॥ यावद्यथाभ्यामित्येवं भविष्यति ॥ कथं 'यद्भ्याश्चु पचते' 'यत्कामास्ते जुहुमः' ॥ एवं तर्हि यदस्मिन् वर्तते यद्वृत्तं, यद्वृत्तादित्येव भविष्यति ॥ ॥*॥ वा याथाकाम्ये ॥*॥ वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम्। यत्र क्व चन यजते तद्देवयजनं पुनः यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं [काष्ठादिभ्यः]।८।१।६७।

प्र] यद्वृत्तात् । यद्वृत्तादित्युच्यते इति। वृत्तमुच्चारणमित्युच्यते। यथा 'त्यदादिवृत्त'मिति। ततश्चेहैव स्यात् यः पचतीति। वृत्तग्रहणेनेति। वृत्तशब्दोऽधिकरणसाधनो वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तं, यदो वृत्तं यद्वृत्तम्। 'अधिकरणवाचिना च'ेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽत एव निपातनात्समासः। यदा देवदत्तेति। स्वादेर एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इतिप्रश्नः। एषोऽपीति। 'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसंज्ञाविधानात्। यावद्यथाभ्यामिति। निपातैर्यद्यदी'ति निपातग्रहणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्युक्तम्। यद्भ्याश्विति। यदश्नुवतीति क्विन्। 'विष्वग्देवयोश्चे'ति टेरद्र्यादेशः। यदस्मिन्निति। सर्वं पदं यच्छब्दवद्वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहितस्य कार्यं भवतीति 'पूजनात्पूजित'मित्यत्र पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते। वा याथाकाम्य इति। याथाकाम्यं—यथेच्छं प्रवृत्तिर्देशकालावनपेक्ष्य, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः। [यद्वृत्तान्नित्यम्]॥

उ.] यद्वृत्तान्नित्यं। त्यदादिवृत्तमिति। त्यदादीनामुच्चारणमित्यर्थः। तत्रनिर्दिष्टादुच्चारितयच्छब्दादुत्तरस्मादित्यर्थः स्यादिति भावः। अधिकरणसाधन इति। अकर्मकत्वाद्धर्मिण्यधिकरणे क्तः। यदो वृत्तमिति। यच्छब्दो यस्मिन् पदे वर्तत इत्यर्थः। नाश्रीयत इति। अत्र हि यावदिति परिमाणैकवचनमिति भावः। सर्वं पदमिति। वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्। डतरडतमौ चेत्येतदेवाह दर्शयति भावः। ननु पञ्चमीनिर्देशाश्रयणे यावदस्य कृणवदित्यादौ कथं प्रसिद्धिरत आह—पञ्चमीनिर्देशेऽपीति। पुनः पूजितेनेति। पुनरन्यदनन्तरपूजितग्रहणमित्यर्थमन्यथा व्यवहितग्रहणमिति ज्ञापकमित्यर्थः।

१ अयं पाठः क्वचित्। २ 'यावदस्यत्र मरो'। ३ 'तदेव' पा०। ४ इदं क्वचित्।

॥ * ॥ पूजितस्याऽनुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् ॥ ॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्य पूजनादिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—शोभनोऽध्यापक ॥ ॥ २ ॥ मलोपवचनं च ॥ ॥ मलोपश्च वक्तव्य । दारुणाध्यापक[1] । दारुणाभिरूप[2] ॥ [पूजनात्पूजितमनुदात्तम्] ॥

सगतिरपि तिङ् ।८।१।६८।

सगतिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ १ ॥ सगतिग्रहणमपदत्वात्[3] ॥ २ ॥ सगतिग्रहणं क्रियते ॥ [किंकारणम् ?] ॥ 'अपदत्वात्' । पदस्येति वर्तते

प्र] पूजनात् । काष्ठादिग्रहणमिति । काष्ठादिभ्य इति,—सूत्रे वार्तिकदर्शनात् कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । दारुणाध्यापक इति । क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्त । यथा 'ग्रामं गत' इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियाया साधनेन योगस्तथा विशेषणेनाऽपि । तत्र वैयधिकरण्यात्समासाऽभावान्मलोपो विधीयते ।

दारुणाभिरूप इति । आभिरूप्य दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्व, पूर्ववत्समासाऽभाव । [पूजनात्पूजितम्] ॥

सगति । सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे, तेन गतिरपि निहन्यते । अपदत्वादिति । नन्वतिङन्तत्वादिति वक्तव्य, न हि सगतिस्तिङन्तो भवति । उच्यते । अतिङन्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघात, पूर्वेण तु कस्मान्न भव-नाति स्यादेव चोद्य, तेनेदमेवाभिधानीय स्यात्—अपदत्वादिति । तस्मात्पूर्वो-

क्त] पूजनात् । ननु 'दारुण-अध्यापक' इत्यादौ विशेषणसमासे विभक्तिलोपेन सिद्धे किं मलोपवचनेनेत्यत आह–क्रियाविशेषणमिति । ननु अध्यापकशब्दे समासे एकार्थीभूतेऽसमर्थत्वादन्वय कथमस्याऽन्वय इत्यत आह–गुणभूताया अपीति । साधनवदस्यापि क्रियायां अन्वयस्त्वाकाङ्क्षावशादिति भाव । साधनं इवाऽस्यापि क्रिया आकाङ्क्षावतीति वा । नित्य-वैरप्रयोगाऽभावस्तु करणादिसंयोगाऽभाववदुपपाद्य । वैयधिकरण्यादिति । दारुण पद-ध्यापक तत्र चेति दोषेन द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याऽभावादिति भाव । कश्चित्तु तत्पुरुषसमासादि वाद्वैयधिकरण्येऽपि समास । सुप्सुपेति वा । समासविषय एव समासान्तो दात्तत्वाद्यनिवृत्ति इति तच्च भाष्यविरुद्ध । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न, धात्वर्थे सत्त्वात्विकर्तृमाद्ववर्वेण तद्गुणस्यैव कर्मणे ग्रहणात् । इदं च समानाधिकरण विशेषणे न भवति बोध्यम् । अनुदात्तमित्यत्र काष्ठस्य पूजनवचना बोध्या ॥

सगतिरपि तिङ् । इदं सूत्रं पूजनात्पूजितमिति काष्ठादिभ्य परस्य तिङन्तस्य 'निपातैर्यदि' इति निघातनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थं । तत्र सगतिकस्य तिङन्तत्वाऽभावादप्राप्ते

१ 'ध्यापक' पा० । २ 'भिरूप' पा० । ३ 'अपदत्वात्' वा० ।

च[1] सगतिक पद भवति ॥ ❀ ॥ उत्तरार्थं च ॥ * ॥ उत्तरार्थं चापि सगति ग्रहण क्रियते–'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'। सगतिरपि पचति। प्रपचति पूति ॥

अथाऽपिग्रहण किमर्थम् ? ॥ अगतिरस्यापि यथा स्यात्–यत्काष्ठा पच तीति। नैतदस्ति प्रयोजन सिद्ध, पूर्वेणाऽगतिकस्य ॥ न सिध्यति । मलोपाभिसबद्ध तत् । यदि तदनुवर्तते इहापि मलोप प्रसज्येत–दारुण पच तीति [॥ ❀ ॥ उत्तरार्थश्च । * ॥] उत्तरार्थं चापि ग्रहण क्रियते–'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' । 'अगतिरपी'ति । पचति पूतीति ॥ ॥ तिङ्निघातात्पूजना पूजितमनुदात्त विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तिङ्ङतिङ इति निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्

प्र] तत्रयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तर तद्वोत्तमपदत्वादिति। तिङ्निघातादिति। 'पूजनात्पूजितमितीहानुवर्तते' इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह, तस्य सुबन्तविषयत्वात्, तत्रैव मलोपस्येष्टत्वात् । काष्ठाध्यापक इति । पूर्वा त्तयो सूत्रयोरेकवाक्यत्वात् 'पूजनात्पूजित मित्येतदनिमसबन्धात्स्याऽभेदमा धिक्याऽवकाश प्रदर्शित । यत्काष्ठ पचतीति। निपातैर्यद्यदी ति तिङ्नि घाते प्रतिषिद्धेऽनेन निघात प्रवर्तते । ननु च 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्य प्रतिषेधोऽपवादस्तस्याऽपि 'सगतिरपि ति ङि'त्यपवाद तत्राऽपवादापवादत्वा द्विप्रतिषेधानुपपत्ति । नैतदस्ति । गतेरप्राप्त एवाऽनेन निघातो विधीयत इति नास्त्यपवादत्वम् । अपिग्रहण तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपिग्रहणादपिनाऽस्यापवा

उ] सगतिग्रहण क्रियते तेन कथ गते रिति दर्शित्याह–सहशब्दोऽत्रेति। अनेन सहेति। भाष्ये–'पूजनात्पूजित मित्यनेन तदनुवृत्तिविशिष्ट प्रकृतसूत्र लक्ष्यार्थमिति भाव । तस्य सुबन्तविषयत्वे युक्तिमाह–तत्रैव मलोपस्येति । यत्र मलोपस्तत्रैव सन्निधानादित्यादा तस्य प्रवृत्तिरिति भाव । नन्वत्र 'काष्ठाध्यापक' इत्यत्रास्मत्पदर्शनमनुचितमत आह–पूर्वोत्तरयोरिति । एकवाक्यत्वादिति । उद्देश्यतावच्छेदकैक्यात्स्वरूपैक्येऽपि विधेयैक्यादिति भाव । उद्देश्यभेदेऽपि वाक्यभेदाभावादाह–पूजनादित्यादिना । ननु चेति । तुल्यकक्षा प्राप्त प्रथमकक्षाप्राप्तेन सह न स्पर्धतेऽनुत्पन्नत्वादिति भाव गतेरप्राप्त एवेति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायादिति भाव । तत्र 'सगतिरि'त्यस्य विधायकतया निघातोत्पादनात् यत्काष्ठा प्रपचतीत्यत्र द्वौ तिङौ निघातविषयौ इत्यनेनाऽनेन वा तत्स्वरे परत्वादननैव तत्कल्प प्रतिषेधाऽभाव इति तात्पर्यम् । अन्यथेतरथात्रोत्तरसूत्रत्वादपि निघातोऽनेन विधेयते प्रतिषेधवचनेनैव विप्रतिषेधानुपपत्तिरत्तदवस्थैवात आह–अपिग्रहणात्विति ।

1 'नहि' पा० । २ अप क्वचित्र । ३ क्य क्वचित्र । ४ 'यर्थेदेहा' पा० । ५ 'तदनुदात्तमिति' इति पा० ।

न्भवति विप्रतिषेधेन। निष्ठानिघातस्यावकाशः—उंखद्गः पचति। पूजनात्पू जितमित्यस्यावकाशः—काष्ठाध्यापक। [काष्ठाभिरूपक]। इहोभयं प्राप्नोति— काष्ठा पचति। 'पूजनात्पूजितमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा?॥ अयमस्ति विशेषः। नाऽप्रवादकः स विधिः, अयं पुनर्निरपवादकः। यदि हि तेन स्यादिह न स्यात्—यत्काष्ठापचति॥[भवति]

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ।८।१।६९।

॥ ॥ सुपि कुत्सने क्रियायाः ॥ ✱ ॥ क्रियायाः कुत्सन इति वक्त

प्र] व्यम्। यद्वा—पूर्वोत्तरयोर्योगयोरेककार्यत्वादभेदं विवक्षित्वा विप्रतिषेधोप न्यासः। तत्र येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा 'निघातं' इत्य- स्यैव 'न लुडिलादि प्रतिषेधोऽपवादो, तत्स्थाने मध्ये पाठोऽस्य न निमित्तमुक्तम्॥

कुत्सने। पचति पूतिरिति। पूति कर्तृविशेषणं न क्रियाया इति क्रिया कुत्सनाऽभावः। ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणेन योगः साधनस्य नोपपद्यते। नैतदस्ति। यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थवृत्त्युपसर्जनीभूतस्वार्थं वाऽर्थान्तरे वर्तते तस्य न भवति विशेषणेन योगो, यथा 'राजपुरुष' इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य। वाक्यविषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो, यथा 'महतो राज्ञः पुरुषः' 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष' इति। एवं साधनं क्रियां प्रति अङ्गभावं गच्छदपि स्वार्थाभावाऽभावाद्विशेषणेन युज्यते। तथा कृदन्ते क्रिया उपलक्षणभावेनाश्रिता तथैव विशेषणं युज्यते 'शोभनमध्यापक' इति। यथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति, तत्र यदुक्तं 'न हि

उ.] अभेदं विवक्षित्वेति। कर्तृ[illegible]भेदविवक्षयेत्यर्थः। नन्वस्यापि न निषेध कुतो नेत्यत आह—तत्र येनेति। [सर्वत्रापि निघ्]॥

कुत्सने च सु। कर्तृविशेषणमिति। अन्यथार्थं करोत्यत्र कुत्सने, क्रिया तु शोभ- नैव। पूतिशब्द कुत्सितवाची। साधनस्येति। [illegible], पूत्यादेरित्यर्थः। 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति' इति व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्येति भावः। उपसर्जनी भूतस्वार्थं वेति। अजहत्स्वार्थायां स्वार्थविशेषणाभावेऽन्यविशेषणत्वमित्यर्थः। अर्थान्त रानुपादानादिति। स्वार्थत्यागाभावादित्यर्थः। उपलक्षणभावेनेति। क्रिया प्राधान्यभावेऽपि व्यवहारप्रवृत्तेरिति भावः। उपलक्षणस्यापि विशेषणत्वमस्त्येवेति बोध्यम्। शोभनमध्यापक इति [illegible] भावः। इदं चिन्त्यम्—[illegible] महार्थं [illegible] प्रत्ययार्थं विशेष्यत एव विशेषणयोगो न पृथक् [illegible] तस्यार्थस्य त्यागात्। किंच कष्टानवाप्त

व्यम्। केनु[1] कुत्सन मा भूत। पचति पूनि [गिरति पुति[3]]॥ ॥ पूतिश्च[4] चानुबन्ध ॥ * ॥ पूतिश्च चानुबन्धा द्रष्टव्य । पचति पूनि ॥

॥ ॥ विभापिन चापि बद्व्यम् ॥ * ॥ विभापिन चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम् । पचन्ति पनि । पचन्ति पूनि ॥

प्र]भवति पचति पठता त नाद्रियत। अथ मत क्रियावशीकृत क्रियारूपतामापन्नमाख्यातवाच्य साधन क्रियान्तरेण न सबध्यत इति, विशेषणनाप्येव न सबध्येत। सबध्यमान वा क्रियारूपतामापन्न नपुसकन विशेषणन सबध्यत। नैप दोप । यथा भार्या पत्युरनितान्तरसबन्ध न सहत स्नानादिसस्कार तु स्वार्थमनुमन्यत तथा क्रियाविशिष्ट साधनमाख्यातस्य गमयितु तस्य विशेषणन सबन्ध न प्रतिबध्नाति। क्रियान्तराऽऽक्षेपाणस्तु स्वार्थविरोधिनीति ता नाऽनुजानाति । पूतिश्चेति । पूतरयमति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दा न क्तिन्नन्तो नापि क्तिन्नन्त सनालान्। तस्मादव्युत्पन्न प्रातिपदिकम् । तत्र प्रातिपदिकस्वरेणाऽन्तोदात्त एव सिद्ध निपातनिमित्तत्व तस्याऽन्तोदात्तत्व यथा स्यादन्यत्र चाद्युदात्तवर्मिति वचनमित्याहु । नन्वाद्युदात्तस्य लक्षणा-

उ]ममामनिव चनैकार्थाभावमत्वा इम क्रियापि तद्भावाराध अनपव कृदन्तेषु मव भप्रवृत्तिनिमित्तकत्वक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिव्यवहार । तस्मादाख्यातस्य तादनियमन विशेषाकाङ्क्षावस्थातु विशेषणत्वेनूपस्थास्यतीत्याशय । अथाकाङ्क्षावशादेव कारकाणामिव क्रियाविशेषणानामपि गुणभूतक्रियया सबध इत्यत आह तत्र । अतएव कृतपूर्वी कटमित्यादि सङ्गच्छत इत्याहु । पचति पठतीति । एककालव्यापारक्रियमाणधिकृता पाठक्रियत बोधमसभव इति भाव । कृदन्तवाच्यसाधनाविशेषणत्वाच्च विशेष शङ्कते अथ मतमिति । क्रियागुणभूतस्य क्रियावशीकृतत्व क्रियारूपतापन्नत्व हेतु । न सहत इति । स्वार्थविरोधित्वादिति भाव विशिष्ट साधनमिति । विशेषणविशिष्ट साधनमित्यर्थ । कृतिमत्त्वेन कर्त्तृत्वेन क्रिया निरूपितेति बोधयितुमिति भाव । अत्राऽस्मदुक्ता नियतविशेषाकाङ्क्षेव बीजम् । स्वार्थविरोधिनीति । स्वार्थस्य प्राधान्यविरोधिनीत्यर्थ । अत्र भाव तथाहि सति पचति पठतीत्यस्य उत्तरत्या बोध कारकनिरूपितविशेषणत्वेन नरपशम एव तत्त्वा

1 केनुकुत्सन पा० । २८ क्वचित् । ३ अन्याऽत्र ॥ ● ॥ स्कारलोपश्चाऽनिडानि चोत्तर्थे ॥ ● ॥ स्कारलोपश्चाऽनिडानि वक्तव्यम् । दाता पचति ॥ इत्यधिक पाठो लभ्यते क्वचित् । अथवा प्रकृतानुपयुक्तत्वादत्र व्याख्यानस्याऽभावो भाष्ये न व्याख्यात इति गौरम् ॥ ४ ऊकारादिरयम् । ५ अत्र स्वरपाठोऽन्यत्र कल्पित । ६ अयं पाठ क्वचित् ।

॥ ॥ सुपि कुत्सन क्रियाया मकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् ।
पूतिश्च चानुबन्धो विभाषित चापि बह्वर्थम् ॥ १ ॥ ॥

गतिर्गतौ ।८।१।७०।

गताविति किमर्थम् ? ॥ प्रपचति । प्रकरोति ॥ ॥ गतेरनुदात्तत्व गतिग्रहणानर्थक्यं तिङवधारणात् ॥ ॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तिङवधारणात्' । तिङि चोदात्तवती'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति–'तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवति नान्यत्रे'ति॥ [॥*॥ छन्दोर्थं तु ॥ ॥] ॥ छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहणं कर्त्तव्यम् । छन्दसि गतौ परतो

प्र] ऽभावात्कथं स्यात्? । एवं तर्हि वक्ष्येऽस्तिविति तिङन्तो बाहुल्यादुपाय । विभाषितमिति । बह्वर्थे तिङन्तं विभाषा निहन्यते, यदा च तस्य निघातस्तदा पूतिरन्तोदात्त । अतिङीति । तिङन्ते मलोपो न भवति दारुण पचती ति । उक्तार्थमिति । आचार्यपरम्पराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थः । [कुत्सने च सुप्यगोत्रा]।

गति । गते शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगो गतियुक्ते वा । एवं कृदन्ते । इति शब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नाऽस्ति गत प्रयोग । ननु कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्य भावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तदप्रसङ्गात्पारिशेष्याद्गतावेव भविष्यतीति मत्वाह–गताविति किमर्थमिति । 'तिङ्युदात्तवत्येवे'ति विपरीतनियमस्तु न भवति, 'तिङ्येवोदात्तवति नाऽन्यत्र प्रकारे' इत्यादा वि-

ड]राङ्कैशाऽत्र बाजमिति । न तिङन्त इति । क्रिया विभ्विधानादिति भाव । बाहुल्यादिति । तत्र पक्षे च गुणाऽभावोऽपि बोध्य । तिङन्ते मलोप इति । मलोपश्चेति वार्त्तिकोक्तो मलोपस्तिङन्ते नेष्ट । एवं चाऽस्य वाक्यस्य विशिष्टविषयत्व यदुक्त तदाचार्यपरम्पराकथित वा प्रमाणमित्यर्थः । [कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ] ॥

गतिर्गतौ । ननु गताविल्यस्याऽभाव प्रपचती त्यादावपि निघात स्यादत आह–गते शुद्धे वेति । एवं कृदन्तेष्वपीऽति । शुद्धे गतियुक्ते वेत्यर्थः । अभावात्–असत्त्वे । गतिस्वर – गतिरनन्तर इति । [illegible] च कृदन्ते गतिपरगतिनिघातस्य फलाऽभाव । तिङन्तेऽप्युदात्तवत्युत्तरसूत्रेण भवत्येव स । अनुदात्ते तु नियमाश्रयणादप्रवृत्तिरित्याह–तिङि चेति । अनन्तरस्य चेति । यथाऽनन्तरस्य नियमेन व्यावृत्तिर्न तु शेषनिघातस्य तथा व्याख्यातुमुचित नान्यथाऽन्तो वा विपरीतनियमो नेत्यर्थः । आ मन्द्रैरिति प्रयोजन पाक्षिक

■ 'भवति नान्यत्रेति' इति पा० । २ इदं वार्त्तिकं क्वचिदपि नास्ति मन्ये भ्रम स्यात् ।

ऽनुदात्तत्वं[1] *यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत् । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूर*[2]*रोमभिः* ॥ ॥ छन्दस्यर्थमिति चेन्नाऽगतित्वात् ॥ ॥ छन्दस्यर्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अगतित्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । न चात्राऽऽङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ?॥ याहिशब्दं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभ्युद्धरति समुदानयति उपसमादधातीति ॥ अत्रापि नाऽभेरुद्धं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ हरतिं प्रति क्रियायोगः ॥

प्र] ताष्टसिद्धये शास्त्रारम्भात् । अनन्तरस्य वा नियमाच्छन्दस्यनिघाताऽव्याघातात् । आमन्द्रैरिति । न प्राग्धातोरित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः संज्ञानियमो वा । तत्र यदा प्रयोगनियमः – धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या' इति, तदा छन्दसि परे [illegible]पि 'व्यवहिताश्चे'त्यारब्धव्यम् । तत्रैव चैतदुक्तं–"प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः [illegible] छन्दसि परव्यवहितवचनं चे"ति । अस्मिन्पक्षे याहीत्येतदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः । यदा तु संज्ञानियमो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता' इति तदाऽनाङो गतित्वाऽभावान्निघाताऽप्रसङ्गः ॥

न चात्राङ इति । मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वान्नियावाचित्वाऽभावात् । ननु परनिमित्ताऽनुपादाने 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रती'ति कथं लभ्यते[3] । उच्यते । 'पदस्ये' त्यधिकारात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादेतल्लभ्यते । नाभेरुद्ध ॥

उ] मित्याह–स प्राप्नोति । तत्राह इति । तत्पक्षे छन्दसि परस्यापि व्यवहितस्यापि[illegible]दस्य प्रयोगा[illegible]व्यानान्न ततोऽनेन [illegible] इमि व्यवहितपरयोर्निवृत्तिरिति भावः । अत एव भाष्ये उत्तराद्ययः ।

ननु मन्द्र इति मन्द्रशब्दनिष्पत्तावत्र मदिक्रियानुपपन्ना मन्द्रं प्रति क्रियायोगोऽस्त्येवेत्यत आह–मन्द्रशब्दस्येति । उणादिषु व्युत्पत्तिमात्रं क्रियाशब्दायते रूढ्यर्थ एव तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । ननु परेति । यथोपसर्गान्यत्वेऽपि उपसर्गाः समासेऽपी त्यादौ तत्रैव यत्क्रिया युक्ता इति यावो न चाऽत्र तथेति भावः । समर्थेति । तेनश्च येन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति यो गतिः स तस्मिन्परे निहन्यत इत्यर्थ इति भावः । नित्यमनेनात्र–एकार्थीभावविषय एव लभ्यते न चैतेषु तत्समासत्वमाश्रयादिभ्युद्धरयदोरविधेयोद्देश्ययोर्ना तत्स्वीकारात् । भाष्यस्य त्वयमर्थः यदा क्रियाऽव्यवहितस्तया युक्तस्तं प्रत्येव गत्यादि संज्ञा । प्रकृते तु यया क्रियया योगस्तत्राव्यवहितत्वेन संज्ञानियमस्य गतित्वाऽभावो येन नाऽन्वयस्तस्य क्रियात्वाऽभाव इति सर्वथा गतित्वाऽभाव इति । [4]किं तर्हि याहि

1 अनुदात्त पा० । 2 इद बाधितम् ।
3 इत्य[illegible] । 4 उपसमनुपदन्ति पा० ।

नैष दोष । उद प्रेति क्रियायोग ॥ कथम् ? ॥ उत्-इरतिक्रिया विशिनष्टि । उदा विशिष्टाम् अभिविशिनष्टि । तत्र 'यत्क्रियायुक्ता'इति भवत्येव मन्द्रात प्रति क्रियायोग ॥ इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रियाऽऽडाऽभिव्यँज्यते—'आयाहि मन्द्रै रिनि॥ ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने'ति ?॥ नैतरमारम्—'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' ॥ किं कारणम् ? ॥ साधन हि क्रिया निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चोप-सर्गेण विशेष शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभि-

प्र] तीति । उच्छब्दस्य क्रियावाचित्वाऽभावात् । उदमिति । उपसर्ग क्रियाया समानाधिकरणो विशेषण, तत्राऽन्वयव्यतिरेकाभ्या धातु क्रियावचन । उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदाय क्रियाविशेषवचन प्रयने-गतित्वाऽवयवव्यतिरेकेण समुदायाऽभावादवयवसुद प्रति गतित्वमित्यर्थ ।

इहापीति । मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृक यानमाङा विशिष्यत इति समुदाय क्रियाविशेषवाचिन प्र याङो गतित्वमिति वक्तव्यम् । पूर्वं धातुरिति । यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्द्रादिभि साधनै सम्बध्यते इति न समुदाय प्रत्याङो गति-त्वमपि तु 'याही'त्येतत्पद प्रतीत्यर्थ । अभिनिर्वृत्तस्येति । सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते । साधनायत्त च क्रियाया सत्त्वमिति तस्या प्राक्साधनेन योग, पश्चादुपसर्गेण । कथमसती साधनेनाऽभिसम्बध्यत इति चेत्, साधनेन तस्या उत्पाद एव सम्बन्ध । ततश्च साधनादवाप्तजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्त भवति । यस्त्वसाविति । नहि साधनाद्नुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो

ङ] शब्दमसती'ति भाष्यस्य—व्यवहितत्वाद्गतित्वाऽभाव इति भाव । नानार्थस्य धात्वर्थे विभक्त्यर्थमङ्गीकृत्य भेदेनान्वयाऽभावादाह—समानाधिकरण इति । कथ तर्हि 'उदं प्रति अत्र क्रियायोग' इति परिहारवादिनो वचनमत आह—अन्वयव्यतिरेकेणेति । मन्द्रादिकरणमिति । मन्द्राद्यक्रियाया कायां विशेषणानुसन्धानेन मन्द्र प्रत्यपि क्रियायोगादतिप्रसङ्गनिवारणाय गतित्वमिति वक्तव्यमित्यर्थ । भाष्ये—आङाऽभिव्यज्यत इत्यनेन योगबन्धश्च सूचयति । भाष्येऽस्मदुक्तविषये आह—यातिनेति । गतिना तु विशिष्ट । आङा विशिष्टेति । आङर्थेन व्याप्यसमुदायस्य योगानुकूल्यतेनेत्यर्थ । सतो हीति । शास्त्रस्येत्यर्थ । क्रियाया सत्त्व—शानम् । अय भाव —साधनकारकतिङादि विशिष्टो धातु साध्यवत्त्विशिष्टबोधक उपस्थिता च क्रिया विशेषणेन सम्बध्यत इति । कथ मसतीति । असतीत्यर्थ । उत्पाद एव—शानोत्पाद एवेत्यर्थ । साधनात्—साधन

१ 'प्रयत्र'। २ 'न्दत्यते'। ३ 'ननु च'। ४ चार्थस्योदस्ते'। ५ 'न इति प्र' पा।

सम्बन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातु साधनेन युज्यते। अवश्य चैतदेव विज्ञेय, यो हि मन्यते–'पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे'ति। 'आस्यते गुरुणे'त्यकर्मकः 'उपास्यते गुरु'रिति केन सकर्मकः स्यात् ? ॥

गतिना तु[2] विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः।
साधने केन ते न स्याद्बाह्यमाभ्यन्तरो हि स ॥ १ ॥

निङ् चोदात्तवति।८।१।७१।

निङ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ निङ्ग्रहणमुदात्तवत्परिमाणार्थम् ॥ ॥

प्र] विशेष लभते, अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोपादीयते, ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टाया क्रियाया साधनेन सम्बन्ध प्रतिपादयितु सोपसर्ग(स्य)समुदाय प्रयुङ्क्ते। यथैव गमनस्येद साधन न पाकादेरिति प्रतिपादनाय याते प्रयोग एव मागमनस्येद साधन न गमनस्येति प्रतिपादयितु सोपसर्गस्य प्रयोग। ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसङ्घात एव क्रियावाची, पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरडादि व्यवस्थार्थ। ततश्चाऽन्तरङ्ग उपसर्गयोगो बहिरङ्ग साधनयोग। आस्यत इति। केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोर्लकार उत्पद्यते। उपसर्गयोगे त्वर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारोत्पत्ति। यदि तु प्राक् साधनेन सम्बन्ध स्यात्ततोऽकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नोपपद्यते। तस्मात् क्रियाविशेषणप्रतिपादनाय 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत' इत्यादौ मन्त्र प्रत्यग नित्याइताविति न वक्तव्यम्। गतिनेति। ऊर्ध्वतादिविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विशेष्यतेऽभ्युद्धरतीत्यनेनेत्यर्थ। साधन इति। गताविति यस्मिन्गति आ मन्त्रे त्वन मन्त्रशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघात कथ न स्यादिति चोद्यम्।

उत्तरमाह–बाह्यमिति। साधन बाह्य, तत्सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात्। धातूपसर्गयोरत्यन्तरङ्ग इति मन्त्र प्रत्यगनित्याविधानाऽभाव ॥ [गतिर्गतौ] ॥

तिङि चोदा। निङ्ग्रहणमिति। या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियया युक्ता

———

लोक इति शेष।
ने त्विति। उप
कथ तत्पूर्वं
त्यप्रोक्तम्। निघात कथं न स्यादिति। ते–तत्,–साधने परत केन न स्यादि त्यन्वय। धातूपसर्गयोरिति। तदर्थयोरित्यर्थ। [गतिर्गतौ] ॥

१ 'नन्तर कृत्वा' अनन्तरं पा०। २ तु भि'। ३ गतिना तु विशि'। ४धातूपसर्गम' पा०।

तिङ्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] । 'उदात्तवत् परिमाणार्थम्' । तिङ्ङुदात्तवति यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत्—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । ॥ * ॥ यद्योगाद्गतिः ॥ * ॥ यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ 'याहि'शब्दं प्रति ॥ ॥ ॥ यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्त्रे न प्राप्नोति,—प्रपचतितरां प्रजल्पति

प्र]यात्क्रियायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति, क्रियमाणे च तिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिः, 'प्रपचतितरा'मित्यामन्त्रे निघाताऽप्रसङ्गादिति प्रश्नः । परिमाणार्थमिति। असति तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः । आ मन्द्रैरिति। मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । यद्योगादिति । गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत्सम्बन्धिशब्दत्वात्सम्बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणं नान्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययोदात्तत्व इति । धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति धातावेवोदात्तवति गतेर्निघातः स्यान्न तु प्रत्यये। तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थात्प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्ते गतेर्निघातो भवति । प्रपचतितरामिति । यदा गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति दर्शनं तदाम स्वरेणोदात्तवत्यामन्ते गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोति, अतिङन्तत्वादामन्तस्य । यदा त्वविशेषेण 'गतीनां समासः प्राक्सुबुत्पत्ते'रिति पक्षस्तदाऽऽमन्तेन प्रशब्दस्य समासेऽव्ययपूर्वपद

उ] तिङि चो । ननु यस्य वाच्या क्रिया यत्क्रियेत्याश्रयणे क्रियावाचकधातावेवोदात्तवति स्यात् 'यत्प्रपचता'त्यादौ, 'यत्प्रकरोति'त्यादौ प्रत्ययोदात्तवति तिङ्ग्रहणमवश्यं कर्तव्यमत आह—या क्रियेति । अत्र पक्षऽर्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति, तदर्थे धातोऽप्रधानशब्दे परत्वं नार्थे विध्यमान क्रियाप्रधाने सर्वत्रोदात्तवति निघातो यस्यापि तिङ्ग्रहणेऽव्याप्त्यभाव इत्यर्थः । 'आमन्ते निघाते'ति पाठः । 'आमन्तेने'ति स्वपाठः । तत्परिच्छेदायेति । विशेषस्यास्यानायार्थं । सम्बन्धिशब्दत्वादिति। क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानादित्यर्थः । धातुरेवेति । यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थादिति भावः । एवं च 'यत्प्रपचती'त्यादावेव स्यादिति तत्पर्यम् । यदा त्विति । तदा तत्राऽव्याप्तिरिति भावः । शेषनिघातेनेति । एवमुदात्तवत् परत्वाऽभावादस्य तत्र प्राप्तिरिति भावः । वस्तुतोऽत्र समासो

1 इदं लुप्तम् । 2 माध्यमिन्मित्यर्थे । वार्तिकमित्यपरे ।

तराम्। असति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादतिशये तर[1] बुत्पद्यते, तरबन्तात्स्वार्थे आम्, तत्र 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति भवेन्[2]नेत सद्रव्यं प्रति क्रियायोगः। तस्मादर्थस्तिङ्ग्रहणेन ॥ कस्मान्न भवति—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभि ? ॥ 'यद्योगात्तु नि'रिति। [यद्योगात्तुतिस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चात्रा मन्त्रशब्दं प्रति क्रियायोग] ॥ ननु चोक्तम्—"यद्योगात्तुतिरिति चेत्प्रत्ययो दात्तत्वेऽप्रसिद्धि"रिति ॥ नैष दोषः। 'यत्क्रियायुक्ता' इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२।

वत्करणं किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्। आम् भो देवदत्ते

प्र] प्रकृतिस्वरेण शब्दनिघातनं च भाव्यम्। अथवा 'गतिकारकोपपदात्कृ'दित्यत्र कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रगन्तस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याऽव्याप्तावाशा न चोदनीया। कस्मादिति। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण'ति दर्शने सद्वाद् प्रत्ययस्य गतित्वमाप्नोति। यद्योगादिति। पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेनेति प्रतिपादनात्। यस्य क्रियेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य क्रिया धातोरेवासौ क्रियां वाचयति तमेव प्रति गतित्वं स्यात्। यदि तु या क्रिया या करोति क्रियालक्षणाऽर्थं आश्रीयते तदाऽर्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति। तत्राऽर्थे कार्याऽसम्भवे तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययोदात्तत्वेन धातूदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति। [तिङि चोदात्त] ॥

आमन्त्रित। वत्करणमिति। वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो गम्यते यथा 'गोनो

उ.] र्वाहीक इति गतिकारकोपपदात्कृदित्यत्र निरूपितं। तत्र सतामाप्यभावरक्ष इव भाष्य मिति न कश्चिद्दोषः। अस्य गतित्वादिति। आङ इत्यर्थः। प्रत्य नि लभते। पूर्वमुपसर्गेणेति। तदर्थेन यथ। यस्य क्रियेति। कुत्र मत, भावयन्न आह—अन्वयव्यतिरेकेति। एवञ्च एकगोनी यावावन्नापि स्यादिति भावः। तद्वाचिनीति। तदोधक इत्यर्थः। एवञ्च सूत्रे तिङ्ग्रहणं क्रियाप्रधानोपलक्षणमिति भावः॥ [तिङि चोदात्तवति] ॥

आमन्त्रितं पूर्वं। ननु वत्करणमन्तरेणान्यस्यान्यधर्मातिदेशो दुर्लभ इत्याशङ्क्य

---

१ तर उ' पा०। २ येत त्यत पा०। ३ इद वार्तिकमित्यन्ये। ४ अयं पाठः क्वचित्।

त्यत्र 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरता यथा स्यात् ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमानवादुत्तरत्रानन्तर्याप्रसिद्धि ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमानवादुत्तरत्रानन्तर्यस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । गङ्गेशब्दोऽयं यमुनेशब्दं प्रत्यविद्यमानवद्भवति । [न तु मेशब्दं प्रति] । तत्राऽऽमन्त्रितस्य पदात्परस्येत्यनुदात्तत्वं न स्यात् ॥ * ॥ सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात् ॥ । सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'पदपूर्वस्येति वचनात्' । पदपूर्वस्य चामन्त्रितस्याऽविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥ * ॥ अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्निघाताः ॥ * ॥ [अविद्यमानवत्त्वे आमन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्घाताः प्रयोजनम्] ॥ 'आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवति' सोऽत्र भवति पचसि देवदत्त' । 'देवदत्त यज्ञदत्त' अत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ' इतीदं न भवति 'ग्रामो वां स्वम्' 'जनपदो नौ स्वम्' । 'देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्वं मि

प्र] णि दिति प्र.न । नन्वसति वचने पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् । नैष दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात् । अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थं कल्पेन तथापि श्रवणादिषु परमामन्त्रितं च निवर्तेत स्यात् । स्वाश्रयमपीति । यत्स्वाश्रयं कार्यं तदविद्यमानत्वेन विरुध्यते तद्बाध्यते । यथा 'चण्डालसदृशस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्य'मित्यविरुद्धं कृत्वा ब्राह्मणा भोज्यन्ता' मित्युक्ते नाऽसौ भोज्यते । तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य नैषेध' इति प्रत्युदाहरणमुक्तं, सति स्वाविद्यमानवत्त्वेऽस्य व्यपदेशेन प्रत्युच्यमानस्य वा स्वाङ्गसोऽप्रमादात् ।

उ] परिहरति-नन्वसतीति । अनिवृत्तेऽर्थे इति । अर्थे चिन्त्यम् अथाऽनिवृत्तावप्यलोपादिदर्शनात् । तस्मात्पदे वक्तव्यं गुरुकारणादनिदर्शः इति भाव्यम् । इति वक्तव्यं स्यादिति । न च वाक्येऽपि पूर्वप्रयोगाऽसमवायोऽत्र पाठे एतस्यामन्त्रितं परमिदेव सिद्धे वाक्यैयर्थ्यापत्तेः । ननु सामर्थ्यादविद्यमानत्वेऽपि स्वाश्रयकार्यसिद्धिः कुतोऽत आह-यत्स्वाश्रयमिति । तद्बाध्यत इति । न त्वविरुद्धं बाध्यत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । नैषध निपूर्वाद्धाञ्‌ कर्मणि ल्युटि धात्वर्थ इत्यशासनेन इति दिक् ।

१ इत्यत्र नि बाधितम् । २ न तत्र प्रति पा० । ३ इदं क्वचित् । ४ तदा पा० । ५ यमुनाशब्दः पा० । ६ आमन्त्रितनिघातयुष्मदस्मदादेशाऽभावाः इति शुद्धः पाठः ।

स्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । 'तिङ्ङतिङः' इत्येव भवति—'देवदत्त पचती'ति । देवदत्त पचसी'त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य ॥

॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावत्पचति शोभनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥

॥ * ॥ जात्वपूर्वम् ॥ * ॥ जात्वपूर्वं प्रयोजनम् । जातु पचति । देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ ॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ ॥ * ॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम् । आहो पचसि, उताहो पचसि । आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । ॥ * ॥ आम एकान्तरविधौ ॥ * ॥ आम एकान्तरविधौ प्रयोजनम् । आम् पचसि

प्र] एवमिहाप्येकान्तरताऽविद्यमानवत्त्वेन विशेषाभिधानेन प्रकरणात् यत्नान्न निवर्तते । आम् भो देवदत्तेति । 'नामन्त्रिते' इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत् । पूर्वं प्रतीति । पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानवत्त्वात् पूर्वं तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तत्र व्यवधानात् पूर्वाश्रयस्यार्थोऽप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्व्यवधायकत्वाऽभावः । अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः । पूर्वं तस्य परापेक्षत्वाप

उ] वत्करणादिति । सामान्याश्रितमपि स्वाश्रयं प्रवर्तत इत्यर्थः । व्याख्यानाच्चेदं क्वाचित्कमिति नातिप्रसङ्गः । चिन्त्यमेतदिति । एवञ्च बहुवचनान्त प्रत्युदाहरणम् । तत्र हि विभाषितं विशेषवचने इत्यनेन पक्षेऽविद्यमानवत्त्वाशङ्कितानप्रसङ्ग इति भावः । वस्तुतस्तु 'नामन्त्रिते' इति सूत्रे उत्तरसूत्रात्कृष्टसामान्यवचनमित्यनेन सर्वस्यैवाष्टमिकाद्यामन्त्रित इति समभ्यन्तार्थे विशेषवचनत्वाक्षेपे सामानाधिकरण्यस्यार्थलभ्यतया समानाधिकरणग्रहणमप्यन्तसमानाधिकरणग्रहणार्थम् । एवञ्च नात्र निषेधप्राप्तिः । भोः शब्दस्य सामान्यवचनत्वेऽपि निपातत्वाद्विशिष्टादिवाचित्वाऽभावेन मत्स्वार्थस्य देवदत्तपदेनाऽस्य समानाधिकरणत्वाऽभावादिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । तेन व्यवधानादिति । गङ्ग इत्यस्य यमुनशब्दं प्रत्यविद्यमानवत्त्वेऽपि मेशब्दं प्रति विद्यमानत्वाद्व्यवधानेन, मेशब्दनिमित्तो यमुने इत्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः । पूर्वं यत्पदमिति । वाक्ये पद च न पूर्वं चेति कर्मधारयः । 'तत्सम्बन्धानन्तर्यात्वपि अविद्यमानवदि'ति वाक्योऽर्थस्तत्रैतदाह—तदपेक्षयापीति । एवञ्च पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया परं प्रति अस्माद्वचनात्पूर्वं

१ इदं क्वाचित्कम् । २ आहो पचसि । आहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति । उताहो पचसि । उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति' पा० । ३ वत्त्वात् पा० ।

दवदत्त । अन्नु मे पचसि देवदत्ते येनापि लिङ्ग भवति । [illegible] दामन्त्रितस्य ॥ [आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्] ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे ८।१।७३

इह कस्मान्न भवति—अग्ने तेजस्विन् [illegible] विश्वे मरुतो ये अग्ने नामानि ? ॥ वाक्यभेदात् करिष्यते—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' । ततो 'विभाषितं विशेषवचने' इति ॥ [नामन्त्रिते समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ।८।१।७४।

इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मणा वैयाकरणा ? ॥ 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' ॥

प्र]स्य कार्ये [illegible] वा कर्तव्ये [illegible] शब्दात् परोऽनन्तरो भवति 'मनुते'त्यत्र इति निषेधसिद्धि । [आमन्त्रितं पूर्वम्] ॥

नामन्त्रिते । इहेति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सूत्रं पठित्वा, तत 'सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने' इति द्वितीयं, तत्र पर्वोक्तसामानाधिकरण्यादिविशेषणानुवृत्त्या [illegible] । योगविभाग इति । यथासम्भव सामान्यवचनस्य [illegible] सामान्यस्य विशेषणेन [illegible] । एवं चाग्ने त्रिधातुनामेव [illegible] भवति । [नामन्त्रिते समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचनं विभाषितम् । इहेति । [illegible] प्रश्न । बहुवचनमिति । तेन 'ब्राह्मणा वैयाकरणा इति वा विषय, 'ब्राह्मणा

उ]म्यस्य [illegible] बहुवचनस्य [illegible] । सर्वनिमित्तेऽस्य निमित्ते वेति । [illegible] । यस्य कार्ये पूर्वं भवति [illegible] । [आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्]।

नामन्त्रिते । सामानाधिकरण्यादिति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । पुनानि ते अग्ने नामानीति । एवञ्चेति । [illegible] । [illegible] । [नामन्त्रिते समाना०]।

सामान्यवचनं विभा० । ननु पूर्वेणैव सामान्यवचनस्य [illegible]—

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।

सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'विभाषित विशेषवचन' इत्युच्यते, तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ सामान्यवचनम् । अपर आह–"विशेषवचन इति शक्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'सामान्यवचनं विभाषित'मित्युच्यते तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति [तस्य भविष्यति]॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ विशेषवचनम् । सामान्यवचन विभाषित विशेषवचन इति ॥[१]

॥ ॐ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमानविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥ॐ॥

पूर्वत्राऽसिद्धम् ।८।२।१।

येयं सपादसप्ताध्यायनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनाऽध्यायोऽसिद्धो

प्र.] वैयाकरणे'त्यत्र नित्य । सामान्यवचनमिति । 'विशेषवचन'इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धात्पर्यायस्य विशेषवाचित्वाऽभावात्पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्तव्यम् 'अघ्न्ये देवी'त्यादौ सवर्णामामन्त्रितायुक्तत्वसिद्धये ॥ॐ॥ इति कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च प्रथमः ॥ॐ॥

पूर्वत्रासिद्धम् । येयमिति । वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेण शास्त्राऽसिद्धत्वमाश्रीयते न [illegible] कार्याऽसिद्धत्वं, शास्त्रस्य सन्निवेशात्पौर्वापर्यसम्भवात्, कार्याणां तु प्रयोगसमवायात्पौर्वापर्याऽयोगात् । शास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्यं शास्त्रस्य पुरःपौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गेणाऽन्यकार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्शयति । एतच्च सूत्रमामान्यं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वात्मनः, बोधकस्य बोध्यत्वाऽभावात् । एतस्य चाऽसिद्धत्वे सर्वथा सिद्धत्वात्सूत्रारम्भ एवाऽनर्थकः स्यात् । यथा 'सर्वं मिथ्या ब्रवीमी'ति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति । एतस्याऽपि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्व

उ] विशेषवचन इति । अन्यत्र पूर्वेण सवर्ण इति भावः सिद्धि । ॥ इति श्री नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते अष्टमस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्चाय समाप्त
पूर्वत्रासिद्धम् । सूत्रार्थमात्रकथनस्य भाष्य काऽप्यदृष्टत्वादत्र तत्कथनं निष्फलमत आह–वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेणेति । अन्यत्र दृश्यमानं दर्शयन् तन्नान्यत् । उपक्षेप –तिरस्कारः । अत एवाग्रिमग्रन्थविरोधाभावः । कार्यस्य प्राधान्येऽपि कार्याऽसिद्धत्व

१ इदं क्वचिन्न ।

देशितव्य ॥ यदि 'सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादोऽध्यायो वाऽसिद्ध' इत्युच्यते ये इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेऽप्रसिद्धाः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ झलो झलि 'ह्रस्वादङ्गात्' 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येताः परिभाषा न प्रकल्पेरन् ॥ नैष दोषः, यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्विह सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ ॥ * ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ * ॥ यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । 'झलो झलि' 'ह्रस्वादङ्गात्' 'संयोगान्तस्य लोप' । उपस्थितमिदं भवति,—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति ॥ यदि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्युच्यते इयमपि परिभाषाऽस्ति 'विप्रतिषेधे पर'मिति । सा

प्र.] न स्यादित्यनर्थकमेवं वाक्यं स्यात् । यद्यपीति,—यद्यपीदं तत्रापरिभाषानाधिक्य चोद्यते । तदा प्रतिपत्त्या [illegible] 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' तस्य सूत्रस्य 'यत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दस्तत्र पूर्वस्य कार्यं भवती'त्यर्थं प्रतिपद्येत, न तु सप्तमीनिर्दिष्ट [illegible] स्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति, [illegible] त्यत्रादौ [illegible] पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते । अस्मिन्पक्षे 'झलो झली'त्यत्रादौ सप्तम्या निर्देशस्याऽसिद्धत्वात् परिभाषा [illegible] । तथा 'संयोगान्तस्य लोप' इत्यत्र 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्येतस्याऽभावे [illegible] स्यान्तस्य [illegible] सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः । यद्यपीदमिति । [illegible] । तत्त्विह सिद्धमिति । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्यस्मिन्दर्शने संज्ञापरिभाषाणां [illegible] स्वा

उ.] [illegible] । 'झलो झलि' [illegible] । अनर्थकमेवेति । [illegible] । यदि [illegible] निषेधवाक्य [illegible] निषेधस्य प्रतिपत्तिः, तथापि [illegible] । यदि [illegible] कार्यकालं [illegible] । पूर्वस्य कार्यमिति । [illegible] । इत्ये [illegible] । [illegible] । सर्वस्य पदस्येति । [illegible] । कार्यकालमिति । [illegible]

१ इद इत्यिव ।

ऽपाहोपतिष्ठेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ त्रिप्रकार्यम जरगार्यमिति। गुणादीर्घत्व स्याद्विप्रतिषेधात् ॥ अत उत्तरं पठति–॥ ॥ पूर्वत्राऽसिद्धे नास्ति विप्रति षेधोऽभावादुत्तरस्य ॥ ॥ पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेध ॥ किं कारणम् ? ॥ अभावादुत्तरस्य । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्राऽसिद्धे परं पूर्वं प्रति भवति ॥ यच्चेद दाग्धा दाग्धुं –घत्वस्याऽसिद्धत्वाद्ढत्वं प्राप्नोति ॥ काष्ठतक्ष वृश्चत । संयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वा संयोगान्तलोप प्राप्नोति । ॥ ॥ अपवादो वचनप्रामाण्यात् । ॥

प्र]तत्पूर्वेण कार्यादिगमहत्तुत्वम्। केवलमाचार्येण शास्त्रायाऽनकप्रधानाद्वद्धार प्रतिपत्तये पृथगुपदेश कृत । ततश्च तास्मिन्नासिद्धे पूर्वस्य स्वनन्त न कि चित्कार्यं न ऽपि रलो तत्र स्वनन्त इति नास्ति सहस्य कार्य निवृत्त ततो मध्यनन्तरे पूर्वस्य नकारस्य परस्य नाप नान न स्याथ इत्यस्यानक्षि तायो पौर्वापर्याऽभावासिद्धत्वाऽभ व । पूर्वत्रासिद्ध इति । गुण दीर्घस्याऽसिद्धत्वान्नगप्रसङ्गाऽभावाद्विप्रतिषेधस्य निमित्ताऽभावापरिभाषाऽनुपस्थाना द्गुण एव प्रवर्तत यद्येवमिति । अभावादुत्तरस्य न स्याप द्वित्व घत्वस्या

उ]तिरस्त स्यां शास्त्रासिद्धत्वे तस्य कथमशेषसिद्धिरिति प्रश्नश्न रायण स्वम स्वाराग स्ववृत्तिलिङ्गाच्च तत्परिभाषागामाभ्य क्रियते प्रमाण अप स्वमस्यायन्वन विधानप्रभने तत्र सपाप्तमाप्यस्यानुभयाक द्वया मवध अत्र त्वत इद्धुपवति न लोप पञ्च पम.समाधारण पूर्वद । कार्यकालपक्षेऽन्यतरामद्रु विं मरध इत्युक्तम् तत्किं सिद्धमिति। परिभाषाशाक तु त्रिपाद्यां सिद्धमित्यर्थ कथमिति नाक्षापि कथं सिद्ध सङ्ग ऽसिद्धऽस्मिन्कथं तदुपस्थितिरिति भावः उत्तरमाह कार्यकाल मिति । नन्वत्रापि कार्य सहकाल तयो प्रवृत्तिरित्यर्थ न धारस्याऽसिद्धत्व कथं तत्समवाप्ते प्रवृत्तिरत आह–यत्र कार्यं तत्रैवावस्थितमिति । वाक्यशेषपाठ्ययं प्रायस्तत्रैवावस्थितमिति पाठ । कार्यकालपक्षे च कार्येण वाक्यने स्वमस्य राय स्वसन्निधिं प्राप्यते इत्यर्थ । यथोक्तव्यवस्थाया तु यद्यप्य तत्र ऽसिद्धत्व तत्र सिद्धमिति भाष्यस्य फल चिन्त्य पौर्वापर्याभावादिति । ननु मनि चिन्त्यम् एकवाक्यतामात्रे पाणिनीय त्रिसूत्र्या भव न पयाऽद्य नि त्रिपाद्य चेत् तस्मिन्निति निर्दिष्ट न्यत्र भाष्ये । तत्र हि इमो पूर्व दर्श यत्र परत्व स्वम्मित्युत्तरस्य दत्त एवोक्त इत्युक्त नि नैवमन्यो याभय एवकारान्नान्तोत्तर पौर्वापर्याऽभावे नेऽसिद्धत्वाऽभावेऽन ज्ञाने चेक्र स्यते न । दीर्घस्य हलि चेत्यस्य । निमित्ताभावादिति । द्वयो सावकाशयो समवस्थितयोर्विप्रशास्त्रप्रसङ्गो न तत्र शास्त्रप्रवृत्तिर्निमित्तमित्यर्थ न च स प्रकृते इति

[अपवादो वचनप्रामाण्यात्][1] । अनवकाशावेतौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यत । तस्मात्कार्यकाल संज्ञापरिभाषमिति न दोष ॥*॥ पूर्वत्रासिद्धमधिकार ॥*॥ 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यधिकाराऽय द्रष्टव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ * ॥ परस्य[3] परस्य पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धविज्ञानार्थम् ॥ * ॥ [परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धविज्ञानार्थम्] । पर परो योग पूर्वं पूर्वं योग प्रत्यसिद्धो यथा स्यात् । ॥ * ॥ अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्ध(त्व)विज्ञानम् ॥ * ॥ अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्व विज्ञायेत ॥ तत्रको दोष ? ॥ ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्टप्रसङ्ग ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्ट प्रसज्येत । गोधुङ्मान् गुड

प्र] ऽसिद्धत्वाद्गुत्वप्रसङ्ग । अपवाद इति । योऽपवाद स एव भवति, वचनसामर्थ्यात्प्रकरणस्य श्रुत्या बाधनात् । पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति । न तु विधि । तथा हि वक्ष्यमाणत्रिपादीलक्षणा समुदायाद्यपूर्वं तत्र स एव समुदाय सपाद सप्ताध्याय्यपेक्षा लब्धपरव्यपदेशोऽनपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्याऽसिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत, अधिकारे तु परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्व मपद्यते । सकलशास्त्रव्यापित्वानरासार्थं तु परिनिपातत्व नाश्रित, तेन तस्तस्येत्यादावित्रिनादिषु कर्तव्येष्वत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्यु ।

अनधिकारे हीति । यदि स्वतन्त्रो विधिरय स्यादित्यर्थ । यद्यप्यवयवा एव रायपु व्याप्रियन्ते न समुदाय तथाऽप्यवयवद्वारकस्तस्यापि व्यापारोऽस्तीति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्याऽतिक्रान्त समुदायेऽसिद्धत्व स्यात् । अधिकारे तु सर्वेष्टसङ्ग्रह । अयथेष्टमिति । अयथेष्टमपि प्राप्नोति न तु यथेष्टमेवेत्यर्थ । गोधुग्वानिति । गावो दुहाऽस्य स नीति मतुप् । 'दादेर्धातोर्घ' इति घत्व, तस्यास

उ] भाव । भाष्ये–पर पूर्वं प्रति भवतीति । पर पूर्वस्याऽनवस्थित भवतीत्यर्थ । एवञ्च मा दर्शोद इति भाव । अपवादत्वे वचनप्रामाण्य न हेतु किं तर्हि, अपवादमवन इत्याह–योऽपवाद इति । न त्वधिकारादसिद्धत्वमस्त्वेवेत्यत्रापि सत्यपि वचनेन कथमपवादत्व स्यादत आह–प्रकरणस्येति । अस्माऽधिकारत्वेनाऽसिद्धत्व प्रकरणान्तरस्यैवेति भाव । भाष्ये–कार्यकाल संज्ञापरिभाषमिति न दोष इति । इतिपक्षेऽन्यतराकाङ्क्षया सवर्णेन न दोष इत्यर्थ । अनपेक्षितेति । त्रिपाद्यन्तर्गतानां पौर्वापर्यस्य शब्देनाऽनपेक्षितत्वादिति भाव । इत्येतावानिति । एवञ्च त्रिपादी पूर्वं प्रति परमसिद्ध न स्यादित्यर्थ । अधिकारे त्विति । उत्तरत्रोपस्थितस्य तत्तत्पूर्वसूत्रसमुदायस्य पूर्वशब्देन ग्रहणान्न दोष ।

---

१ अ० ५८ कचिन्निति नास्ति । २ वैतौ विधी । तौ वचन पा० । ३ कचित्तु इद वार्तिकमिति मन्यन्ते । पूर्ववार्तिकेन सहैव चैनं पठन्ति । ४ सिद्धत्वविज्ञानार्थं पा० । ५ त्व क्वचित् ।

लिष्मानिति,—षत्वढत्वयोः कृतयोः 'अय' इति यत्र प्रसज्येत ॥

॥ ७ ॥ तस्मादधिकारः ॥ ॥ तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्यः ।

अथाऽसिद्धवचनं किमर्थम् ॥ ॥ असिद्धवचनमुक्तम् ॥ ॥ [असिद्धवचने उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्—"षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चे" ति । एवमिहाऽपि पूर्वत्राऽसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—राजभिः तक्षभिः राजभ्यः तक्षभ्याम् राजसु तक्षसु इति । नलोपे कृते'ऽत' इत्यैस्भावादयः प्राप्नुवन्ति । असिद्धत्वान्न भवन्ति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च—अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुष्मिन्निति । अत्र मुभावे'ऽत' इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति, असिद्धत्वाद्भवन्ति । सुपर्वाणौ ।

प्र] सिद्धत्वादेशाचो यत्र इति भष्भावः । ततो चर्त्वं गकारः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' प्रत्यये भाषायां नित्यवचन'मिति ङकारः । असिद्धवचनमिति । किं शास्त्रस्याऽसिद्धत्वमथ कार्यस्येति प्रश्नः । अथवा यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्याऽसिद्धत्वमनर्थकं स्यादिति प्रश्नः । असिद्धवचनमुक्तमिति । सिद्धस्याऽसिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते । शास्त्रस्य चाऽसिद्धवद्भाव आश्रीयते न तु कार्यस्य । अन्यथा सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत् । षत्वतुकोरिति । 'कोऽस्ये'त्यादौ षत्वं न भवति । 'अधीत्ये' त्यादौ पूर्वं तुग्भवति पश्चादेकादेशः । राजभिरिति । नलोपस्यासिद्धत्वं सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकार्यं न प्रदर्शयतीत्यैस्भावाद्यभावः । अमुष्मा इति । अदसः

उ.] परिभाषात्वमिति । लिङ्गविशेषानुपादानाच्चे यपि बोध्यम् । परिभाषात्वस्यैव लिङ्गत्वे तु सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति पराऽसिद्धत्वापत्तिः । मध्ये पाठमात्रस्याश्रयणे तु त्रिपाद्यामेव अप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । वक्ष्यमाणस्य समुदायस्येति । ननु तदवयवपूर्वं प्रति तदवयवपरमसिद्धं स्यादिति भावः । ननु किंचिद्दिष्टस्यापि सिद्धेरयथेष्ट प्रसङ्गेनेत्युक्तमत आह-अयथेष्टमिति । असत्वस्याऽसिद्धत्वादिति । इह सिद्धाभिरितया । भाष्ये—यथेष्टं प्रसज्येतेति । न च क्त्वा परत्वात्प्रत्यये भाषायामित्यनुनासिके ह्रयोऽमस्त्वाय नवापादनमिति वाच्यम् । एतस्मिन्नर्थे यथोद्दत्वमाश्रित्य त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरित्याशयात् । त्रिपादीस्थे परशास्त्रे तदप्रवृत्ते सर्वसमञ्जसात् । किं शास्त्रस्येति । भाष्येऽर्थशब्दो विषयपर इति भावः । अथवेति । अत्राऽर्थशब्दः प्रयोजनपर इति भावः । उभयमपि समाधत्ते सिद्धस्येति । षत्वं नेति । आदेशलक्षणमित्यर्थः । तुगिति । स्थानिलक्षणः स्माय

१ 'अर्थे'ति क्वचित् । २ अयं पाठो लुप्त इति मन्ये । ३ इत्यादिन्न् । ४ 'षत्वतुक्' (६-१-८६) इत्यत्र वार्तिकमेतत् । ५ 'पूर्वत्राऽसिद्धवचनम्' इति क्वचित् ।

सुपर्वाणि। णत्वे कृते 'नोपधायाः' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२।

'सुब्विधिं प्रति नलोपोऽसिद्धो भवती'त्युच्यते सतीहापि राजभिः तक्षभिरिति, नलोपे कृते 'अत' इत्यैस्भावो न स्यात्। इह तु खलु राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति,—नलोपे कृते दीर्घत्वैत्त्वे प्राप्नुतः॥ नैष दोषः। ॥ * ॥ सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः॥ * ॥ [सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः]। सुपो विधिः सुब्विधिः, सुपि विधिः सुब्विधिरिति।

प्र] विभक्तौ लुगादिकार्ये कृते परत्वान्नित्यत्वाद्वो धप्रसङ्गादकारान्तत्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्गः। उत्वशास्त्रस्याऽसिद्धत्वादप्रवर्तनात्पूर्वं स्मायादयः पश्चादुत्वम्।

नलो। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्ताऽवयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः। अथ वा अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः,—सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति। समग्रहणं चाऽन्तरोपलक्षणं द्वितीयाद्यसम्भवात्। ननु चैतदर्थेन शब्देन भाष्यमिति कथं सर्वविभक्त्यन्तत्वमाश्रीयते ²। उच्यते, प्रवृत्तिनिमित्तविशेषाऽनपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्योऽर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते। अथ वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठीं त्वयाश्च षष्ठीसमासः क्रियते। न तु स्थान्यादेशसम्बन्ध एवाश्रीयते, तेन सुपि यो विधिः स सुपः सम्बन्धी भवतीति तत्राऽप्यसिद्धत्वं भवति। सर्वविभक्त्यर्थाऽन्तर्भावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते। न चाऽत्र सुपः कार्यं विधीयते। तेन षष्ठी स्थानयोगेत्यस्योपस्थानाऽभावः। 'उदीचामातः स्थाने' इति स्थानग्रहणाज्ज्ञापकादस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिः। यत्र त्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तत्राऽपि सम्बन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैतत्वादयं सम्बन्धः सन्निकृष्टोऽयं विप्र-

उ] प्रसङ्ग इति। उत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाऽकारान्तत्वाभावादिति भावः।

नलोप सु। भाष्ये दीर्घत्वैत्त्वे प्राप्नुत इति। न हीमे सुपो विधीयेते इति भावः। ननु समासस्य सर्वविभक्त्यन्तत्वमसम्भवीत्यत आह–सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वादिति। नन्वेवं सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वं समासस्याऽनुपपन्नमत आह–सर्वविभक्त्यर्थेति। तेन षष्ठीति। विध्यङ्गभूतपरिभाषाणां साक्षात्तद्विशेषणे एव प्रवृत्तेरौचित्यादिति भावः। अत एवार्थे लिङ्गमप्याह–उदीचामिति। क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधाद्भवत्येव तत्रापि परिभाषाणां प्रवृत्तिः, पयोदाततत्त्वरिन्यायादित्याहुः। वस्तुतः इदं चिन्त्यमित्यसकृदावेदितम्। यत्र त्वेषेति। षष्ठी स्थाने इत्येषा यत्र। सम्बन्धसामान्यस्येति। सम्बन्धेन सम्बन्धस्य षष्ठ्या

1 केचित्तु नेदं वार्तिकं, व्याख्यानाऽदर्शनात्। भाष्यमेवेदमित्याहुः। 2 इदं तु प्रश्नस्यात्।

अथ सञ्ज्ञाविधौ किमुदाहरणम् ? । पञ्च सप्त ॥ पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते 'स्वान्तं प'दिति पदसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ ॥ ५ ॥ सञ्ज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ * ॥ सञ्ज्ञाग्रहणं चाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' । नाऽकृतायां पदसञ्ज्ञायां जश्शसो र्लुक्, न चाऽकृते लुकि पदसञ्ज्ञा, न चाऽकृतायां पदसञ्ज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चभिः सप्तभिरिति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि' 'र्झल्युपोत्तम'मित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ ॥ ॥ स्वरेऽवधारणाच्च ॥ * ॥ स्वरेऽवधारणाच्च सञ्ज्ञाग्रहणमनर्थकम् ।

प्र]कृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकप्रयोगात्तन्नकाराऽसम्भवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीन एव नलोपः ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः । षट्त्रीति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाऽभावादसत्या पदसञ्ज्ञया 'झल्युपोत्तम'मिति स्वरो न स्यात् । ततश्च 'न सङ्ख्याया' इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयते । न चाऽत्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते, षट्सञ्ज्ञस्य 'षड्भि'रित्यादौ सावकाशत्वात्, झल्युपोत्तम'मित्यस्यापि तिसृभिश्चतुर्भिरित्यादौ । समुदाये ह्यनुवर्त्तमाने केषु चिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति । तथा च 'वान्यस्य संयोगादे'रित्यत्र ध्यादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं [कृतम्] । अत एव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह—स्वरेऽवधारणाच्चेति । स्वरे लोपस्याऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां पदसञ्ज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु 'पञ्च ब्राह्मण्य' इत्यादौ 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति टाप्प्रतिषेधाय पदसञ्ज्ञायां नलोपस्याऽसिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः । तत्र नान्तत्वात्पूर्व

उ]वत्वमिति भावः । नास्तीति । तेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्थानस्थ एव षष्ठ्यर्थः स्यादिति न शङ्कनीयमिति भावः । ननु पक्षे त्वत्र सञ्ज्ञानिवर्तने प्रसङ्गमोर्लुकि ततो नलोप इति नलोपे पदत्वस्य न सम्भवत आह—लौकिकादिति । 'नलोपे कृत'इति भाष्यस्य लोकतो नकाराभावे कृत इत्यर्थः । एव नलोप इति । लौकिकाभावमस्याऽसिद्धत्वमपि दुर्वचनम् शास्त्रीयत्वादिति भावः । ननु पदविधायक 'झल्युपोत्तम'मित्यत्र चरितार्थमेवाऽत आह—समुदाये हीति । तथा चेति । अन्यथा स्थाविषयस्य पदेऽङ्गोऽयस्याऽचरितार्थत्वाद् तत्र नित्यमिद्धावन्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापिते तु दाविषये तस्य चारितार्थ्येऽस्थानी परत्वादिकत्व स्यादित्यन्यग्रहणम् । पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादाविति । सयत द

१ युक्तान्यादेरित्यर्थः । २ अत एव कृतेन । ३ निबन्धनव्यवहारो' पा० ।

स्वरेऽवधारणं क्रियते—'स्वरविधौ' इति ॥ इदं तर्हि—दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ ।

तुग्विधौ किमुदाहरणम् ? ॥ वृत्रहभ्याम् वृत्रहभिः । नलोपे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्' इति तुक् प्राप्नोत्यसिद्धत्वान्न भवति ॥ * ॥ तुग्विधौ चोक्तम् ॥ * ॥ [तुग्विधौ चोक्तम्][3] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सन्निपातलक्षणो विधि

प्र.] टाप्प्राप्तो निषिध्यते, ततो जसो लुकि नलोपे चाऽकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते, 'स्त्रिया यदुक्तं तत्षट्स्वस्रादिभ्यो न भवती'ति सामान्येन निषेधविधानात्। अत्रान्ये आहुः—स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः, अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नाऽर्थस्तन्निषेधेन । यद्यपि न प्राप्तिः स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नाऽस्ति टाप्प्राप्तिः । सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गाया परसंज्ञाया नलोपस्याऽसिद्धत्वात् सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः । तुग्विधौ चोक्तमिति । द्वयमत्राऽस्ति—सन्निपातलक्षणत्वं, बहिरङ्गलक्षणत्वं च । विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः, कृन्निमित्तस्तुक् । सन्निपातपरिभाषायास्तु तुगभावः प्रयोजनत्वेनोक्त इति

उ.] यथोद्देशपक्षे मानेन तथा संज्ञया सिध्यति। यथा द्वादशेऽह्नि कृतेन नाम्ना पश्चात् सर्वकार्याणि क्रियन्ते तद्वत्, पूर्वमीमांसायामपि तदुद्देशाऽभावे कार्ये सन्निधानानि बुद्ध्या प्रथमं सन्निकरणान्न दोषः, तथापि कार्यकालपक्षे विधिवाक्येनैव वाक्यतापन्नस्य प्रवृत्तिरिति तत्पक्षे इदम् । अत एव स्वरविधौ पर्यायक्षा सङ्गच्छते । सूत्रविरोधाद्दर्शितत्वमस्यायुक्तमित्याशयेनाह—अपापीति । बहिरङ्गत्वादिति । परसंज्ञाद्वारा विभक्तिसापेक्षत्वेनेति भावः । सत्यामपीति । 'नानाऽन्तर्यं' इति तत्त्वाशिरन्यभिमानः । परसंज्ञायामिति । बहिरङ्गत्वेनेति शेषः । इदं चिन्त्यम्, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधस्तु भूतपूर्वपदत्वमादाय सिद्ध इति न भाष्ये उक्तः । भाष्ये—दण्डिदत्ताविति । अत्र हि नकारं दण्डिशब्दस्य विशेषणत्वात् तस्यैव पूर्वनिपातापत्तिः, इष्यते त्वनियमः । असिद्धत्वे तु विन्दाऽभावात् सिध्यति । यद्यपि पूर्वनिपाते नलोपो, नलोपे च पूर्वनिपात इत्यन्योन्याश्रयम् तथापि 'यस्य पूर्वप्रयोगे सिद्धं भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्य'मिति सूत्रार्थ इति भावः । विभक्तिनिमित्त इति । स्वादिष्विति पदसंज्ञाद्वारेति भावः । त्वेनोक्त इति । कृन्मेजन्त सूत्रे । तथैवेति । बहिरङ्गपरिभाषानादरेण सन्निपातपरिभाषाश्रयणेनेत्यर्थः । भाष्यकृता तु संज्ञानिमित्तस्य न बहिरङ्गत्वं, विभक्तिस्तु संज्ञानिमित्तम् । नलोपस्य परम्परया निमित्तत्वमाश्रय बहिरङ्गपरिभाषा नाश्रितेति ध्वनयितुं सा नोक्तेत्यन्ये । न च 'वृत्रहभ्या'मित्यादावप्रसिद्धि

---

१ इदं क्वचित् । २ 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३९) इत्यत्रोक्तम् । ३ इदं पुस्तके । ४ भाति पा० ।

रनिमित्त तद्विघातस्ये'ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन 'कृतानि वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्–ब्रह्महच्छत्रम् । भ्रूणहच्छाया । न ह्येष सन्निपातलक्षणो नलोपः ॥

न मु ने।८।२।३।

इह 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् मुभावो नाऽसिद्ध' इत्युच्यते नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि,–॥ * ॥ न मु टादेशे ॥ ॥ न मु टादेश इति वक्तव्यम् ॥ किमिदं टादेश इति ? ॥ टाया आदेशः टादेशः ॥ यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशेऽप्रतिषिद्धं भवति ॥ तत्र को दोषः ?॥ 'अमुने'त्यत्र सुभावस्याऽसिद्धत्वाद्दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत ॥ नैष दोषः ['टादेश' इति] सर्वविभक्तयन्तोऽयं समासः–टाया आदेशः टादेशः, टायामादेशः टादेश इति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते नाभावश्चैव तावन्न प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः । इङ्गितेन चेष्टि

प्र.]भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे–सन्निपातेति। इदं तर्हीति। नियमार्थमिदं–'कृल्लक्षण एव तुग्माभूत्, छलक्षणस्तुग्यथा स्या'दित्यर्थः । इह मा भूदिति। तुगभाव । नैष इति। पदसमात्रनिबन्धनत्वाच्चाऽत्र बहिरङ्गो नलोपः । [नलोपः सु] ॥

न मु ने। ने यत्कार्यमिति। भूतस्य सप्तमीनिर्देशो युज्यते। परसप्तमी च नात्र प्रसिद्धेति निष्पन्ने नाशब्दे परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं स्यादित्यमिति भावः । नाभावश्चैवेति । नाभावे कर्तव्ये सुभावस्याऽसिद्धत्वा द्विलक्षणो नाभावो न प्राप्नोति, ततश्च सूत्रमनर्थकमसद्ध, नाभावस्यैवाऽभावात्, तस्माद्भूतस्तस्मिन्परतः कार्यं प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धत्वमुच्येत'। इङ्गितेनेति। न निर्देशादेवाऽर्थप्रतिपत्ति, किं तर्हि आचार्य एव स्मरतीत्येतावत् सूत्रनिर्देशा-

उ] लक्षणे नलोपे तुगभावार्थं कृतं तुग्ग्रहणं तेषामनभिधानमित्याशयात्। तदस्वाह–इदं तर्हीति। स्वरस्य तुग्ग्रहणे–नैष इति। एतच्च नियमानुपयोग इति भावः । सुबन्तमिति। पदसमासमात्रनिमित्तत्वादिति तात्पर्यम्। तदेवं प्रत्याख्यानं कृतं तुग्ग्रहणमिति दिक् ।

न मुने । ननु ने कर्तव्य इत्यर्थेन नाभावः सिध्यतीत्यत आह–भूतस्येति । तच्चे वीप्सापेक्षापरत्वौचित्यादिति भावः । 'ने कर्तव्य' इत्यर्थे दीर्घमाश्रित्य दोषः, उक्तार्थे तु नाभावाऽसिद्धिरिति तात्पर्यम । 'नाभाव इत्युक्तेऽप्यस्य व्यभिचारादाह–परसप्तमी चेति। तत्र लक्षणप्रत्याख्यान इति भावः । न निर्देशादेवेति । नं उदाहरणरत्वे

१ भ्रूणहच्छत्रम् । २ नैष सन्निपातलक्षण' । ३ इदं कचित् । ४ असिद्धि ' सा०।

तेन निमित्तेन महता यत्नेन सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । एवं ज्ञापयत्याचार्यो[3] 'भवत्यत्र नाभाव' इति यदयं 'ने' परतोऽसिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा 'द्विगता[4] अपि हेतवो' भवन्ति । तद्यथा—आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता भवन्ति । तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते,—श्वेतो धावति, अलम्बुसानां यातेति[5], अथ वा 'वृद्धकुमारीवाक्यवद्[4] द्विगतं द्रष्टव्यम्' । तद्यथा-वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्वे'ति, सा वरमवृणीत–'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्'निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः, कुतो वा गावः, कुतो धान्यम् ? ॥ तत्रानयैकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति । एवमिहापि 'ने'ऽसिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति ॥ [न मु ने]

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।८।२।४।

॥ * ॥ यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम् ॥ * ॥ यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वरितयणः स्वरितार्थं । स्वरितयण

प्र.] दपनीयते । तत्रश्च यदाचार्या 'ने' परतः प्राप्ति तत्र मुभावस्य सिद्धत्वं शास्ति तस्मान्नाभावेऽपि मुभावस्य सिद्धत्वं भवतीति प्रतीयते । अथ वेति । तद्भाग योगद्वयमुच्चारितम् । अथ वैकस्य 'ने' इत्यस्य भावादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्ध मित्यर्थः । वाक्यान्यपीति । न केवलमर्थस्याऽनेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्याऽपीत्यर्थः । श्वेतो धावतीति । किं नाताऽसौ धावति ? श्वेवर्णो धावतीत्येवमेकेना ऽनेकेन वा पृष्टः कौशलादेव कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति । अथ वेति । अन्यार्थस्याऽपि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते । यथाऽग्निरन्यतामिच्छुरो अचादितमपि पात्रानयनमन्तरेणासत्त्वे ऽन्तर्भवति, एवमिहाऽपि 'ने' परतः प्राप्त भाव प्रति मुभावस्य सिद्धत्वं ब्रुवताऽर्थाक्षेपेऽपि कर्तव्यं सिद्धत्वमाश्रितम् । [न मु ने]

उदात्त । यण्स्वर इति । यण्निमित्तत्वात् सम्बन्धः स्वरो यण्स्वरः ।

उ.] म्यः । किन्त्वनुमानादपीत्यर्थः । सविद्यान्यविद्योपायतयाऽभिप्रायेण । इदमपि व्यतिरेका विभागाऽनिर्णये ऽहमिति वा भाव । द्वयं इत्यत्र 'च' इति वा । अथ वदऽपि शब्दैक्यमिति पक्ष आह-अथवैकस्येति । न कथंमिति । दृष्टान्तार्थं तु भाष्य अर्थोपादानम् । नान्तरीयकत्वादिति । पूर्वमनुमानार्थो नरस्त्विह तत्र तु नान्तरीयकत्वादिति भेद ॥

उदात्तस्वरितयोर्यण । ननु हलः स्वराऽभावाद्यण्स्वर इत्यनुपपन्नमत आह—

१ च । २ दृष्ट । ३ ज्ञापय । ४ द्यार्थिक वाक्यवत् । ५ यातं ६ ...

स्वरितत्वं यथा स्यात्,—खलप्व्यटति खलप्व्याशानि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । आहायम्—'स्वरितयण' इति, न चाऽस्ति सिद्धे[1] स्वरिते, तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति[2] ॥*॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषः ॥ ५ ॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषो भवति—दध्याशा[3] मध्वाशा ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । ['उदात्तयण'] उदात्तयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः 'स्वरितयण' । स्वरितयणश्च[4] परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । 'उदात्तयण' इत्येव ॥ अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते ॥ केनेदानीं स्वरितयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भविष्यति ? ॥ 'उदात्तयण' इत्येव ॥ ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'स्वरविधौ

प्र] खलप्व्यटतीति । खलं पुनातीति क्विप् । उपपदसमासः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ङौ परतः 'ओः सुपी'ति यणादेशः । तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोङ्धात्वो'रिति निषिद्धेऽनेन स्वारितत्वं, तस्य यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वात् स्वरितयणः परोऽटतिशब्दस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्याऽभावे न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यणः स्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते । केचिदाहुः—'एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं, पदद्वयाश्रितस्तु यण् बहिरङ्गः, ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति यणोऽसिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाऽभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्ती'ति । तदयुक्तम् । नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधात्, इको यणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यण्विधानात् । दध्याशामिति । दधिशब्दो 'नब्विषयस्याऽनिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति इकारः स्वरितः । आशाशब्दः 'आङ्याया अदिगाख्या चे'त्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्ततः आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः । उदात्तयण इत्येवेति । तेनोदात्तयण इत्येव यो निर्दिष्ट

उ] यण्निमित्तत्वादिति । 'निङ्ङतिङ इति निङस्येति पाठः । निघातस्येति पाठे अत्र अभावो निघातस्य इत्यर्थः । नाजानन्तर्यं इति । वस्तुतस्तैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽभावस्य 'षत्वतुकोरसिद्ध' इति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् शङ्केव निर्दला । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वादत्राऽप्रवृत्तेश्च । भाष्ये—उदात्तात्स्वरित इति । 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितत्वस्याऽपि सिद्धत्वात्तत्स्थानिकयणः परस्यापि स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदाह—

१ 'स्वरिते सिद्ध' प० । २ 'भवतीत्या०' । ३ प्रायो दृश्यते । ४ 'दध्याशा निर्निमित्त वैशेषिकम्' । ५ इद दृश्य भवेत् । ६ 'स्वरितस्य य ' प० ।

व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानम्॥ अथ वा नैवं विज्ञायते— स्वरितस्य यण्, स्वरितयण्, स्वरितयण इति॥ कथं तर्हि?॥ स्वरिते यण् स्वरितयण्, स्वरितयण इति॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ।८।२।६

स्वरितग्रहणं शक्यमकर्तुम्॥ कथम्?॥ 'अनुदात्ते परतः [पदादौ वा] उदात्त' इत्येव सिद्धम्॥ केनेदानीं स्वरितो भविष्यति—गार्ग्येऽनृप इति?॥ आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति॥ इदं तर्हि प्रयोजनं तत्र वर्त्यमानता मा भूदिति॥ अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे च मिश्र

प्र] स्वरितस्थस्य यणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः। ततश्चाऽत्रैव स्वरितस्याश्रयणात् सिद्धं भवति। स्वरिते यणीति। 'उदात्तस्वरितयो'रिति सप्तमी, उदात्तस्य यो यण् स उदात्तेऽपि भवति, तादृप्यात्। 'स्वरिते यणी'त्येषा तु परसप्तमी, तत्र लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण् तत्र परस्य श्रवणादनुदात्तस्य स्वरितो मा भूदित्ययमर्थः। न च दध्यत्रेति व्यवहारो लौकिके स्वरितज्ञाने न कश्चिद्दोषः। लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्तव्ये तस्याऽसिद्धत्वाऽभावः। [उदात्तस्वरितयोर्यण]॥

स्वरितो वानु। गार्ग्येऽनृप इति। गङ्गाया इवामति लक्ष्यविभिलक्षण। प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः। ततो हि गुण्यादनुगान। तयोरेकादेश उदात्तः। अपोऽनुगत्मनूर्मिनि प्राप्तिस्याम। 'न पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः 'अगोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदमन्तोदात्तं, शेषनिघातः। 'एङः पदान्तादती'त्युदात्तानुदात्तयोरेकादेशः पक्षे स्वरितः। पक्षे उदात्तः। तत्र वर्त्यमानतेति। आनन्तर्यस्य स्वरितेन निवृत्तिर्न सिद्धमिति शक्यनिघातन ये'ऽभ्यो ऽनुदात्त

द.] उधिशब्द इति। भाष्य-स्वरविधाविति। स्वरो विधाविधार्थं।

ननु स्वरितस्याऽसिद्धत्वात् 'स्वरिते य'णित्यनुपपन्नमत आह—तेन लौकिके इति। ननु स्वरितस्याऽसिद्धत्वात् कथमयं स्वरिते यण् अत आह—लौकिकस्येति। आश्रयस्य सिद्धत्वमिति भावः। अत्र कोऽपि विभागस्य व्याचर्येष्य। [उदात्तस्वरितयोर्यण]।

स्वरितो वा। भाष्य—उदात्त इत्येवेति। स च विकल्पेन। तत्करणस्य सत्त्वादिति भावः। तेन पक्षे स उदात्त, पक्षे चानुदात्त स्वरित भवति न स्वरप्रसिद्धिरिति तात्पर्यम्। उदात्तानुदात्तयोरेकादेश अनुवर्तते-गङ्गाया इदमिति। स्वरितस्यासिद्धत्वादिति।

१ इदं वार्तिकमिति पाठे। २ 'उदात्तानुदात्त' इति पाठः नागेशसम्मतः। ३ इति क्वचित्।

स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति—कन्या-नूप इति ? ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येवं न भविष्यति ॥ यद्येवं तर्हि क्रियमाणे स्वरितग्रहणे य सिद्धः स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्मान्नार्थः स्वरितग्रहणेन । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे' इत्येव सिद्धम् ॥ ४ ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः [अयवायावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्] ॥ ५ ॥ [एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ६ ॥ 'अयवायावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्' ॥ *] ॥ अय—वृक्ष इदम् प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् ।

प्र] प्राप्नोत्यनुदात्तश्चापद्यते । अस्य तु स्वरितस्याऽसिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाऽभाव ।

कन्यानूप इति । कन्याशब्द 'कन्यागन्तस्तनुद्याणामन्त' इत्यन्तस्वरित । ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्येण स्वरित । तस्य सिद्धत्वाद्वर्ज्यमानस्वरे सत्यनुदात्तस्वरितयोर्योगस्य न प्राप्नोति । ततश्चाऽत्र य परिहार स एव 'गाङ्गेऽनूप' इत्यत्र भविष्यतीति भाव । असिद्धमिति । पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदाश्रयो बहिरङ्ग । एकादेशस्वर इति । एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशे आन्तर्यात्स्वरितोऽभिनिर्वृत्त । तस्य च स्थाने एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेश क्रियते इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत इति द्वितीयम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते । तत्रायमर्थो भवति— आद्गुणो भवत्युदात्तानुदात्तयोरवाद्गुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवतीति तृतीयम् । चतुर्थदर्शने तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति । स्वरितगुण प्राप्तस्तत्र यत्न नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधि सम्प-

उ] अनुदात्तनिवारणकार्यकारित्वेऽपि स्वरितवचनसामर्थ्यादधिककार्यस्याऽसिद्धेऽप्रवृत्तेरिति भाव । अत एवेदमेव भाष्ये मानम् । पक्षमाध्येऽपि स्फुटमेतत् । आन्तर्यत स्वरित इति । स्वरितो वानुदात्ते इत्यस्य तु न प्रवृत्ति उदात्तेन सहैकादेशाऽभावादिति भाव । स्वरोऽपीति । अन्तरङ्ग अपि इत्यर्थः । एकादेशस्याऽसिद्धत्वात्पदान्तस्वरस्य नानाऽ मात्रादेकवाक्यताऽस्य नेति भाव । 'अनुदात्त पदमिति लक्षणं विपदे स्वरे चरितार्थमिति तात्पर्यम् । गुणमात्रं क्रियते इति । प्राप्ताऽप्राप्तविवेकाऽदर्शनेनेति भाव । तत्रादौ मन

१ इदं क्वचिन्न । २ इदमग्रे वार्तिकत्वेन क्वचित् पठ्यते, नेह । ३ क्वचिन्नेदं व्याख्यानमस्ति कस्यचित् ।

आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्तोऽयादेशो यथा स्यात् ॥ [ओत्] ॥ अनादेशो नास्ति। आद्य—कुमार्या इदम् किशोर्या इदम्। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तत्रै-कादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्ध च वक्तव्यम् । आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्त आद्यादेशो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, एकादेशे कृते 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तो भविष्यति ॥ इदमिह प्रयोजनम्—उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम्? । परत्वादुदात्तत्वम् ॥ नित्य एकादेशः। कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथा-स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते, 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ॥ कान्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्योदात्तत्वम् ॥ एवं तर्हीदमिह प्रयोजनम् आट् क्रियतामुदात्तत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादागमः ॥ नित्यमुदात्तत्वम्, कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आडपि नित्यः,—कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य आट् । अन्यथास्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते । 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ उदात्तत्वमप्यनित्यम्—अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्राप्नोति।

प्र]त्वे। ननु परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमनादिषु। इतरेषु पक्षेष्वनिष्टं न भाति सिद्धमनुच्यते। उदात्तोऽयादेश इति। अन्यथा स्वरितः स्यात् । कुमार्या इदमिति । कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । 'कुमार्याः' इति स्थिते आडागमे कृते वर्णैकादेशोऽनुदात्तयणो हल्पूर्वादिति उदात्तत्वे आटोऽन्तोदात्तो-ऽनुदात्तयोरेकादेशविधेः [illegible] । एकादेश इति। [illegible] उदात्ततो प्राप्नोति [illegible] । पदस्योदात्तत्वमिति । [illegible] । आट् क्रियतामिति । [illegible]

द]त्वम् । तत्र परिभाषेति । [illegible] [illegible] । किन्तु परिभाषा [illegible], [illegible] स्वरित-स्यैव प्राप्ते । [illegible] । अन्यथा स्वरित इति । [illegible] स्वरित [illegible] । [illegible] स्वरित [illegible] स्वरितत्वं स्यादिति भाव । अन्ये—अनादेशो नास्तीति । [illegible] नित्यमिति भाव । प्राप्नोत्यादेश इति । [illegible] । ननु [illegible]

---

१ [illegible] । २ [illegible] ।

'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति'। उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः। आटि कृतेऽन्तरङ्ग एकादेशः। [आर्ये]।

आद्–वृक्षाविदम्। प्लक्षाविदम्॥ उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यत उदात्तस्योदात्त आदादेशो यथा स्यात्। [आर्वे]॥

एकादेशस्वर –गाङ्गेऽनूप इति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्येष स्वरो यथा स्यात्। [एकादेशस्वर]॥ शतृस्वर –तुदती नुदती। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः, तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। 'शतुरनुमो नद्यजादी'रिन्तोदात्ता'दित्येष स्वरो यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्–आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सिद्ध एकादेशस्वरः शतृस्वरे' इति, यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ न ह्यन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं नुम्कमन्तोदात्तमस्ति॥

प्र]त्युदात्तत्वं विधीयते। ननु च यणादेशे कृते विभक्तिस्वरेण भाव्यं, ततश्च नदीसंज्ञाया अभावादाण्न प्राप्नोति। विहितविशेषणं नद्याग्रहणं, नद्या यो विहितो ङित्तस्याडित्ययदोषः। अन्तरङ्ग एकादेश इति। वर्णाश्रयत्वेनादेशः, पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन। तस्मात्तदर्थं सिद्धत्ववचनम्। गाङ्गेऽनूप इति। एकारोदात्तत्वस्याऽसिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरित एव स्यान्न तु कदाचिदुदात्तः। तुदतीति। 'तास्यनुदात्ते'दिति शपोऽनुदात्तः। शप्रत्यय उदात्तः। 'शतुरनुम' इत्यन्तोदात्तादिति वर्तते। न ह्यन्तरेणेति। असिद्धत्वे चाऽन्तोदात्तत्वाऽभावादेव तुदन्तीत्यादावनुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रतिषेधेन। प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते। ननु चेति।

उ]विभक्तेरुदात्तत्वं क्रियते तत्किमुच्यते यणादेशे कृते? अत आह–विभक्तेरिति। तत्र पदत्वसमुदायबहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः। आण्न प्राप्नोतीति। वर्णमात्रापेक्षे इदं, तत्कालेऽपि नित्य इति भाष्यमसङ्गतमिति भावः। कश्चित्तु यत्र पूर्वं बाध्यतामिति न्यायेनाऽऽडिति चिन्त्यमेतदित्याह। अत एव चिन्त्यमित्युक्तमिति भाष्याशय इत्यन्ये। स्वरितानुदात्तयोरिति। एकादेशं प्रति उदात्तत्वाऽसिद्धत्वं आन्तरतम्यस्वरितत्वबुद्धिमत्त्वादिति भावः। ननु कदाचिदुदात्त इति। उदात्तेन सहैकादेशस्यैव विकल्पेन स्वरितविधानादिति भावः। प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते इति।

१ इद क्वचित्र। २ इति भाष्य पा०। ३ शत्रन्तोदात्तं पा०। ४ तादेशः पा०।

ननु चेदमस्ति यान्ता वान्तीति ॥ एतदपि निघाते कृते नान्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेश आद्यन्त मनुस्वमन्तोदात्त भवति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं निघात क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वान्निघात ॥ नित्य एकादेश:,–कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ एकादेशोऽप्यनित्य । अन्यथास्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते निघाते । 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेश ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेश पदस्य निघात ॥ निघातोऽप्यन्तरङ्ग ॥ कथम् ? ॥ उक्तमेतत्, 'पदग्रहण परिमाणार्थ'मिति । उभयोरन्तरङ्गयो परत्वान्निघातो निघाते कृते पुनरपि नान्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशम न्तोदात्त भवति । यथा स्वर ॥

एकानुदात्ते–तुदन्ति लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्व वक्तव्य, तेन वर्तमानता यथा स्यात्। [एकानुदात्त][3]॥ सर्वानुदात्त ब्राह्मणास्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखन्ति ।

प्र] अत्र त्मार्थधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्ताऽभावादद्योरुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भाव । शेषनिघात पदस्यति मन्यते । एकपदेति । प्रत्ययस्वरे सति निघात धातोरनुदात्तत्वात् । एवमनुम इति ज्ञापक स्थितमेव । एकानुदात्तेति । एकानुदात्तग्रहणेनाऽनुदात्त पदमेकवर्ज मित्येव स्वरोऽभिधीयते । तत्र सूत्र–'सिद्धत्वेऽनुदात्तवा'दिति । तुदन्तीति । विकरण उदात्तो सार्वधातुकमनुदात्त, तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्य धातुस्वरेऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताऽप्रसङ्गादाद्यु दात्तत्व स्यात् । ननु चोदात्तत्वाऽसिद्धत्वेऽपि स्वरितेन वर्तमानत्वरो भविष्यति [2] । मत्र सिध्यति–यत्र स्वरितस्योदात्तता भवतीति पत्र । यदा तु 'स्वरितापवाद उदात्त' इति पक्षस्तदैकादेशस्योदात्तत्व निर्धीयते, तस्य चाऽसिद्धत्वे स्वरान्तराऽभावाद्वर्तमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमुच्यते । ब्राह्मणास्तुदन्तीति । अत्रापि 'स्वरितस्य स्थाने उदात्त क्रियत' इति पक्षे उदात्तस्या

उ.] एकादेशोदात्तत्वस्येति शेष 'तुद' इत्यस्य तुदादिगणसूत्रे इते स्वरत्वार्थं 'निमित्त ऽभावा'दिति पाठ । निघाते इति । पदग्रहण परिमाणार्थमिति भाव । भाष्ये–निघातोऽप्यन्तरङ्ग इति । परिमाणत्वेनोदात्तादिविधिरिव वर्णाश्रयत्वाभावात्स्य विधानादिति भाव । धातुस्वरे इति । धातोरनुदात्तत्वे निघाते कर्तव्ये इत्यर्थ । सिद्धत्वमुच्यत इति ।

१ 'तुदन्ति' पा० । २ 'अनुदात्तस्य'(६–१–१६०) इत्यनेन । ३ इद सूत्र ।

उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो यथा स्यात् ॥ किमुच्यतेऽन्तरङ्ग इति ? ॥ यो हि बहिरङ्गोऽसिद्ध एवासौ भवति– प्रपचतीति, सोमसुत्पचतीति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । सर्वत्रैव नुम्प्रतिषेधो ज्ञापकः–'सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग' इति ॥

॥ ॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे हरिवो मेदिनं त्वा ॥ ॥ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'हरिवो मेदिनं त्वा'। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्धशीत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ ॥प्लुतिश्च॥ ॥ प्लुतिश्चोत्त्वे सिद्धा वक्तव्या। 'सुस्रोता३अत्र न्वक्षी'त्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वाद्धतोऽनाप्लुतत्वं प्राप्नोति। अप्लुतादप्लुत

प्र.] सिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातविधानादुदात्तस्याऽप्रयोग सिद्ध एवेति स्वरिताऽभावाद उदात्तत्वमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते । अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताऽभावादुदात्त प्रयोगे श्रूयेत । प्रपचतीति । बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरो बहिरङ्ग । तस्याऽसिद्धत्वात् चोदात्तत्वमिति गतेर्निघातो न भवति । सोमसुत्पचतीति । 'तिङ्ङतिङ' इति निघात ईकारस्य न भवति । सर्वत्रैवेति । लक्ष्यापेक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्रीयते । अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य तत्रैकपदाश्रयत्वादेकादेशस्वर सिद्ध इत्यनुम इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । अथ वा 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति परिभाषाऽऽश्रयितव्येति ज्ञाप्यते । यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरस्तस्याऽसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वं भवत्येव । हरिव इति । हरयोऽस्य सन्तीति मतुप् । छन्दसीर इति वत्व । मतुम्संयोगान्तलोपरुत्वानि ।

उ.] स्वरस्योदात्तत्वप्रवृत्तिकाले तदेकवाक्यतापन्ननिघातस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्व प्रवृत्त्या सिद्धेरिह प्रयोजनं चिन्त्यमिति वक्ष्यति । पदस्य विभज्यान्वाख्याने एकादेशेन विकरणस्य विनष्टत्वात्तन्निमित्तनिघाताऽप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः । अन्यथेति । उदात्तस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं निघाते पश्चादेकादेशस्योदात्तत्वं स्यादिति भाव । सिद्धत्वे तु पूर्वमेकादेशोदात्ते कृते निङन्तनिघातप्रवृत्तिरिष्टसिद्धि । बाह्यपदापेक्षत्वादिति । निङि चेति सूत्र तु 'यत्प्रपचतीत्यादी निङन्तनिघाताऽविषये चरितार्थम् । ईकारस्य नेति । स्वस्य ऽनवद्ध बहिर्भूतेतिशब्दनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेनैकादेशस्वरस्याऽसिद्धत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं निघात पश्चादेकादेशस्वरेणोदात्तत्वादिति भाव । परिभाषाश्रयितव्या इति । चिन्त्यमेतत् उक्तयुक्तेः । हरिवानीति । 'मतुवसो'रिति रुत्वम् । अत्र 'रोरुत्व'इत्यस्य कर्तव्ये कृत

१ अयमंशः क्वचित् । २ 'त्वन्स' पा० ।

दिवु दध मौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम् । दध्यावत् । पर्णध्वत् । दत्वस्याऽसिद्धत्वादत्वसन्नियोगेनेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । अधातोरिति न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियते न्यास एव ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वादेचः यणयवायावादेशाः प्राप्नुवन्ति ॥ किमुच्यते 'बहिष्पदलक्षणे' इति ? ॥ यो ह्यन्त्य [1]सोऽसिद्धत्वाऽसौ भवति । अमुया अमुयोरिति ॥ * ॥ प्रगृह्यसंज्ञायां च ॥ * ॥ प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । [अमी आसते । अमू अत्र] ॥ अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'प्रगृह्यसंज्ञायां' मित्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात् ॥ पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं, 'स्वरे बहिष्पदलक्षणे' इति, तत्पठितम् । तत उत्तरकालमिदं दृष्टं 'प्रगृह्यसंज्ञायां च' इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति ॥ * ॥ प्लुतिस्तुग्विधौ छे च ॥ * ॥ प्लुतिस्तुग्विधौ छे च सिद्धा वक्तव्या । अग्ना३ इच्छत्रम् । पटा३उच्छत्रम् । प्लुतस्यासिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति ॥ किमुच्यते 'छे च' इति ? ॥ यो ह्यन्योऽसिद्ध एवाऽसौ भवति—अग्निचि३त् । सोमसु३त् ।

प्र.] अमी स्वरोऽसिद्धत्वे विषये भवति, तत्राऽसिद्धत्वं भवतीत्यर्थः । अमुयेति । अदस था इति स्थिते त्यदाद्यत्वे टाप् । एकादेशः । उत्वस्याऽसिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्व मयादेशस्तो मुक्तम् । न चेति । व्याख्यानसूत्रेषु लाघवाऽनादरात् । अग्ना३ इच्छत्रमिति । एचोऽप्रगृह्यस्येत्याकार इत् । प्लुतौ तु मात्रिकौ । तत्र प्लुतोरसिद्धत्वाद्दीर्घाश्रयो विकल्पेन तुक् प्राप्नोति । ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते । इति शब्देन तन्मध्यवर्तिनाविप्लुतौ लक्ष्येते । अग्निचीद्दिति । प्लुतस्याऽसिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुग्भवति । द्विविधं चाऽत्राऽसिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमिति च ।

उ.] स्वर इति । असिद्ध इति भावप्रधानं मत्वाऽऽह विषयत्वादर्थमित्याह । तत्राऽसिद्धत्वमिति । यो ह्यन्य स्वरस्तस्मिन् स्वरे परत कार्येऽत्वादेनान् सिद्धत्वमित्यर्थः । तन्त्रान्तरत्व स्याग एव युक्तोऽत आह—व्याख्यानसूत्रेष्विति । वार्तिके च पद नन्वितौ सिद्धत्वेन ते तुग्विधौ सिद्धवचनमसङ्गतमत आह प्लुतिशब्देनेति । प्लुतादिति । मात्रार्थः । अत एवाग्रे

1 अत्रोदाहरणयोः क्रमविपर्ययः 'स' क्वचित् । 2 'स्योऽसिद्ध' पा० ।
3 इद क्वचिन्न । 4 'छ इति' पा० ।

॥ * ॥ श्चुत्वं धुट्त्वे ॥ * ॥ श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम् । अट्श्च्योतति पट्[2] श्च्योतति । श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वाड्डः सि धु'डिति धुट् प्रसज्येत । ॥ * ॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः ॥ * ॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् । बभणतुः बभणुः । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति । उचिच्छिषति । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति ॥ ॥ द्विर्वचने परसवर्णत्वम् ॥ * ॥ द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । सय्यँन्ता । सव्ँवत्सर यँल्लोकं तँल्लोकमिति । परसवर्णस्याऽसिद्धत्वादचर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥ * ॥ पदाधिकारश्चेत्त्वघत्व(डत्वं[3])नत्वरवपत्वानुनासिक-

प्र.] अट् श्च्योततीति । 'श्च्युतिर् क्षरणे' इति धातुः सकारादिः प्रतिज्ञायते, मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि 'मधु'गिति रूपं यथा स्यात् । शकारादौ मधुडिति स्यात् । उचिच्छिषतीति । उछी विवासे । तुक् सन् इट् । 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'छिष'शब्दस्य द्विर्वचनं, 'शर्पूर्वाः खयः' इति शेषः, छस्य 'अभ्यासे चर्चे'ति चकारस्तस्याऽसिद्धत्वाच्छे चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति । सँय्यन्तेति । अनुस्वारस्याऽयोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहारे उपदेशकरणचोदनाद्य-

उ.] प्रत्युदाहरणपरं भाष्यं सङ्गच्छते । बहिरङ्गत्वादिति । दूरादूतादित्वापेक्षयाऽस्य बहिरङ्गः । एतच्च छे चेति विषयनिर्देशश्चिन्त्यफलः आनन्तर्यात्पूर्वत्रासिद्धत्वस्यैवाऽनेन निषेधादिति भावः । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेन चिन्त्यमिदम् । अत्र चेदं भाष्यवार्तिकमपि मानम् । नन्वयं शकारादिरेव धातुरत आह—सकारादिरिति । तदुक्तं वृद्धैः—'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेषाद्टवर्गस्तवर्गजः ॥' इति । सकारादिप्रतिज्ञाया फलं दर्शयति—मधुगिति । यस्य 'लोपो व्यो'रिति लोपः । यत्तु वृत्तौ 'यस्य संयोगान्तलोप' इत्युक्तं, तन्न, यणः प्रतिषेधात् । नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्कथं संयोगादिलोपः, 'पूर्वत्रासिद्धीय' इति तु 'तस्य दोष' इत्यादिना निषिद्धमिति वाच्यं, 'कौतुस'मिति निर्देशात् । तस्यानाश्रयणे मानं च सकारप्रतिज्ञैव । केचित्तु सकारप्रतिज्ञाफलं 'सन्श्च्योतती'त्यत्र शिवुग्व्यावृत्तिः । किञ्च संयोगान्तलोपे सस्य रुत्वे 'र्वो'रिति दीर्घे 'मधूः'रिति रूपापत्तिः तदाश्रयणे मानाऽभावात् 'मधु'गितीति वैयर्थ्यश्चिन्त्य इत्याहुः । तुक्स्यादिति । एवं 'लक्ष्यलक्षणयो'रिति न्यायेन पुनस्तुगप्रवृत्तेश्चिन्त्यमिदं वचनमिति भावः । पदविषयत्वात्संहिताया-स्तत्कार्यं तुक् पक्षादेवेत्यन्ये भाष्याशयं वर्णयन्ति । शर्पूर्वा इति । तन्त्रत्वेन 'शर्पूर्वा' इति वार्तिकेनेति बोध्यम् । क्वचित्तु 'शर्पूर्वाः खय' इत्येव पाठः । द्विर्वचने चेति । अनुस्वारस्यैव द्वित्वे द्वयोरनुस्वारयोः क्रमेण परसवर्णाविति भावः । अनुस्वारस्य शर्षु पाठेन यत्वेऽपि यत्वा

१ 'श्चुत्वं धुट्त्वे' पा० । २ 'पट्' पा० । ३ 'श्च्योऽसिद्ध.' पा० । ३ 'डत्वे'ति क्वचिन्न ।

च्छत्वानि ॥*॥ पदाधिकारश्चेद् यरत्व(दत्वे)न वन वप नग दनुनासिकच्छ-
त्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि। लत्व–गौरो गत्र। गत्रो गत्र। दत्व॥ ध–
द्रोग्धा द्रोग्धा। धत्व ॥ [दत्वे–] द्रोढा द्रोढा। [दत्वे] ॥ नत्व क्षुब्धो क्षुब्ध।
क्षुब्धो क्षुब्ध। नत्व ॥ दत्व–अभिनोऽभिन.। अभिनदभिनद्। रत्व ॥ पत्व–मातृ
ष्वसा मातृ ष्वसा। मातृ ष्वसा मातृष्वसा। पितृष्वसा पितृ ष्वसा, पितृ
ष्वसा पितृ ष्वसा। षत्व ॥ णत्व माषवापाणि माषवापाणि। माषवापानि माष
वापानि। णत्व ॥ अनुनासिक–वाङ्नयन वाङ्नयनम्। वाङ्नयन वाङ्नयनम्।
अनुनासिक ॥ छत्व–वाक्छ्छदन वाक्छदनम् वाक्नयन–वाक्नयनम्।
उभयथा चान्य दोषा यद्यपि स्थाने द्विर्वचनमथापि द्वि प्रयोग ॥ कथम् १॥
यदि तावत्स्थाने द्विर्वचन समनुषक्त्वादभक्तनिमन्दयस्य लभ्यापमाय।

प्र]न्वाद्विर्वचन च सिध्यति रूपम्। एतच्चाऽनपेक्ष्य सिद्धत्ववचनम्। पदाधिकारश्चे
दिति। यदि लत्वादिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते तदा लत्वादीना द्विर्वचनस्य च समन-
न्तराद्विर्वचन कृत ये तथासिद्धत्वपूर्वं द्विर्वचनं तत्र निषेधोऽपि प्रयोगे स्यात्।
यदा तु लत्वादिषु 'पदस्ये'ति नाऽपेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादन्तर-
ङ्गेषु लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचन भवतीति सिध्यतीति नाऽर्थ सिद्धवचनेन।

गत्र इति। 'अचि विभाषे'ति लत्वम्। द्रोग्धेति। 'वा द्रुहमुहे'ति वा धत्व, पक्षे
'हो ढ' इति ढत्वम्। क्षुब्ध इति। 'क्षुब्धस्व'न्त वा निपातनम्। अभिन इति।
भिदर्लङि तिपि श्नमि कृते हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घा तिपि चाभेदश्च' 'दश्चे'ति वा दत्वम्।
मातृ ष्वसेति। 'मातृ पितृभ्यामन्यतरस्या'मिति वा षत्वम्। माषवापाणीति।
'प्रातिपदिकान्ते'ति वा णत्वम्। वाङ्नयनमिति। 'यरोऽनुनासिके' इति वा
यरानस्य इकार। वाक्छ्छयनमिति। 'छनोऽटी'ति शकारस्य वा छत्वम्।

उ.]ऽभाव पक्षेऽतिनुत्पन्नत्वाऽऽत्वाशाच्छ वा पत्वादिष्वद्व्यनुत्पत्त्ये पक्षेऽद्वित्वा
ऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदम्। एतच्चेति। 'अनुस्वारस्ये'त्यादि सकृत्सन्नपेक्ष्य 'द्विर्वचन' इति
सिद्ध वचनमिदर्थं। पूर्वत्र 'सिद्धं' तद्वित इत्येतन्नदेशम् भवेत। त्वनुत्पन्नस्याऽनित्य
दोषकान्तर्गत 'दर्शा' इत्यादिति दोषम्। यदीति। किन्तु यदा पदाधिकारमतेऽपि
पदस्यैव भवति तदेत्तत्। अनिष्टोऽपीति। गत्रो गत्र गत्रो गत्र इत्यनन्तरं। बहि
रङ्ग वाऽटिति। 'इहिकृत्सशकारे'ति तत्र तत्र वाक्ष्यित्तीत्या नेन प्रातिपदिकान्ते

१ 'गत्रो गत्र गत्रा गत्र' इ०। २ उदाहरणेऽत्र स्पष्टं इत्यते बोध्यम्।

[तेनैष दोषः सिद्ध]। अथ हि प्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धं ज्ञात्वाऽऽदीनि निवर्त्तेरन्॥

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।८।२।७।

नलोपेऽन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ नलोपेऽन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ ॥ नलोपेऽन्तग्रहणं क्रियते ॥ किं कारणम् ?॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्'। पदाधिकारो विशेषणम् ॥ कथम् ? ॥ पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी ॥ का तर्हि ?॥ विशेषणषष्ठी ॥ ॥*॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधः *॥ अह्नो नलोपस्य[3] प्रतिषेधो वक्तव्यः । अहोभ्याम् । अहोभिरिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । रुरत्र बाधको भविष्यति ॥ असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति । अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते ॥ सावकाशो रुः ॥ कोऽवकाशः ?॥ अनन्त्योऽवकाशः ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

प्र]त्वादीनि निवर्त्तेरन्निति । द्विर्वचनात्प्राक् प्रवर्तेरन् । कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोऽपि तद्विकल्पः स्यात् । ततश्च गल्ो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत ॥

न लोप प्राति । अन्तग्रहणमिति । 'न लोपः प्रातिपदिकस्ये'त्येवाऽस्तु पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः ।

नलोप इति । असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् । ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात् । अह्न इति । 'अहन्' 'रोऽसुपी'ति रुत्वरत्वयोः सम्बुद्धौ सावकाशत्वात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते । अनन्त्य इति । अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्य । कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्स एव अह शब्द इति प्रत्यभिज्ञाना

उ]त्प्रवृत्तिस्त्वे'कारादिति भावः । भाष्यकृत्तु 'उरवमानयो'रिति सूत्रे वैयादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्तिमेव वक्ष्यति कार्यकालेऽपि । ननु ज्ञातस्य निवृत्त्ययोगाच्चिवर्त्तेरन्नित्यसङ्गतमत आह- न प्रवर्त्तेरन्निति । शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः [स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ] ॥

नलोप । नेत्यविभक्तिकः पृथक्पदं 'प्रातिपदिकस्ये'ति तथा । भाष्ये नैषा स्थानषष्ठीति । स्थानषष्ठ्यैवेत्यर्थः । ननु रुत्वरत्वाभ्यां बाधात्कथं नलोपप्राप्तिरत आह-अहन्निति । नन्वलोऽन्त्यस्य विधीयमानः रुः कथमनन्त्ये सावकाशः स्यादत आह-अकृतेति । न चाऽकारस्य रौ रे वा विशेषाऽभावेनोभयविधानं व्यर्थं । सम्बुद्धिविषये लोपाऽभावेन तयोश्चारितार्थ्यमिति भावः । ननु नलोपे कृतेऽच'स्तात्पर्य'त् कथं इत्यनन्त्यत्वमत आह-

1 अत्र वार्तिकं । 2 'द्विर्वचन'मिति क्वचित् । 3 'नलोपस्ये'ति पा० ।

'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति यदयमहन्ग्रहणं करोति ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्सम्बुद्ध्यर्थं वचनम् ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्सम्बुद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। हेऽह इति ॥ यत्तर्हि रुत्वं शास्ति ॥ एतदपि सम्बुद्ध्यर्थमेव स्यात्। हे दीर्घाहोऽत्र। यत्तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकं ? ॥ न ह्यस्ति विशेषो रूपरात्रिरथन्तरेष्वनन्त्यस्य रौ वा रे वा ॥ [नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

न ङिसम्बुद्ध्योः ।८।२।८।

प्र] दलोऽन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः। यदयमहन्ग्रहणमिति, नकारापरित्यागेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनम्—नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात्। अन्यथा 'अह'[1] इति ब्रूयात्। सम्बुद्ध्यर्थमिति। सम्बुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्तदन्तानुकरणनिर्देशः स्यादिति नलोपाऽभावो न ज्ञाप्येत। यत्तर्हि रुत्वमिति। हेऽह इत्यत्र 'रोऽसुपी'ति रादेशः क्रियते। 'अह'न्नित्यत्र तु रुत्वं विधीयते। तत्राऽकृतनलोपनिर्देशो नलोपाऽभावस्य ज्ञापक एवेति भावः। हे दीर्घाहोऽत्रेति। दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। हल्ङ्यादिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वाद्रुत्वम्। यत्तर्हीति—वार्तिककारवचनं ज्ञापकं नलोपाभावस्येति। नह्यस्तीति। अत्र परस्य रोरुत्वमुच्यते अकारस्य तु रौ रेफे वा विशेषाभावाद्रादेशमेव विदध्यादिति रुत्वविधानान्नलोपाऽभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव रुत्वरत्वाभ्यां रत्नमाव्यमिति सिद्धमिदम् ॥ [नलोप प्रा]।

उ] नकारेति। लुप्तविभक्तिकत्वपूर्वं नकारवत्त्वेन निर्देशादित्यर्थः। सम्बुद्धौ नलोपस्येति। एवं नकारसहितनिर्देशस्याऽलुप्तनकारस्य सुबुद्ध्यर्थत्वादहोऽस्मिन्नित्यादौ नलोपः स्यादेव, रुत्वं च न स्यादित्यर्थः। हल्ङ्यादिलोप इति। निदाघस्य पुंलिङ्गत्वादन्यपदार्थत्वात् लुक्। रादेशमेवेति। 'रोऽसुपी'ति सूत्रेणेत्यर्थः। एतज्ज्ञापकमाश्रित्याऽहन्नित्यत्र नकारस्यैव रुरिति 'भोऽस्तोऽस्यमस्मास्यत्रौ चारितार्थ्यमिति न शङ्क्यं, तत्सन्निधानात् वस्तुतस्त्वनकारो रुत्वलोपः बाधिष्यते इत्येव सिद्धान्तः। न च सुबुद्धावनवकाश, तत्रापि नलोपप्राप्ते। निषेधेनापि बाधितत्वात्। अत एव नलोपाद्यो दधि दीयत न रार्त्री तद्दायन्त, कौण्डिन्याय तु स्वकर्नित्यादावपि सर्वदा कौण्डिन्याय नकारान्तेव भवति। अत एव पूर्वपक्षिणा ऽन्त्रैव स्थाने सम्बुद्धौ चारितार्थ्यं नाशङ्कितम्। अस्मते भत्र भाष्यदर्शनमात्र इति वार्तिकमतानुसारी शङ्कते—अनन्त्योऽवकाश इति। तत्तुल्ययैकदेशी समाधत्ते—आचार्येत्यादिना। [न लोप प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

[1] 'अह' पा०।

॥ * ॥ न ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपदे ॥ * ॥ न ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपद इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । राजन् वृन्दारक राजवृन्दारकेति ॥ * ॥ वा नपुंसकानाम् ॥ * ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ हे चर्म हे चर्मन् । [हे वर्म हे वर्मन्] ॥ नन्वनुत्तरपद इति वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'नङिसम्बुद्ध्यो'रित्युच्यते न चात्र ङिसम्बुद्धी पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ न क्वचिन्ङिर्लोपेन लुप्यते, सर्वत्र लुमतैव । स यथैवेह भवति आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन्नित्येवमिहापि स्यात्—चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति । तस्मादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ एवं तर्हि इयर्थेन तावत्रार्थः ॥ * ॥ भत्वात्तु ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ * ॥ ङौ प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'भत्वात्' । भसंज्ञाऽत्र भविष्यति ॥ यदि तर्हि भसंज्ञाऽत्र भवति रथन्तरे सामन्नित्यत्र 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ उक्तमुभयसंज्ञा

प्र] नहि । चर्मतिल इति । 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञाया अभावात् सुबन्तत्वात् पदत्वान्नलोपः । राजन्वृन्दारकेति । अवयवार्थसम्बोधनेन समुदायार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति सम्बुद्ध्यन्तयोरेव समासः । यथैवेहेति । वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणाश्रयत्वात् । भत्वादिति । अयस्मयादित्वात् । सम्बुद्ध्यन्तानामिति । पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परसम्बन्धाभावलक्षणसामर्थ्याऽयोगात् ।

उ] न ङिस । ननु ङिनिमित्तकसत्वापदत्वाऽभावेन कथं नलोपोऽत आह—न लुमतेति । ननु राजन् वृन्दारकेति समुदायस्याऽवस्य सम्बोधनेनाऽयोगात् प्रत्येकसम्बोधने उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमेकार्थाभावाऽसामर्थ्यात्कथं समासोऽत आह—अवयवार्थेति । अवयवाना समुदायनान्तरीयकत्वादिति भावः । भाष्ये न क्वचिन्ङिर्लोपेनेति । न च परमे व्योमन्नित्यादौ योगविभागनिरनुनासिकत्वान्तरेण पूर्वसवर्णे दकारे तस्य संयोगान्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यं प्रक्रियालाघवाय तत्रापि लुक एव प्रवृत्तिरित्याशयात् । ननु आर्द्रे चर्म नित्यत्रापि लुक एव सत्त्वाद्दृष्टान्तानुपपत्तिरत आह—वचनसामर्थ्यादिति केचित्तु सामर्थ्यादेव पाठक्रमं व्याचक्षते । अयस्मयादित्वादिति । न च राजन्वान्तरे राजन्धर्मे भिक्षुक इत्यवधिकरणाद्येति क्वचिल्लक्ष्ये उदाहरणासम्भवः । एतदुद्धारस्य भाष्ये दनभिधानेन तत्र क्वचिदनुपत्तेः । एतच्च सूत्रस्य वार्त्तिकस्य च ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । न्यायेति । पक्षान्तरेण व्याख्याने भाष्योक्त एव परिहारः । एव वार्त्तिकस्य सर्वदेशस्य

१ हे चर्मन् हे चर्म पा० । २ इदं क्वचित् । ३ प्रत्ययलक्षणस्य पा० । इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ४ सर्वत्रेति पा० । ५ 'यथेहे'ति पा० । ६ प्रत्येकसम्बो पा० ।

याज्यानुवाक्या भवन्ती'ति ॥ एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्य ॥*॥ 'त्रिहर्यधिपत्यग्निरे' ॥*॥ त्रि–त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि ॥ हरि–हरिवो मेदिन त्वा । हरि ॥ अधिपति–अधिपतिवतीर्जुहोति । अधिपति ॥ अग्नि–चतुरग्निवानिव । अग्नि ॥ रे–आरेवानेतु नो विश इति ॥ यदि तर्हि परिगणनं क्रियते सरस्वतीवान् भारतीवान्[2] अपूपवान् दधिवांश्चरुरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि [॥*॥छन्दसीरो बहुलम् ॥*॥] ॥ छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ।

अनो नुट् ८।२।१६।

यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियेत–'अनो नु'गिति ॥ * ॥ अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥ अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्षण्वान् 'पदान्तस्य[4] ने'ति निषेधः प्राप्नोति ॥ रुत्व प्रतिषेध्य –सुपथिन्तर. । 'नश्छव्यप्रशा'निति रु. प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः ॥*॥ परादौ वलप्रतिषेधोऽवग्रहश्च ॥ * ॥ यदि परादिर्वलम्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वान्निति । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य' इति वत्व प्राप्नोति । अवग्रहश्चाऽनिष्टे देशे प्राप्नोति–अक्षण्[2]वानिति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वान्तः ॥ ननु चोक्तम्–'अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेध'इति ।॥*॥ मत्वान्मिदम् ॥*॥ [मत्वादिमद्[3]मेतत्] भसंज्ञा वक्तव्या ॥ यदि तर्हि भसंज्ञा 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपः प्राप्नोति ॥

प्र] विशेषणमिति । एकस्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात् । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणाद्रैशब्दादपि विजन्तादृत्वं भवति । अथवा रयिशब्दस्य 'रयेर्मतौ बहुल'मिति कृतसंप्रसारणस्य रूपम्–आरेवानिति । [छन्दसीरः] ॥

अनो नुट् । यदीति । यदि पूर्वान्तलिङ्ग पठेरेत्यर्थ । अक्षण्वानिति । अक्षिशब्दस्य मतुपि छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनडादेश । नुकोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपो, भूतपूर्वगत्या नुक् । सुपथिन्तर इति । 'नाद्धस्ये'ति नुकि सति पदान्तत्वात्सकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । परादाविति । नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्वप्रसङ्ग । मत्वादिति । अयस्मयादित्वात् । अल्लोप इति । एतच्चाऽल्लोपे

उ.] छन्दसीरः । विजन्तादिति । रि पि गताविययस्मादिति गुणः । अनेरन्तत्वाभावेऽपि बहुलग्रहणाद्भवतीति भाव । अथवेति । अत्र पक्षे ईवर्णान्तादिहिस्त्वात्भवति । भाष्ये–अपूपवानिति वाक्यसन्दर्भेण पठितम् । [छन्दसीर] ॥

अनो नुट् । भाष्ये–यदीति । कृत्वा चिन्तेय । यदि पूर्वान्तस्तत्र को दोष इति प्रश्न ।

1 'रयिभ्रिरेभ्य' पा० । २ अय पाठः क्वाचित्क. । ३ इदं छुप्त स्यात । ४ 'पदान्तस्येति' पा ०।

॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि ॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् ॥

इह तर्हि सुपथिन्तर —नान्तस्य टिलोपस्तद्धिते लुप्यत इति लोपः प्राप्नोति ॥

॥ * ॥ घग्रहणं च ॥ * ॥ घग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं, नुड्वक्तव्यो, भसंज्ञा च वक्तव्या, अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि कर्तव्यं, घग्रहणं च कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम्—यत्तावदुच्यते 'नुड्वक्तव्य' इति, नुक एष परिहारो 'भस्याऽसिद्ध'मिति ॥ [यदप्युच्यते²] 'भसंज्ञा वक्तव्ये'ति । क्रियते न्यास एव—'अयस्मयादीनि च्छन्दसी'ति ॥ यदप्युच्यते 'अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्य'मिति, न कर्तव्यम् । उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा—स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न, भत्वाद्विनामस्वरविधिप्रतिषेधौ भविष्यतः ॥ सिध्यति—सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त—'परादौ वत्वप्रतिषेधोऽवग्रहश्चे'ति ॥ यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध' इति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येव न भविष्यति । यस्माद्धि³ निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ किं कारणम्? ॥

प्र] नुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योच्यते । नुकोऽसिद्धत्वाद्धि नान्तत्वाभावो, नलोपस्त्वल्लोपे सिद्धो 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नियमात् । नाऽपि नलोपाऽपवादत्वान्नुको नाऽनन्त्त्वमिति शक्यते वक्तुम्, अक्षण्वानिति पूर्वस्य नकारस्याऽपदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्य श्रुत्वेन सिद्धत्वाद्विनामविधानस्याऽयुक्तत्वप्रसङ्गात् । घग्रहणं चेति । घे नान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेय । नुक एष इति । आश्रित्य नुक

उ] नस्य पदान्तत्वं दर्शयितुमाह—अक्षिशब्दस्येति । भूतपूर्वगत्येति । सर्वत्र नलोपप्रसङ्गेन सार्वत्रिकाऽभावादिति भाव । सत्वप्रसङ्ग इति । आदेः परस्येति नस्य षत्वप्रसङ्ग इति भाव । असिद्धत्वमिति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन । ननु नलोपस्याऽसिद्धत्वादनन्तत्वमित्यल्लोपोऽस्त इति दुर्वारमत आह—नलोपस्त्विति । 'नलोपापवादत्वान्नुको नानन्तत्व'मिति पाठ । विनामविधानस्येति । तस्मान्नलोपे कृते नुगिति वार्तिककारस्य दर्शनम्, असम्भवे एव तस्य सतोऽपवादत्वादस्य नलोपस्य त्रिपाद्याऽसिद्धत्वाच्चेति भाव । सुपथिन्तर इत्यत्र 'नाद्घस्ये'त्युत्तरसूत्रेण नुट । प्रकृतिभाव इति । घसंज्ञकतरतमयो परत इत्यर्थ । आश्रित्य नुकमिति । नुटो वक्तव्यत्वं न वार्तिककृतो दोष, नुकमभ्युपगम्यैव 'भस्या

१ 'वक्तव्यम्' पा० । २ इदं क्वचित्र । ३ 'यस्माद्धि' पा० । ४ 'नामन्त्वं' पा० ।

नुटा व्यवहितत्वात् ॥ असिद्धो नुट्, तस्याऽसिद्धत्वान्नविष्यति ॥

अवग्रहेऽपि, न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ [अनो नुट्] ॥

नाद्धस्य ।८।२।१७।

॥ * ॥ ईद्रथिन ॥ * ॥ रथिन ईद्वक्तव्य. । रथीतर. ॥ * ॥ भूरिदानस्तुट् ॥ * ॥ भूरिदाम्नस्तुड् वक्तव्य. । भूरिदावत्तरो जन. ॥ [नाद्धस्य] ॥

कृपो रो ल ।८।२।१८।

॥ * ॥ कृपणादीना प्रतिषेध ॥ * ॥ कृपणादीना प्रतिषेधो वक्तव्य. । कृपण । कृपाण । कृपो । कृपीटम् ॥ * ॥ बालमूलल्लव्वलमङ्गुलाना वा

प्र] 'भत्वात्सिद्ध'मिति परिहाराभिधानाद्वक्तव्य इति चोदनमयुक्तमित्यर्थं । असिद्धो नुडिति । अनोऽपि नुटो वत्वाऽभाव । न लक्षणेनेति । पौरुषेयत्वाद वग्रहकरणस्य यथालक्षण पदानि कर्तव्यानीत्यर्थ. । [अनो नुट्] ॥

नाद्धस्य । ईद्रथिन इति । नुडपवाद ईकारो विधीयते स च नलोपे कृते ईकारस्य विधेय । यदि तु नलोपाऽपवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्याऽसिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूप न सिध्येत्। भूरिदावत्तर इति । भूरि ददातीति वनिप् । [नाद्धस्य] ॥

कृपो । कृपण इति । 'रञ्जे. क्युं'न्निति बाहुलकात् क्युन् । कृपाण इति । 'युविनुविदशा' त्रिचे'ति बाहुलकादानच । कृपीटमिति । 'कृतृपिभ्या कीट'न्निति कीटम् । 'कृपे'रयेतत्तु 'कृपे सम्प्रसारण चे'ति भिदादिषु पाठाद्भवति । ततो लाक्षणिकत्वात्लत्वाऽभाव । अथ कृप् सामर्थ्य इत्येव कस्मान्न पठ्यते, लत्व हि न विधेय भवति । नैतदस्ति । अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत् । 'ऋकारल्कारयो सवर्णविधि'रिति लकारस्य ऋकारे कृतेऽचीकृपदिति स्यात् । यदा तु लत्व

व] त्सिद्ध' मिति परिहाराभिधानादिति भाष्यार्थ इति भाव । [अनो नुट्] ॥

नाद्धस्य । नुडपवाद इति । रथशब्दान्मत्वर्थीयत्वादपि नुटि प्राप्ते तद पवाद ईकार इत्यर्थ । यदि त्विति । नलोपकृतस्याऽस्याऽसिद्धत्वान्नलोपेऽस्य चारितार्थ्याच्च नाऽपवादत्व भाष्यमतेऽपीति भाव । [नाद्धस्य] ॥

कृपो रो ल. । ततो लाक्षणिकत्वादिति । एवं च वचन विनाऽपि रूप सिद्धम् इति भाव । रदवचन भिदादिष्वनार्षिकमिति भाष्याशय । ऋकारे इति । 'उर्ऋदित्य

१ इद प्रयोक्तुम् । २ 'रञ्जे' पा. ।

लो र(त्व)मापद्यते ॥ ॥ वालमूललघ्वलमङ्गुलीना वा लो र(त्व)मापद्यत इति वक्तव्यम्। वाल[1]-अश्ववार । अश्ववाल[2] । वाल ॥ मूल-मूरदेव । मूलदेव[2] । मूल ॥ लघु-वरणस्य[3] लघुस्यद । वरणस्य रघुस्यद । लघु ॥ अलम्-अल भार्यै[4] । अर भार्याय[4] । अलम् ॥ अङ्गुलि-सुवाहु स्वङ्गुलि । सुबाहु स्वङ्गुरि ॥ ~ ॥ सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् ॥ * ॥ सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम्। कपिरक । कपिलक[2] । तिल्पिलिकम् । तिपिरिकम् । कल्मपम् । कर्मपम् । रोमाणि । लोमानि । पांसुलम् । पांसुरम् । कर्म । कल्म । शुक्र । शुक्ल[5] ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥८।२।१९॥

किमिदमयतिग्रहण रेफविशेषणम्-'अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवती'ति,-आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्- अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवती'ति ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥ ~ ॥ रेफस्याऽयता

प्र] क्रियते तदा पूर्वत्राऽसिद्धमिति लत्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभाव । तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोऽपि लत्वमिति दोषाऽभाव । तथा चलाक्लृप्यत इति रात्कोऽपि लत्वसिद्धि । वालेति । 'वल सवरणे' । वल्यत इति वाल । 'मूल प्रतिष्ठाया'मित्यस्मादिगुपधलक्षण क । 'लघिवह्योर्नलोपश्चे'ति कुप्रत्यये लघुशब्द । अङ्गेर्नकतन्त्यजीत्युलि प्रत्ययेऽङ्गुलिशब्द । 'अमर्गुरिश्च लोके'ति नापेक्षितम्। कपिलकादिषु वा रस्य ल । रोमाणीति। र शब्द इत्यस्मान्मनिनि रोमन्। नामत्विति निपातनमनाश्रित्यादाहरणोपन्यास । पांसुरस्मिन्नस्तीति 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चे'ति र । कर्मेति। कृञो मनिन्। शुक्रे शुक्ल इति। 'ऋज्रेन्द्राग्रे'ति निपातनादयुक्त पाठ । [कृपो रो ल]।

उपसर्ग। किमिदमिति। 'र' इति वर्तते। तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायति

उ] मेन। वा रस्य ल इति। पूर्वाङ्गेन रस्य रत्व बोध्यम् अनेन रस्य लो वत्यर्थ । कपिलकादिष्विति विषयसप्तमी। वार्तिकेऽपि सिद्धये रस्य लो वेति शेषा द्रष्टव्य । निपातनमनाश्रित्येति। तत्र रोमन्लोमनिति द्वयो पाठादित्यर्थ । ऋज्रेन्द्राग्रेति। तत्र हि शुक्रशुक्लौ द्वावपि पठितौ। अयुक्त इति। वस्तुत उणादिसूत्र एवाऽयुक्त पाठ इति बोध्यम्। तन्त्यपाणिनीयत्वेति बोध्यम्। [कृपोरोल]॥

१ यद युक्तम्। २ उदाहरणमत्र पौर्वापर्यं दृश्यनेबहुत्र। ३ हरिणस्य लघुस्यद हरिणस्य रघुस्यद शुद्ध पाठ. ४ 'भक्षाय' इति पाठ। ५ शुद्ध शुक्र पा०। ६ लत्वसिद्ध पा०।

विति चेत्परेरसमङ्ख्यानम् ॥ * ॥ रेफस्याऽयताविति चेत्परेरसमङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । पल्ययते ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्लायते । पलायते ॥ अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम् ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धि ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धिर्भवति । प्लायते पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयतौ[2] इति लत्वं न प्राप्नोति ॥ अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्ग ॥ उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्ग ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भाव 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा खल्वपि साकल्येन परिभाषया—'तस्य दोष संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति ॥ अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम् ॥ ननु चोक्त—'रेफस्यायताविति चेत्परेरसमङ्ख्यान'मिति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्तम्—'अस्ति वचने प्रयोजनं किं, प्लायते पलायत' इति ॥ अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भाव —'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषाः खल्वपि तस्याः परिभाषायास्तस्य दोष संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

प्र]विशेषणमुत श्रुतस्योपसर्गस्येति प्रश्न । पल्ययत इति । यकारेण व्यवधानात्लत्वाऽप्राप्ति । वचनादिति । सर्वत्र व्यवधानसद्भावादेन नाव्यवधानमिति स्यात् । न च निर्दुरयतिवर्जम् इति वक्तुं शक्यम्, एवं हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्यं स्यात् । प्लायत इति । एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादयतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाऽभाव मन्यते । अस्त्विति । प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति, इण एव तेन योग इत्याह । दोषा इति । ततोऽस्ति स्थानिवद्भाव इत्युभयथाऽप्यदोष ।

उपसर्गस्य । सन्देहे बीजमाह—तत्र किमिति । कथंचित्न प्राधान्यम् । सर्वत्रेति । 'लायत' इत्यादावप्यकारस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानसद्भावादिति भाव । वक्तव्यं स्यादिति । प्रत्याख्यातस्य नाऽन्वयिनापि निर्दुरोर्ग्रहणेन निरायमायते इत्यर्थविद्यावचनाऽतिप्रसङ्ग इति केचित् । मन्ववपक्षे प्रतेरपि स्यात्, एवं तर्हि तु सङ्ख्यानेन व्यवधानाश्च भविष्यतीत्यत आह—प्रतेरिति । 'प्रत्यय'इत्यादिप्रयोगस्तर्हि कथमत आह—इण एवेति । उभयथापीति । उपसर्गविशेषणत्वेन स्थानिवद्भावव्यपवर्गौ, लायत इत्यादौ लत्वसिद्धि । रेफविशेषणत्वे स्थानिवत्त्वेन सर्वत्र व्यवधानाऽभावेन नाऽव्यवधानमिति स्यादनेऽप्रसिद्धिरित्यर्थ [उपसर्गस्यायतौ] ॥

१ इदं क्वचित् । २ 'अयताविति' इति क्वचित्पाठः ।

अचि विभाषा ।८।२।२१।

॥ * ॥ णावुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ णावुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् निगार्यते निगाल्यते ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ अचीत्युच्यते न चात्राऽजादिं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ॥ एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद्भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ अत उत्तरं पठति ॥ * ॥ गिरतेर्लत्वे णावुक्तम् ॥ * ॥ [गिरतेर्लत्वे णावुक्तम्[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति ॥ [अचि विभाषा] ।

परेश्च घाऽङ्कयोः ।८।२।२२।

॥ * ॥ योगे च ॥ * ॥ योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-परियोगः पलियोगः । ॥ * ॥ सञ्जि रुत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि ॥ ॥ 'सञ्जी'ति प्रकृत्य रुत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ प्रयोजनं-गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरा दृषत्स्थानं काष्ठतक्स्थाता कुञ्चा धुर्यं [इति] ॥ * ॥ [प्रयोजनं गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरा दृषत्स्थानं काष्ठतक्स्थाता कुञ्चा धुर्यं इति] ॥ गिरौ गिरः इत्यत्र

प्र] अचिवि। णाविति। पदस्य लत्वविधानात्तस्यान्तरङ्गत्वाऽभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाण्णिलोपे कृते लत्वाऽप्रसङ्ग । वर्णाश्रय इति। विशेष्यस्य प्रत्ययस्याऽसंनिधानाद्वर्णाश्रय लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भाव ॥ [अचिविभाषा]

परेश्च। सञ्जीति। सन सकारादारभ्य आ महिङो ङकारेण प्रत्याहार । गिराविति। गिरते क्विबन्तात्सप्तमी। वक्ष्यत्येतदिति। इह विरुध्यते 'वक्ष्यन्ते

उ.] अचि वि। ननु णिलोपस्याऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लत्वे यथाणिलोपे रूपसिद्धे किमुपसङ्ख्यानेनेत्यत आह-पदस्येति। नन्वेमपि परत्वात्स्यादत आह-पूर्वत्रेति। नन्वस्याजादौ प्रत्यये विधानेन वर्णप्राधान्याऽभावात्कथं स निषेधोऽत आह-विशेष्यस्येति। यद्यपि 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया सनिहितप्रत्ययस्य विशेष्यतया तदादिविधिसुलभत्वेन प्रत्ययलक्षणेनायं सिध्यति तथापि तस्याऽविहितकार्यविधानकत्वेन न विधेयकत्वेनेत्याशय । [अचि विभाषा] ॥

परेश्च। सन इति। तेन धातुविहितसर्वप्रत्ययसङ्ग्रह । भाष्ये-उक्तमेतदिति।

---

१ इह प्रायो लुप्तम्। २ इह लुप्तम्।

'अचि विभाषे'ति लत्वं प्राप्नोति—'सर्डो'ति वचनान्न भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्—'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्ध'मिति॥

पयो धावतीत्यत्र 'घि चे'ति सलोपः प्राप्नोति—'सर्डोति' वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत्—'घिसकारे सिचो लोप' इति॥

द्विष्टरामित्यत्र 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सलोपः प्राप्नोति 'सर्डो'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि सिच इत्येवाऽनुवर्तिष्यते॥

उपरस्थानमित्यत्र 'झलो झली'ति सलोपः प्राप्नोति 'सर्डो'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि 'सिच' इत्येवानुवर्तिष्यते॥

काष्ठशक्स्थातेत्यत्र 'स्को संयोगाद्योरन्ते चे'ति ककारलोपः प्राप्नोति 'सर्डो'ति वचनान्न भवति॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनं—काष्ठशगेव नास्ति कुतो य काष्ठशकि सिद्धेत?॥

प्र] तत्त्वकाधीत्येव भवितव्य'मिति। तस्मादिदं वक्तव्यम्—एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिमित्तत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वेणेति निर्दिष्टविषयाऽभावाद्धुत्वमेवाऽसिद्धत्वाऽभावात्प्रवर्तते। अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽभावाद्विलोपाऽभावः। द्विष्टरामिति। द्वौ धारौ द्वि। सुच्प्रत्ययः। परिपूर्णत्वाद्बारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः। तदन्तात् किमेत्तिङव्ययेत्याम्प्रत्ययः। उपरस्थानमिति। 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोऽन्यस्य सकारस्य 'झलो झली'ति लोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः। अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात्पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात्। काष्ठशगेवेति। दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विब्भावात्। पक्स्थातेत्यत्र तु पचेः कुत्वस्याऽसिद्ध

उ] नृतेर्वृद्धिरित्यत्र ('घिसकारे सिचोलोप इत्यस्य पूर्वपक्षस्यत्वादिदं समाधानमुपलक्षणमित्याह इदं विरुध्यत इति। भाष्ये तु वार्तिकरीत्या वार्तिकव्याख्यानं। भाष्यमते तत्समाधिमाह—अल्विधित्वादिति। वस्तुतस्तु लोपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषया कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्ते रवसानयोरिति सूत्रभाष्ये वक्ष्यमाणत्वेनेदमपि चिन्त्यम्। सिचोऽन्यस्येति। धिचे निर्वृत्तं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं। तेन 'द्विष्टरा मित्यादौ 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सलोपो न। भाष्ये त्वनुवृत्तिलभ्यमात्सिच इत्येवानुवर्तिष्यते इत्युक्तं। ज्ञापकमुपपादयति—अन्यथेति। वस्तुत इदं ज्ञापकं 'झलो झली'ति प्रकरणस्थसलोपस्यैतत्प्रत्यय एवेति वर्णनीयं। तेन पया धावती' 'द्विष्टरा मित्यत्रापि न दोष इति ध्येयम्। ननु ककारान्तस्याभावाद्युक्तस्तदभावोऽत आह—दृशिग्रहणादिति। 'क्विप्चे'त्यत्र पूर्वसूत्राद्दृशिग्रहणमनुवर्तत इति भावः। 'क्विप्

१ 'सुचा लोप' पा०। २ 'इत्यादेन्यादे' पा०। ३ 'व यं' पा०।

मुग्नेत्यत्र चो कुर्वन्तीति कुत्व प्राप्नोति 'सडी'ति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां'मिति ॥

धुर्यं इत्यत्र 'हलि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति 'मडी'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं 'न भकुर्छुरा'मिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥८।२।२३॥

॥*॥ संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः ॥ ॥ संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति ॥*॥ संयोगादिलोपे च [काक्यर्थं वास्यर्थम्] ॥*॥ संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमर्थम्[3]? ॥ 'काक्यर्थं वास्यर्थम् । ॥*॥ न वा झलो लोपात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ॥ 'झलो लोपात्' ॥ झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः ॥ । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा ॥ ॥

प्र] त्वाल्लोपाप्रसङ्गः । कुतो य काष्ठतक्षीत्यनेन सति सम से निमित्तनिमित्तिनो समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति । पदस्येत्यधिकाराश्रया सत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । एवञ्च पयो धावतानित्यत्र सलोपाऽभाव । [परेश्च घाङ्कयो]

संयोगान्तस्य लोप । काक्यर्थमिति । 'तस्य दोष संयोगादिलोपलत्व णत्वेष्वि'ति वचनात् स्थानिवद्भावादपि लोप परिहर्तुं शक्य । न वेति । झलो झल्।

उ] चान्येभ्योऽपि दृश्यत इति प्रक्षभूणेति सूत्रभाष्यस्थपाठमभिप्रेत्यै मद न समासेऽपि लोपप्राप्ते समासत्वदशमनुपयोगीत्यत आह–कुतो य इति । प्रत्यासत्तीति । अन्तरङ्गत्वादिति भाव । अनेनैव न्यायेनाऽन्यत्रापि परिहार इत्याह एवञ्चेति । पयो धावत'मिति समासवारणाय मुक्तमेव समाधान मुख्य । काष्ठतक्षस्थाते त्वनिरिक्ताना झल पदे संयोगान्तलोपप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति भाष्याशय वे । भाष्य मुद्धोति । पदान्तानुस्वारस्य परसवर्णे त्वस्याऽसिद्धत्वान्नकाराभावेन कस्य कुत्वमिति चेन्न औपदेशिकत्वोपत्वात् । अतएव मुञ्चादिष्वपि ञकार नोपदेव हि नलोप स्यादिति भाव । न च नकारोच्चारणसामर्थ्यदेव कुत्वाऽभाव निपातनफलं धावन व्यथ कुञ्ड्त्यादाविति कुत्वानापत्ते । निपातनेन तु चयोग कुत्वाऽभाव बोधनान्न दोष इति दिक् । परेतु अनेकशाक निपातनाश्रयणापेक्षया सडीत्येव लघु इति सडीनिवार्यमेव । इत्याहु चैकदेशिन इत्याहु ।

संयोगान्तस्य । तस्य दोष इति । एव च तदनाश्रयेऽदर्शित भाव । ननु

1 इत्येतदनु' पा० । 2 'संयोगान्तलोप' पा० । 3 इदं मवन मुद्र० । 4 चेद' पा० ।

अथ वा बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोपः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । ॥ * ॥ संयोगान्तलोपे सग्रहणम् ॥ * ॥ संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम् । 'संयोगान्तलोपः सस्य चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—श्रेयान् भूयान् ज्यायान् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ परत्वाद्रुत्वं प्राप्नोति ॥ असिद्धो रुस्तस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणं ? ॥ ॥*॥ रुविधानस्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ अनवकाशो रुर्लोपं बाधेत ॥ सावकाशो रुः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ पयः शिरः ॥ ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति, स यथैव रुर्जश्त्वं बाधते एवं लोपमपि बाधेत ॥ न बाधते ॥ किं कारणं ? ॥ येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाऽप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते, लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥*॥ [अथवा] योगविभागात् सिद्धम् ॥*॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । एवं वक्ष्यामि—'संयोगान्तस्य लोपोऽरात्' । संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात् ॥ ततः 'सस्य' । सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य ॥ किमर्थम्पुनरिदमुच्यते ? ॥ 'प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च' ॥

प्र]ष्यत सिद्धावल्लोपेतिन्यायेन झल्ग्रहणमिहाऽनुवर्तते । तत्पञ्चम्या विपरिणम्यत इति यणो लोपाऽभावः । 'स्कोः संयोगाद्यो'रित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव सम्बध्यते, तेन झल् पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्यण् पूर्वयोर्लोपाऽभावः । अन्तरङ्ग इति । एकपदाश्रयत्वात् । स यथैवेति । यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाध्यबाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वं कार्यं बाध्यमिति भावः । येन नाप्राप्त इति । यदा 'लक्षणं बाध्यत'इति दर्शनं तदा येन रार्वा

उ]झल्ग्रहणस्याऽऽवृत्त्यान्यस्य झलो लोपः इत्याह-झलोझलीति विपरिणम्यते इति । तच्च वाक्यभेदेन सूत्रयत्ने, तेनाऽऽवृत्तोऽपि कस्यचिल्लोपः स्यात् । तेन झल् पूर्वयोरिति । वस्तुतस्तु झल्ग्रहणस्य संयोगान्तलोपसूत्र एव सम्बन्धो न तु 'स्को'रित्यत्र 'झलो लोपः संयोगान्तलोप' इति भाष्यस्वरसादित्याहुः । एकपदाश्रयत्वादिति । यद्यपि यण्विधौ न पदद्वयनुपात्तं तथापि एतद्दृष्टे पदद्वयाश्रयो यणिति भावः । अत्र बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वार्तिकस्याऽरम्भात्, 'बहिरङ्गो यणादेश' इति भाष्यस्य यणादेशाव्यवहितसंयोगान्तलोप प्रतिविषयत्वघटितप्रयोगाऽनभिधानं बोध्यम् । अन्यथाऽन्तरङ्गलक्षणत्वादन्तरङ्गो लोप इत्येव वदेत् । एवं च 'बाध्य'मन्त्र इत्यादि चिन्त्यमेवेति दिक् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे वाक्यमाह यथेति । विशेषचिन्तार्थमाह-येनेति । प्रतिषिद्धलोपः यत्तत्र प्रयोजनं

---

१ 'च'ऽयं इ॰ पा॰ । २ अयं पाठो न प्रामाणिकेषु दृश्यते । ३ 'यदा सिद्धमिति' तु गौडा ।

अथ वा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहण तत्पुरस्तादपकृष्यते—'संयोगान्तस्य लोप.'। ततः 'सस्य'। सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति। तत.—'रात्।' रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति[2]। अथ वा रात्सस्येत्यत्र 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येतदनुवर्त्तिष्यते॥ [संयोगान्तस्य लोप]।

धि च ८।२।२५

॥*॥ धिसकारे[3] सिचो लोप ॥*॥ धिसकारे सिचो लोपो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्? ॥*॥ चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥*॥ इह मा भूत् सलोप.—'चकाद्धि पलितं शिर' इति॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते ॥*॥ आशाध्वं तु कथन्ते स्यात् ॥*॥ ['आशाध्व' तु कथम् ?] ॥ आशाध्व-मित्यत्र लोपो न प्राप्नोति ॥*॥ जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥*॥ जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति ॥*॥ सर्वत्रैव प्रसिद्धं स्यात् ॥*॥ सर्वत्रैव जश्त्वेन सिद्धं स्यात्। इहापि आयन्ध्वमारन्ध्वमिति, जश्त्वेनैव सिद्धम् ॥*॥ श्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥*॥ श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति ॥*॥ लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये

प्र.] विषय आक्रान्तस्तदेव बाध्यते। न हि तदबाधित्वा रुत्वं विषय लभते। यस्य तु क्वचित्प्राप्तिस्तदबाधेनाऽपि विषयलाभाच्च तद्बाध्यते। अरादिति। रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति। ऊर्क्। अमार्ट्। प्रतिषिद्धार्थं चेति। 'अरा'-दिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम्। यथा—मातुः पितुरिति। 'श्रेया'नित्यादौ तु रुत्वबाधनार्थम्। नन्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत्स्यान्न तु रुत्वस्येत्याशङ्कयाह—अथवेति। अथ वा रात्सस्येत्यत्रेति। वाक्यभेदेन संबन्ध.। 'रात्सस्यैव लोपो भवती'त्येक वाक्यम्। 'संयोगान्तस्य लोप'इति द्वितीयम्॥

धि च। धिसकार इति। स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देश। चकाद्धीति। हे शिरः' पलितं सचकाद्धि शोभस्वेत्यर्थ। जश्त्वमिति। 'झला जश्झशी'त्यनेन। श्रुतिश्चापीति। एकस्याऽनेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते। लुङश्चापीति। श्लोकवार्त्तिककारस्याऽ-

उ.] यस्येयर्थं इत्याह—अरादिति। [संयोगान्तस्य लोपः]॥

धि च। स्थानिन इति। धकारे परतो य सकारविषयो लोप स भिच एवेति भाष्यार्थ इति भावः। हे शिर इति। अनेनायु प्रार्थ्यते। भाष्ये आयंध्वमरध्वमिति सानुस्वार-पाठ। भाष्ये—जश्त्वेनैव सिद्धमिति। एव च धि चेति सूत्र न कार्यमिति भाव.। ननु जश्त्वे दकारधकारौ लोपे तु ध एवेति कथं श्रुतिभेदो न स्यादत आह—एकस्येति।

१ 'इष्यते' पा०। २ इतिः क्वचिन्न ३ श्लोकवार्त्तिकम्।

ग्रहणम् ॥*॥ तत्रायमप्यर्थः —इण षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र इड्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ इहापि अच्योढ्वमश्योढ्वमिति षत्वे सिचो घस्य ढुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम् ॥*॥ सेटि दुष्यति ॥*॥ सेटि दोषो भवति । इदमेव रूपं स्यात्—अलविड्ढ्वम्,—इदं न स्यात्—अलविध्वमिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते– ॥*॥ घसिभस्योर्न सिध्येत्तु ॥*॥ घसिभस्योर्न सिध्यति–'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे' 'बब्धां ते हरी धानाः' इत्यत्र न प्राप्नोति ॥*॥ तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ॥*॥ तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम् ॥ कथं 'चकाद्धि पलितं शिरः' इति ? ॥ एवं तर्हि सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ कथं सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे बब्धां ते हरीधाना इति ? ॥ नैष दोषः । इह तावत् सग्धिरिति, नैतद्घसेरूपम् ॥ किं तर्हि ? ॥ सचेरेतद्रूपम् ॥ 'बब्धां ते हरीधानाः' इति, नैतद्भसेरूपम् ॥ किं तर्हि ? ॥ बन्धेरेतद्रूपम् ॥*॥ छान्दसो वर्णलोपो

प्र] युक्तमिदं वचनम् । अच्योढ्वमश्योढ्वमित्यादौ 'ह्रस्वादङ्गादिति' सिज्लोपे सति मूर्धन्यस्याऽविधाने रूपं न सिध्येत् । सग्धिरिति । अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसी'ति घस्लादेशः । 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः, तत्र 'झलो झली'ति सलोपो न न प्राप्नोति इष्यते च । बब्धामिति । भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोपः । सचेरिति । षच हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोऽपि नास्ति, क्तिन्याद्युदात्तत्वात् तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां समानार्थे सचिर्वर्तत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति । बन्धेरिति । 'बन्ध बन्धने' इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि तामि व्यत्ययेन शपो लुकि नलोपे वर्णव्यत्ययेन भकारस्य बकारे बब्धामिति भवति । क्वचिद्बधेरिति पाठः, गत्वयुक्त बधे सन्विषय

उ] अनेकस्येति । एकस्थानकानेकस्येत्यर्थः । व्यञ्जनपरस्येति । पञ्चमीत पुस्तकद्वयी बोरत्त्रेण निर्देशः । अलविड्ढ्वमिति । एतदर्थं मूर्धन्ये इड्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन, पूर्वपक्षवादी तु भगवता सूक्ष्मेक्षिका न कृतेति भावः । तादृशानामनभिधानमिति स्वाशयः कश्चित् । भाष्ये अच्योढ्वमिति च्युङ्प्रुङो रूपे । इदं न स्यादलविध्वमिति । विभाषेट इत्यस्याऽप्राप्तेः, विधेयस्याऽभावाच्च । तस्मादिड्ग्रहणं सिचेति च कार्यमिति भावः । तत्पुरुषे इति । समानाधिकरणेति समासेऽप्याद्युदात्तत्वमेवेत्यर्थः । ननु सचेर्हिंसार्थत्वाभावात् समानादनर्थत्वोऽप्राप्तोऽत आह–अनेकार्थत्वाच्चेति । सन्विषय आहेति । भाष्यवचनेन

---

१ इदं क चिह्न । २ लोपवादिवानि स्थानि ।

वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे' ॥ * ॥ अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति । 'यथे ष्कर्त्तारमेध्वरे' । तद्यथा–'तुभ्येदमग्ने' ॥ तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते । 'आम्वानां चरु' । नाम्वानां चरुरिति प्राप्ते । 'आव्याधिनी रुगणा' । आव्याधिनी सुगणा इति प्राप्ते । 'इष्कर्त्तारमध्वरस्य' । निष्कर्त्तारमिति प्राप्ते । 'शिवा उद्रस्य भेषजी' । शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते ॥ तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् । यदेतद्रासस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ कथम् ? ॥ 'रात्सस्ये'त्युच्यते न चाऽन्यो रेफात्पर सकारोऽस्त्यन्यद् अत सिच ॥

ननु चायमस्ति 'मातु' 'पितु'रिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति 'चकाद्धि पलित शिर' इति ? ॥ इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं, 'चकार्षी'त्येव भवितव्यम् ॥

* ॥ धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

आशाध्व तु कथं ते स्याजस्त्व तस्य भविष्यति ॥ १ ॥
मर्त्तनैव प्रसिद्ध स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ २ ॥
घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥ ॥ ॥

दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२ ।

इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्याऽसिद्धत्वाद्धत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोष ।

प्र.] स्यादित्याहु । छान्दस इति । घसिभस्यो सकारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः । 'इष्कर्त्तारमध्वरस्ये'त्येकदेशानुकरणादिष्कर्त्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी । यदेतदिति । तदेव चोत्तरत्रानुवर्तत इति भाव । मातुरिति । उभयो स्थाने भवन्नेकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशाद् स्थानिवत्त्वाद्रपरत्वे सति सकारस्य लोप ।

दादे । घत्वस्यासिद्धत्वादिति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्य प्रतियोगोपस्थाना

उ] निन्य सन्निधानादिति भाव । अर्थान्तरे तत्र प्रयोगाऽभाव एवेति बोध्यम् । तत्र सिचो ग्रहणेऽपि ग्रहणे निमायादमन आद–तदेव चेति । [घि च] ॥

1 अयं पाठ क्वचिन्न । २ 'यथा' पा० । ३ श्लोकवार्त्तिकानीमानि ।

उक्तमेतत्—'अपवादो वचनप्रामाण्या'दिति । अथ चैव वक्ष्यामि—'होढो-ऽद्रादे.' । हो ढो भवत्यदादे.। ततो 'धातोर्घ.' इति । 'दादे'रित्यनु[3]वर्तते 'ने'ति निवृत्तम् ॥ [एवमपि 'घा] दादे'रित्युच्यते तत्रेद न सिध्यति—अधोक् ॥ घ तर्हि स्यात्?॥ मा स्म धोक् ॥ नैष दोष.। 'धातो'रिति नैषा दादिसमानाधिकरणा षष्ठी 'दादेर्धातो'रिति ॥ का तर्हि ? ॥ अवयवयोगैषा षष्ठी—'धातोर्यो दादिरवयव' इति । सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेयोत्तरार्था ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वो'रिति, इहापि यथा स्याद्गर्दभयतेरप्रत्ययो गर्धबिति ॥ यद्यवयवयोगा षष्ठी,—दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातो[2]र्दादिरवयवो भवति ॥

प्र] देनेत्सूत्रारम्भाच्च घत्वढत्वयोर्विकल्पप्रसङ्ग.। उक्तमिति । न ह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्त । द्रुहेश्च विकल्पविधिरनर्थकः स्यात् । अदादेरिति । असमर्थसमासो 'दादेर्न भवती'ति । 'धातोर्घ' इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्तते न तु नञ् । एषोऽपीति । प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात् ।

उ] दादेर्धा । विकल्पेति । एव चाऽसिद्धवच्छास्त्रबाधो नेतिभाव । नहीति । श्रुत्या प्रकरणबाध एव युक्त इत्याशय । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह—द्रुहेश्चेति । असमर्थसमासे नञो दादिग्रहणेन सम्बन्धाऽभावात्तस्य यवलस्योत्तरत्रानुवृत्तिरपि दुर्लभेत्याह—धातोर्घ इति । निषेधार्थक 'अ'शब्दस्तु अप्रामाणिक इति तात्पर्यम् । न चाऽत्र न्यासे द्रुहे ढत्वाऽनापत्ति । 'वा द्रुहे'त्यनेन विकल्पद्वारा तदनुवृत्त्या तस्यापि विधानादितिभाव । नन्वेवमप्युत्तरत्र दादिग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था, असिद्धत्वेन दादिभिन्नविषये ढत्वस्यैव प्रवृत्त्या घत्वस्याऽभावादिति चेन्न, दादे रित्यस्य उपदेशावस्थादिलक्षकत्वात् । तेन दामलिट् पादलिडित्यादौ वक्ष्यमाणवैयधिकरण्यान्वयेऽपि न घत्व । नच ढत्वमपि न स्याददादेरिति निषेधादिति वाच्यम्, अर्थाधिकारानुरोधेनोपदेशावस्थादादेरेव तेन निषेधादिति भाव । उक्तमर्थमनालोच्य शङ्कते भाष्ये—एवमपीति । 'एकाच' इत्युत्तरसूत्रार्थं प्रसङ्गान्निर्णेतुम् 'धातो'रित्यस्य दादिपदस्य लक्षणाऽसाधारणत्वाऽभाव च दर्शयितु तदुपेक्ष्य समाधानान्तरमाह—भाष्ये—नैष दोष इति । सा चावश्यमिति । उत्तरार्थेति च । अनेनात्र सूत्रे तस्याऽनावश्यकत्व ध्वनितम् । तत्रोक्तन्तु दादिपदलक्षणया निर्वाह इति । अन्यथा 'धातो'रित्यादौ षष्ठ्यनुवृत्तिरनयोजना न्तरसिद्धयेऽत्रैव सूत्रे वैयधिकरण्यान्वयस्यावश्यकत्वेनोत्तरार्थत्वेनावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्बीजतापत्ति'रिति दिक् । प्रयोगभेदादिति । यथा 'छिन्नपुच्छस्य कुक्कुर' 'राहो शिर'इत्यादौ । [दादेर्धातोर्घ]

१ 'पूर्वत्रासिद्ध'(८–२–१) मित्यत्रोक्तम्। २ अय पाठः क्वचिन्न । ३ रिति वर्तते'पा०

॥ * ॥ हृग्रहो[र्भ]श्छन्दसि हस्य ॥ ॥ हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन सम्भरति । सरुदस्य गृभ्णाति । सामिधेन्यो जभ्रिरे । उद्ग्राभश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥ [दादर्धानोर्घ] ।

दधस्तथोश्च ।८।२।३८।

किमर्थश्चकारः ?॥ [॥*॥ चकारः स्ध्वोरनुकर्षणार्थः ॥*॥] ॥ स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्–सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ?॥ अझषादित्वात् ॥ ननु च जश्त्वे कृते झषादिः ॥ असिद्धं जश्त्वम्, तस्याऽसिद्धत्वान्न झषादिः ॥ एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितम् 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुको'रिति ॥ एत्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते । 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्ध'मित्येव ॥ एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति ॥ लोपे कृते झषन्तः ॥ स्थानिवद्भावान्न झषन्तः । अत उत्तरं पठति—॥*॥ दधस्तथोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥ दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'स्थानिवत्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ॥ * ॥ इतरथा ह्यल्लोपे प्रतिषेधः ॥*॥ यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यात्सिद्धोऽत्र भवति, अल्लोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—दध्वाति दध्वाम्नि ॥ तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ?॥ 'झलि झषन्तस्ये'त्युच्यते तथोश्चाऽत्र झलि झषन्तो भवति नान्यत्र॥

अथाप्येतन्नास्ति 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति, एवमपि नैवाऽर्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण, नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रीयते–'झलि झषन्तस्ये'ति । च चित्र सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं,

प्र] दधस्त । एत्वतुकोर्ग्रहणमिति । पञ्चभिरिग्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः । झलि झषन्तस्येति । झषन्तग्रहणाऽनुवृत्तौ सत्यां झषन्त

उ] दधस्तथ श्च । दध इति कृतद्वित्वस्य धातो ग्रहणं । पञ्चभिरीति । दधस्त्वाम जश्त्वादेरसिद्धत्व स्यात् पञ्चभिरिग्रहणं न कुर्यात् अनादेशादिश्चापूर्वेणैव सिद्ध तत्कृत तयो सिद्धत्व सर्वकार्यविषय ज्ञापयति, तत्वेत्वेपयन्तेवदर्थं । भाष्ये तथोश्चापीति । येन स्ध्वोश्चेदर्थं । इत्येति मण्डूकप्लुत्या सम्बध्यते सम्प्रादिव्यावृत्त्यर्थं झषन्तस्ये त्यनुवृत्तिरपि दधीतन्दृत्यादावृत्त्यर्थं । झषन्त वान्यथानुपपत्त्येति। सर्वत्र स्थानिवद्भा

१ प्रभ ट' पा० । २ इद इत्यनेनेति मन्ये । ३ 'श्चात्र । ४ दधाति' । ५ 'दधाति' पा० ।

क्वचिन्नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् , अलोपे नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कृतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्याम ॥ [दधस्तथोश्च] ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४०।

'अध' इति किमर्थम् ? ॥ धत्त । धत्थ ॥ ॥ ॐ ॥ 'अध' इति शक्यमवक्तुम्[1] ॥ * ॥ कस्मान्न भवति-धत्त धत्थ इति ?॥

॥ॐ॥ जश्त्वे योगविभाग ॥*॥ [जश्त्वे[3] योगविभाग] करिष्यते । इदमस्ति 'दधस्तथोश्चे'ति । ततो वक्ष्यामि-'झलां जश'[4] । झलां जशो भवन्ति दधस्तथो । ततः 'अन्ते' । अन्ते च झलां जशो भवन्तीति । तत्र जश्त्वे कृते झषन्तत्वाद्ध भविष्यति ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ~ ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।८।२।४२।

रदाभ्यामिति किमर्थम् ? ॥ चरितं मुदितम् ॥ ननु च 'रदाभ्या'मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि[5] रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा ॥ न रेफ

प्र] त्वाऽन्यथानुपपत्त्या श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते । स्थानिवत्त्वकृतं तु व्यवधानं वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थः । [दधस्तथोश्च] ।

झषस्त । तत्रश्चस्य इति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति भष्भावे जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात् झषन्तत्व । धत्ते तु परस्मिन्सिद्धं जश्त्वमिति धत्वोऽभावः ॥

इति श्रीकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ॥

रदा । विचारस्य मद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यास । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठेत्यसमस्त प्रत्यपीकं पदं, तेन रदाभ्यां परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्व

उ] वादिति भाव । श्रुतिकृतमिति । तेन 'दधामी'त्यादौ न । एव 'त्थोश्चे'ति मन्यातेनान्न् ।

झषस्त । यदि दधस्त्थोरस्य विधीयते तदाऽऽश्रयतेनात् धत्त इत्यादौ भष्भावो न स्यादत आह-पूर्वत्रेति । इति भाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ।

रदाभ्यां निष्ठा । भाष्ये प्रत्युदाहरणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत आह-विचारस्येति । ननु समासे गुणभूतनिष्ठापदस्य विशेषणत्वबाधकोऽनर्थोऽत्र प्राप्नोती'त्यसङ्गतमत आह-

---

१ 'मकर्तुम्' पा० । २ इद माष्यमित्यन्ये । ३ अत्र पाठे त्रुटी स्यात् । ४ इद क्वचित्र । ५ हि क्वचित्र । ६ 'निष्ठि मात्र' पा० ।

दकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ तकारो विशेष्यते–'रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया' इति ॥

अथ [निष्ठादेशे] पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्'] । परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । छिन्नवद्भ्याम् । छिन्नवद्भिः ॥*॥ पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥*॥ 'पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्ये'ति परस्य प्राप्नोति ॥ ॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः ॥*॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ॥*॥ प्रयोजनं कार्तिकौतपौत्र्य ॥*॥ [प्रयोजनं कार्तिः कौतिः पौत्रय]। कार्तिरिति वृद्धौ कृतायां 'रदा

प्र] मिति सूत्रार्थाभ्यगात् । न रेफेति । 'निष्ठात' इति समासनिर्देशः । तत्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनाऽसम्बन्धः । प्रधानस्य तु तकारस्य सम्बन्धः ।

अथेति । 'भिन्नवन्त्या'मित्यादौ निष्ठातकारस्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाऽभावात् पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । निष्ठादेश इति । असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासत्तेति तकारस्यैव नत्वेन भाव्यं नाऽन्यस्येति बहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम् । निष्ठ–पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वं नास्ति । केवलस्य च वर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रहणेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अव्यापारः । पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि रदाभ्यां परस्य दस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैव नत्वप्रसङ्गः ।

कार्तिरिति । वृद्धिरेवाऽत्र नत्वस्य निमित्तं, 'क्षियो दीर्घा'दिति वचनात् ।

उ] भित्तेतीति । ननु पूर्वग्रहणाऽभावे रदाभ्यां निष्ठातस्य नो दस्य च प्रत्यासत्त्या निष्ठाया एवेत्यर्थेन रदाभ्यां परस्य दस्य निष्ठामवधिम् एव संभवेन च भिन्नवद्भ्यामित्यादौ दोषोऽत आह–भिन्नवद्भ्यामित्यादावपीति । अहेतुत्वमिति । तत्काल-दोषकालिकप्रत्यासत्त्यादेन तयोर्बोध इति भावः । वस्तुतस्तयोः प्रवृत्तिरेव नास्त्यत आह–किंचेति । निषाया बहिरङ्गपरिभाषाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । केवलस्य चेति । साक्षादुच्चारणेन बोधितं हि प्रतिपदोक्तम्, अनुमेयं च लाक्षणिकं न च दकारादिस्तथा, समुदायघटकत्वेनैवोच्चारणेन तस्य सर्वथानुमेयत्वादिति भावः । इदमेव सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् । नापेक्ष्यते इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । लघुत्वे सत्येते मन्नह नान्तर स्नुह च दर्शयति–वृद्धिरेवेत्यादिना । बहुव्रीहिपक्षे सत्येते वृद्धिरेव प्रकारो ननु वृद्धिनि-

१ इदं कचिदिति न दृश्यते । २ इदं क्वचिन्न दृश्यते । ३ इदं क्वचित् ।

स्या'मिति नत्वं प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृतायां 'क्षियो दीर्घा'दिति नत्वं प्राप्नोति । फौल्लिरिति वृद्धौ कृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेन लत्वमुच्यमानं न प्राप्नोति ॥ अथोच्यमानेऽपि प्रतिषेधे 'वृद्धिनिमित्ता'दिति कथमिदं विज्ञायते,–वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति, आहो स्विद्वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति,–क्षैति सङ्गृहीतं कार्त्तिरसङ्गृहीतः । अथ विज्ञायते वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति,–कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीतः । उभयथा च फौल्लिरसङ्गृहीतः ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्तं–'क्षैतिः सङ्गृहीतः कार्तिरसङ्गृहीत'इति ॥ कार्तिश्च सङ्गृहीतः ॥ कथम् ? ॥ वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तते । अथ वा पुनरस्तु–वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्तं–'कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीत'इति ॥ क्षैतिश्च सङ्गृहीतः ॥ कथं ? ॥ यत्तद्वृद्धि

प्र] कार्तिरिति । नत्वस्याऽऽकारो न निमित्तं, किं तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । उभयथेति । न हि वृद्धिर्लत्वस्य निमित्तं नापि वृद्धिहेतुकः परो निष्ठातकारः । न चाऽत्र लत्वनिषेध इष्यते । रेफशिरा इति । ननु चाऽकाररूपस्याऽक्परिमाणस्य च वृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्यस्य वृद्धिसंज्ञा । अथ पूर्वान्तत्वाद्रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते तदा त्रिमुनिनोक्तेन– रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक'इति । यद्यपि प्रसज्यमानोऽण् रपरो न भवेदपि तूत्तरकाले रपरत्वं विधीयते तथापि तद्भक्तत्वात्कार्तिः सङ्गृहीत एव । एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाऽभावः ।

उ] मित्तक इति तदसङ्ग्रह । नहीति । उदुपधत्वमेव हि तस्य निमित्तं न वृद्धि । पक्षद्वयेऽप्यसङ्ग्रह दर्शयति–नापीति । यथा कार्तिरित्यत्र वृद्धिनिमित्तादेव परो निष्ठातकारो नैवमिहेत्यर्थ । नचात्रेति । एवं च फौल्लिरनेन निषेधनाऽसङ्गृहीत इत्यर्थ । अक्रूपस्य–आ इत्येवं रूपस्य । अक्परिमाणस्य–द्विमात्रस्य । नत्वचतुर्नीयमानस्य । एवं च रेफशिरस्कस्य वृद्धिसंज्ञकत्वाऽभावात् कथं कार्तौ प्रतिषेधप्राप्तिरिति भाव । अथेति । एवं च वृद्धिग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिसंज्ञकत्वव्यवहार इति भाव । त्रिमुनिनोक्तेनेत्युक्त, तदुक्तेर्वैयर्थ्य स्पष्टयति यद्यपीत्यादिना । एवं तर्हीति । प्रसज्यमानोऽण्रपर इत्यस्यैव तत्र सिद्धान्ते

१ 'वृद्धेति पा० । २ इति क्वचिन्न । ३ वचने पा० ।

शास्त्रं तस्मिन्वृद्धिशब्दो वर्तते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः[1] ॥ किं कारणम् ? ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं त्वम्। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ एवं च कृत्वा त्वमपि सिद्धं भवति फौल्लिरिति ॥ [रदाभ्यां निष्ठातः]

ल्वादिभ्यः ।८।२।४४।

॥ * ॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् ॥ ॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम्। कीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः ॥ ॥ * ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ * ॥ दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। आदून विगून। ॥ * ॥ पूञो विनाशे ॥ * ॥ पूञो विनाश इति वक्तव्यम्। पूना यवाः ॥ विनाश इति किमर्थं ? ॥ पूतं धान्यम् ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम्। सिनो ग्रासः स्वयमेव ॥ ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थं ? ॥ सिता पाशेन सूकरः ॥ [ल्वादिभ्यः]॥

क्षियो दीर्घात् ।८।२।४६।

[illegible]] यत्तद्धिति। एवं प्रतिषेधस्य व्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणः शब्दार्थ आश्रीयत। फौल्लिमाश्रित्य परिहारं ब्रवीति—न वेति। [रदाभ्यां निष्ठातो न]॥

ल्वादिभ्यः। कीर्णिरिति। कॄगॄल्पूना रूपाणि। दुग्वोरिति। टु दु गतावित्यस्य दोग्रहणं न तु टुदु उपतापे इत्यस्य, सानुबन्धकत्वात्। पूना इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूञ् विनाशार्थः। सिनो ग्रास इति। बन्धनक्रियायामानुकूल्यात्तकर्मोऽपि ग्रासः कर्तृत्वेन विवक्ष्यते। [ल्वादिभ्यः]।

उ] स्थितस्यान्तरङ्गत्वादनुसारेण रेफस्थिरा इत्याद्युक्तमिति भावः। यद्यपि रेफो निमित्तं न वृद्धिविशिष्टः तथापि अवयवद्वारा स्व निमित्तमिति बोध्यम्। ननु गौणमुख्यन्यायेन कथमस्य ग्रहणमत आह एवं प्रतिषेधस्यति। [रदाभ्यां निष्ठातो न]

ल्वादिभ्यः। ऋकारेति दग्रहणं ऋकारस्यैवायमादेशो न कार्यान्तरस्य। तेन पूर्तिरित्यादौ पूर्त्तिर्वाऽभीतोऽन्विशेषो न। न तु टुदु इति। सूत्रे तत्थैव प्रतीतेरिदं चिन्त्य। पूञ्विनाशार्थ इति पाठः। पूङिति क्वचित्पाठः। तत्र पाठे चोक्तरीतिरुक्ता वा। बन्धनक्रियायामिति। यत्र बध्यमानः क्रियमाणो ग्रासो दध्यादिभ्यः स्वयमेवानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वस्य प्रयोग। प्रत्युदाहरणे—पाशेनेति करणे तृतीया ॥

---

१ वक्तव्यम्' पा०। २ ल्वादिभ्यः। ३ 'पूनि' पा०। ४ इदं प्रायेणोक्तम्। ५ 'पूञ्'।

दीर्घादिति किमर्थम् ? ॥ अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा । दीर्घादिति शक्यमकर्तुम्[1] ॥ कस्मान्न भवति—अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा इति ? ॥ निर्देशादेवेदमभिव्यक्तं[2] दीर्घस्य ग्रहणमिति । यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् 'क्षे'रित्येवं[3] ब्रूयात् ॥ नाऽत्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम्[4] । यथैवात्राऽप्राप्ता[5] विभक्ति रेवमियङादेशोऽपि ॥ नाऽत्राऽप्राप्ता विभक्तिः, सिद्धाऽत्र विभक्तिः 'प्रातिपदिकाद्' इति ॥ कथं प्रातिपदिकसंज्ञा ? ॥ 'अर्थवत्प्रातिपदिक'मिति ॥

ननु चाऽधातुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष धातुर्धातोरेषोऽनुकरणम्[6] ॥ यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति ॥ 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तीयङादेशो भविष्यति ॥ यदि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यातिदेशिकानि स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते[7] इति । अथाप्येतदस्ति

प्र] क्षियो । अक्षितमिति । क्षयः क्षितमिति भावे क्तः । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाऽभावाभावाऽभावः । क्षेरिति । इयङादेशात्परत्वाद्धेर्ङितीति गुणस्य न्याय्यत्वात् । नात्र निर्देश इति । न हीयङादेशाद्दीर्घस्य ग्रहणं प्रत्येतुं शक्यते, इयङ्निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोऽप्राप्ता यथा विभक्तिः सौत्रत्वान्निर्देशस्य भवत्येव ह्रस्वस्यापीयङादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत् । नैष धातुरिति । क्रियावाचिनो धातुसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्निर्देशे चाऽक्रियावाचित्वात् । प्रकृतिवदिति । अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकः कार्याऽतिदेशः । स्वाद्युत्पत्तिर्नेति । अधातुरिति प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात् । आतिदेशिकानामिति । अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकानि । अतिदेशभाज्युच्यन्ते । ननु यदतिदेशकार्येणाऽविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवर्तत्, यत्तु

उ.] क्षियो दी । क्षय क्षितमिति । क्षयः त्वक्संकोचो [illegible] क्षियो वृत्तिस्थः दीर्घसङ्ग्राहकस्योदाहरणं बोध्यम् । ननु विभक्तेर्दुर्लभत्व तदर्थमेव वक्तव्यं कार्यं, इयङादेशस्तु दीर्घनिर्देशः प्रमाणमेवेत्यत्राह—ततोऽप्राप्तेति । एवं च सन्देहनिवृत्तये दाधा दीर्घो नि भावः । ननु 'क्षी'त्यस्य नपि पाठात्कुतो न धातुत्वमत आह—क्रियेति । निर्देशे स्वरूपपरत्वादिति भावः । निषेधादिति । पर्युदासपक्षेऽपि आनुमानिको निषेधोऽस्त्येव शास्त्रतात्पर्यविषयभूत इति भावः । अतिदेशः प्रयोजनमिति । स्थानिवन्निमित्तकार्यनिष्पत्तौ तात्पर्यम् । तदाह—अतिदेशभाञ्जीति । यत्तु विरुद्धमिति । [illegible]

१ 'वक्तुम्' पा० । २ 'वेद व्यक्त' पा० । ३ 'ह्रस्व' पा० । ४ 'शक्य' । ५ 'यथैव प्राप्ता' पा० । ६ करण' पा० । ७ इति क्वचित्र । ८ 'प्रसङ्गात्' पा० ।

'आतिदेशिकाना स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते' इत्येवमपि न दोष । अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या । तद्यथा— नेर्विश' 'परिव्यवेभ्य क्रिय' 'विपराभ्यो[1] जे'रिति ॥ अथाप्येतदस्ति[2] 'प्रकृतिवदनुकरण भवती'त्येवमपि न दोष । धातोरजादौ यद्रूप तदनुक्रियते ॥ [क्षियो दीर्घात्] ॥

प्र] विरुद्ध तत्कथ न निवर्तेत[1] । एव तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याऽभावाद्धातोरन्यत्वात् स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते, प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिक स्यात् । इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातो विधीयमानत्वाद्भवति, स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् । अथापीति । यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इति भाव । अवश्यमिति । यस्मा प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादप्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । नेर्विश इति । न रिति लुप्तविभक्तिकाव्ययानुकरणान्निर्देशाऽर्था विभक्ति, विश इति निर्देशादेवाऽप्राप्ता विभक्ति । इयङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् ।

अथापीति । इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम् । तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावा प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभाव । यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धन कार्यमनुकरणे प्रवर्तते । तत्र यदा धात्वधातुसामान्य क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङोऽप्राप्तिरिति चिक्षियतु रित्यादौ कृतेयङादेशस्यैवानुकरणमिति दीर्घादिति कर्तव्यम् ।

उ] पदिकत्व । नहि अनिर्देशकत्वस्थापन विरुद्धम् । प्रसज्यप्रतिषेधेत्विति । वस्तुत पर्युदासपक्षेऽप्यनिर्देशेन धातुत्व बोधिते धातुभिन्नत्वाऽभावेन प्रातिपदिकत्वाऽभावोऽनिर्देश फलमिति तत्प्रवृत्तिरस्त्येव । यद्यप्येतत्साक्षान्न शास्त्रीय तथापि शास्त्रान्तरविषय भवत्येव । नहीत्थ च स्वाऽऽश्रय प्रातिपदिकत्व न भवेत् यथाऽपचततण्डुलानि यादौ प्रातिपदिकत्व नेति वक्तु शक्यते । अथाप्येतत्रापि भाष्यस्याऽयमेवाऽर्थ । विरुद्धानि स्वाऽऽश्रयाणि निवर्तन्त एवेति देवगेहसाध्यशरीरा लघुत्वा सामान्यप्रवृत्तभाष्यस्य विनाऽनुपपत्तिरप धातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञापर्युदासपरत्वाऽयोगात् । आतिदेशिकाना मित्यादिवचनाऽभ्युपगमेऽप्ये आदेशस्थानिवद्भावात्मिकेऽपि निरवकाशत्वाभावादेनिवृत्तश्च । विश इति । अत्रा विभक्तिनिर्देशादेवेत्यन्वय । अननुकरणत्वेन धातुत्वादिति भाव । ननु वचने प्रति कथ नानुवृत्तिरुच्यतेऽत आह– इहानुकर्तेति । सामान्य– धात्वधातुसाधारण क्षिरूप मित्यर्थ । विशेषमिति । धातुमात्रमित्यर्थ । अत्र धात्वधातुसामान्य क्षिमात्रमिति पाठ । तदेयङोऽप्राप्तिरिति । धातुत्वाऽभावादिति भाव । कर्तव्यमिति । इत्येव दीर्घग्रह

1 नैर्देशिकत्वम् पा० । 2 अथवा पा० । 3 इदं क्वचित् ।

अञ्चोऽनपादाने ।८।२।४८।

॥ * ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तप्रतिषेध[1] ॥ * ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्यक्तमनृतं[2] कथयतीति ॥ * ॥ अञ्चिविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥ [अञ्चिविज्ञानात्[3]सिद्धमेतत्] ॥ नैतदञ्चे रूपम् । अञ्जेरेतद्रूपम् ॥ अञ्चत्यर्थो वै गम्यते ॥ कः पुनरञ्चत्यर्थः ?॥ अञ्चतिः प्रकाशने वर्तते । अञ्चितं गच्छति, प्रकाशयन्नात्मानमिति गम्यते ॥ न वै लोकेऽञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ समाधानं गम्यते । समाहितो भूत्वा गच्छतीति ॥

एवं तर्ह्यञ्जेरङ्कः, अङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते, अन्याभ्यो गोभ्यः प्रकाश्यन्ते[4] ॥ * ॥ अञ्चत्यर्थ इति चेत्तदर्थ्यात्सिद्धम् ॥ * ॥

प्र.] अञ्चो । अञ्चेरिति । प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्दे नत्वं प्राप्नोति, न चेष्यते इति वचनम् । अञ्चितं गच्छतीति । गमनक्रियाविशेषणमेतत् । प्रकाशत्वेनच गमनं पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नलोपप्रतिषेधः । न वै लोक इति । सर्वस्य गन्तुरनन्यमये तस्य च गमनस्य प्रकाशत्वादिति भावः । समाधानमिति । गमनस्याऽव्याकुलत्वमि[ता]त्यर्थः । तथा च 'नागाश्चाञ्चितगामिनः' इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अङ्कश्चेति । प्रकाश्यतेऽनेनेति ल्युट् । 'अङ्क' इत्यत्र तु 'हलश्चे'ति करणे घञ् । 'अङ्क पदलक्षणयो'रित्यस्याप्येतद्रूपं भवति । अञ्जेरङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कयुक्ताः कृता इत्यर्थः । तत्करोतीति णिचि कृते इष्ठवद्भावान्मतु

उ.] मत्र विभक्तिकरणं चातिदेशाऽनित्यत्वज्ञापकमिति तत्त्वम् । सामान्यानुकरणमिति तु चिन्त्यं, तस्याऽभावात् । न च 'चिक्षिङ्गु'रित्यादिवत्सानुकरणे कथं तत्र रूपसिद्धा न हि तद्रूपानुकरणेन धातु प्रत्यायदितु शक्यो नापि "क्षि" इति रूपमिति वाच्यं दृष्टादिति भावः । ध्येन स्थिय इति दीर्घविधानसामर्थ्येन च सानुबन्धमूलभूतस्यापि तद्ग्रहणसम्भवान्न दोषः ।

अञ्चोऽनपादाने । प्रकाशनेति । 'तमञ्च' इत्युदाहरणेषु गतिरेवाऽर्थ इति भावः । नन्वचितमिति यत्र प्रकाशनार्थत्वे पूज्यर्थत्वाऽभावाच्चेदिति नलोपनिषेधो न स्यात्, अर्थे पूजार्थमनीट् च न स्यादत आह—प्रकाशत्वेनेति । भाष्ये—'प्रकाशयन्नात्मान'-मित्यादि पर्यायकथनं गमनस्य प्रकाशत्वं वक्तुं प्रकाशत्वमेव मतमिति भावः ।

प्रतिषेध इति । इत्येतदपि बोध्यम् । सर्वस्य गन्तुरिति । एतच्च तदर्थकविशेषणवैयर्थ्यं, नापि तेन गमनस्य पूजात्वमिति भावः । तत्समर्थे—गमनसमये सर्वो—गन्ता तदीये गमने च प्रकाशमानत्वेनेत्यर्थः । पूजेति । पूज्यप्रयोजकमिति मतः । 'अञ्जेरङ्क'

1 इदं भाष्येऽपि । 2 'मनृत' । 3 इदं सर्वत्र दृश्यम् । 4 'प्रकाश्यन्ते' । 5 'तदर्थ्यात्' ।

अञ्चत्यर्थ इति चेदञ्जिरप्यञ्चत्यर्थे वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थे वर्तते ?। कथमञ्जिरञ्चत्यर्थे[1] वर्तते ?॥ अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति[2] ॥ अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्राऽप्यञ्जिरञ्चत्यर्थे वर्तते ? ॥ अस्तीत्याह । अञ्जेरञ्जनम्, अञ्जनं च प्रकाशनम् । 'अङ्क्तेऽक्षिणी' इत्युच्यते यत्तत्[3]सितं चाऽसितं चैतत् प्रकाशयति[4] । तथाऽञ्जेर्व्यञ्जनं व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तत्स्नेहेन मधुरेण च जडीकृतानामिन्द्रियाणां स्वस्मिन्नात्मनि व्यवस्थापनं स रागस्तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं 'व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जन'मिति ॥ [अञ्चोऽनपा]।

प्र.] क्तुकि टिलोपे च रूपम् । अञ्जेरिति । ननु यद्यप्यञ्जिरञ्चत्यर्थस्तथाप्यञ्चते र्योऽर्थो भवतीति तस्य 'व्यक्त'मिति न सिध्यति, 'व्यक्न'मिति प्राप्नोति । एवं तर्हि 'व्यक्त'मित्युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्चिरेव प्रकाशने वर्तते न त्वञ्जिरित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे स्थितोऽन्य –अन्यस्याऽर्थान्तरवाचिनोऽर्थे–कथं प्रवर्तत इत्यर्थः । अनेकार्था इति । धातुपाठे न क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमार्थः । तथा च 'कुर्द खुर्द गुद गुद क्रीडायामेवे'त्येवकारं पठन्ति । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्देऽपि तदर्थत्वमञ्जेः शक्यते साधयितुं नाऽन्यथेति प्रश्नः । अञ्जनमिति । अज्यते येनाऽक्षिणी तदञ्जनम् । तत्रैतस्याकृतिशब्दोऽयम्, रूढिषु च व्युत्पत्तिनिमित्तमेव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽरूढिशब्दमुदाहरति–अङ्क्त इति । व्यत्ययेन छान्दसमात्मनेपदम् । यत्तत्सितं चेति । सिताऽसिते मुनरा विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यज्यतेऽनेन रस इति व्यञ्जनम् । राग इति । रज्यतेऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्वर्थमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ।

उ.] इति भाष्यादङ्क्ष्वदे लक्षणे चेति धातुरनार्ष इत्यन्ये । टिलोपे चेति । वि मनोत्तुकि भाष्यकारेण टिलोपस्याऽनिर्दिष्टत्वमिदं तस्मादङ्क्ष इत्याकारकाद्दिवादिरन्यथेऽङ्कः इति भाष्यमित्यन्ये । नन्विति । अनिष्टनिवृत्त्यर्थं वचनमावश्यकमिति भावः । नत्वञ्जिरिति । प्रकाशनार्थस्यैतेनाभिधानेन निग्रहाभाव इति भावः । अर्थान्तर इति । अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणगतिष्विति पाठात् । अर्थान्तरेति । प्रकाशनादिवृत्ते । अन्यत्रेति । अन्यशब्ददर्शने तु विवादविषये निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः । अज्यते–प्रकाश्यते इत्यर्थः । अथ परस्मैपदित्वादाह–व्यत्ययेनेति । व्यज्यतेऽनेनेति । जिह्वाया जडीभावनिराकरणेन रसो व्यज्यत इत्यर्थः । भाष्येऽपि–'इन्द्रिय' शब्देन जिह्वैव । व्यक्तिवत् बाहुवचनं । भाष्ये–स्वस्मिन्नात्मनि

१ 'ञ्चत्यर्थे । २ इति क्वचिन्न । ३ यत्तत्सिमसित' पा० । ४ 'यते' पा० ।

निर्वाणोऽवाते ।८।२।५०।

॥ * ॥ अवातऽभिधाने ॥ * ॥ अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–निर्वाणोऽग्निर्वातेन । निर्वाण प्रदीपो वातेन[इति][निर्वाणोऽवाते]॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।८।२।५५।

अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेद न सिध्यति–परिकृशमिति ॥ * ॥ कृशे र एवं विहित इगुपधात् ॥ * ॥ नैतन्निष्ठान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ कृश पूर्वे इगुपधात्को विहित ॥ नैव शक्यम् ॥ * ॥ स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥ * ॥ नैव शक्यम् ॥ इह हि परिकृश इति, स्वरे दोष स्यात् । 'अन्त ' 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणा'मित्येष स्वर प्रसज्येत ॥ * ॥ पदस्य लोपो विहित इति मतम् ॥ * ॥ एष नहिं पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्य । पर्यागत कार्श्येन

प्र] निर्वाणोऽवाते । अवाताभिधान इति । तेन 'निर्वातो वात' इत्यत्रैव नत्वनिषेधा न तु भावे निष्ठायामिति 'निर्वाण वातेने'ति भाष्यमिति वार्तिककारस्य दर्शनम् । अन्ये तु वातकर्तृके धात्वर्थे सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति–'निर्वातो वातो 'निर्वात वातेन'ति । 'निर्वाण प्रदीपो वातेन'त्यत्र तु वात. करणमिति प्रतिषेधाऽभाव । [निर्वाणोऽवाते] ।

अनुपसर्गात्। यद्यपि फुल्लादय पचाद्यचीगुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च यथा स्यादित्यादिकार्यसिद्धये क्षीबिवीचादिनिष्ठशब्दनिवृत्तये च निपातनम् । स्वर इति । तत्पुरुषवृत्ते कर्मणि के 'गतिरनन्तर' इत्याद्युदात्त पद भवति । ननुभवनवृत्तेस्तु कर्तरि कऽन्तोदात्त पद स्यात् । पदस्येति । गम्यमानाऽर्थत्वा-

व] स्मर्नाति । रसास्वादग्राहकत्वलक्षण स्वस्वरूपे इत्यर्थ । यौगिक इति । न तु कमुनादिवद् इत्यर्थ । [अक्षोऽनपादाने] ॥

निर्वाणोऽवाते । तत्रेति । वाते निष्ठान्तेनाभिधये नेत्यर्थ । इत्यत्रैवेति । वातेर कर्मकत्वात्कर्तरि क्त । अन्येत्विति । अत्राऽदवचिरत्तु भाष्यवार्तिकविरोध , कर्मणस्तु पादानाद्वात करणमित्यपि चिन्त्यम् । [निर्वाणोऽवाते] ॥

अनुपसर्गात्फुल । पचाद्यचीति । फुल्लक्षीबकृशधातुभ्य इत्यर्थ । इगुपधलक्षणे च कृश इति सिद्ध । ननु निष्ठान्तेऽपि थाथादिस्वरेण साध्यमिति क्त स्वरे दोषो न आह–तत्पुरुषेति । तत्पुरुषवृत्तेरिति । तदर्थेऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्त स्यादिति थाथादि

१ इद प्रायो लुप्तम् । २ आकवार्तिकमेतत् ॥ 'कृश' पा० । ३ 'एव पा० । ४ इद क्वचित् । ५ 'फुल्लिता' पा० । ६ 'कर्तरि' इति नागेशमतम् पाठ ।

परिकृशे ॥ * ॥ जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ * ॥ [जगत्यनूना[2] भवति हि रुचिरा] ॥ * ॥ फलेर्ल्त्वे उत्पूर्वस्योपसङ्ख्यानम् ॥ ५ ॥ फलेर्लत्वे उत्पूर्वस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। उत्फुल्लो[3]ऽनृत कथयति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति ॥*॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥*॥ उत्फुल्ल । संफुल्ल ॥

कृशो क एप हि विहित इगुपधान्स्वरे हि दोपो भवति परिकृशे ॥

पदस्य लोपो विहित इति मत जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५६ ।

किमय विधिराहो स्वित्प्रतिषेध ? ॥ किं चात ? ॥ यदि तावद्विधि नकारग्रहण कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्य । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृत ?॥ 'रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द' इति ॥ तद्वा अनेनेन निपातनेन व्यवच्छिन्न न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ अथ प्रतिषेधो, ह्रीग्रहणमनर्थक, न ह्येतस्माद्विधिर स्तीति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्विधि ॥ ननु चोक्त—"नकारग्रहण

प्र.] दप्रयोग एव लोपस्तत्र गमि प्रति परिरुपसर्गो न तु कृशिमित्यनुपसर्गं वा. त्परेर्निष्ठान्त एव कृशशब्द । अव्ययस्वरेणाद्युदात्त परिकृशशब्द, परेर्गति-त्वाऽभावात् । जगतीति । येय परिकृशशब्दस्य व्युत्पत्ति प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना-परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाऽभावात् । [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविद । किमयमिति । कश्चिद्विधिनाऽर्थो कश्चित्प्रतिषेधेन, ततो वक्ष्य माणोऽभिप्राय । नकारग्रहणमिति । प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तत्र

उ.] स्वरेणान्तोदात्त स्यात् नञ्च नेष्यत इति तनूकरण्श्रुतिरेवात्र कृशि । एव चाद्युदा त्तत्वमनेऽच्यने, न च कृशे कर्तरि के नत्त्विष्यतीति भाव । कर्तरि क्ते इ'त पाठात्तु युक्त । निष्ठान्त एवेति । कृशशब्द प्रसिद्धो । कथ पुनरेव मतीश्वरोऽत आह—अव्ययस्व रेणेति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन । गतित्वाऽभावादिति । तेन थाथघञित्यन्तोदात्त त्व नेतिभाव । भाष्ये पर्यागत कार्श्येनेति। परिकृशशब्दे कृशशब्दो भावप्रधान । कृशत्वेन परित प्राप्त इत्यर्थ । तेन परित कृश इत्यर्थलाभ इति भाव । जगति-शब्दव्यव हारे सर्वत्र । [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविदोन्द । कश्चिदिति । इत्यादि । तस्याऽप्रसक्तादिति भाव । कश्चिदिति । तद्व्यतिरिक्त सर्व । तेषा प्राप्तत्वादिति भाव । ननु प्रतिषेधेऽपि निषेध्यसमर्पणाय नकारग्रहण कर्तव्यमेवेत्यत आह—प्रतिषेधे त्विति । उत्तरसूत्रस्थो नमत्रैव पठनीय इति

1 पर्यागत परिकृश' पा० । 2 इद व्याख्या भाष्ये नास्ति । 3 'नून पा० । 4 भाष्यवार्तिकमन्यात्र वा वार्तिक । 5 'अनेन निपातन' पा० । 6 अनर्थकं भवति' पा० ।

कर्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्तते, व प्रकृतं, रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द इति, तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितु'मिति ॥ सव न्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देशः । 'नुद विदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यां न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदा'मिति ॥ अथ वा पुनरस्तु प्रतिषेधः ॥ ननु चोक्तं 'ह्रीग्रहणमनर्थकं नह्येतस्माद्विधिरस्ती'ति ॥ नानर्थकम् । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येतस्माद्विधि'रिति यदयं ह्रीग्रहणं करोति ॥

वित्तो भोगप्रत्ययो: ।८।२।५८।

यद्य इमे विदयः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यं तत्त्वं कस्य विभाषा कस्य प्रतिषेधः कस्य इडिति ? ॥ अत उत्तरं पठति—॥ * ॥ यस्य विदे नेशातौ तत्परस्य तत्र वचने तद्वा प्रतिषधौ ॥ * ॥ श्नविकरणस्य विभाषा शविकरणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ श्यं वर्करणान्नविधिरिडिदिटुल्य ॥*॥ श्यन्विकरणाद्विदेर्नविधिरिडिडिना तुल्यं ॥* । लुग्विकरणो यत्र पर्यवपन्न । *॥ लुग्विकरणो विदिर्वेलाडौ पर्यवपन्न ॥ एष एवार्थ —

प्र] भवतावन्तरेणापि नकारग्रहणं सिध्यति । प्रकरणिरस्य प्रतिषेधविज्ञानादनि प्रसङ्गाऽभाव । द्विनकार(क) इति । 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णाऽभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीयो नत्र सम्बन्धी । परसवर्णपक्षे तु 'हलो यमां यमि लोप' इति मध्यमनकारलोप । एतदेवेति । न ह्यप्रसक्तस्य प्रतिषेध सम्भवति । [नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्] ।

वित्तो भोगप्रत्ययो । यस्य विदेरिति । 'नुदविदे'त्यत्रोन्दिना दीर्घा दिकेन साहचर्याद्वद विचारण इत्यस्यैव ग्रहणमिति रूप । यद्यपि नुदिना तौदादि केन साहचर्यं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधान्नित्यत्र व्यवस्थाहेतुर्न तु नुदि ।

द] मापयम् । नन्वत्र रादयोऽपि न स्युरत आह—प्राकरणिकस्येति । ननु परसवर्णेन श्यो नकार इति द्विनकारकं इत्ययुक्तमत आह—वा पदान्तस्येति । नन्वनदभावपक्षेऽपि मध्यमनस्य नलोप इति लोपो दुर्वार सौत्रत्वादेति भाव । [नुदविदोन्द] ॥

वित्तो भा । ज्ञान यस्य विदेरिति सामान्येन विदिदर्शनिर्देश । श्यकाविति । कम न्यय स्वार्थिक । यदोर्विदो श्नौ विन्दौ तद्र तोऽन्यशब्दपरत्वेनदश्रवर्णनत्वविधि विषये यथाक्रम निष्ठान्तरितत्वनियम । ज्ञिन्तुल्य इति । यथा ज्ञिदिज्ञ इयत्र नित्य

१ इद क्वचिन्न । २ ज्ञानम् विव्यास्या पा० । ३ न्त्र पा० । ४ श्नोस्वादिक्रमे द । ५ श्यन्ववौ पा० । ६ स्पष्टत्वं पा० । ७ श्वयक पा० ।

'येयोर्विदो श्नशावुँचौ तयोर्नत्वस्य वार्नणौ ।
ययोस्तु रयरनौ ताभ्यां छिदिर्वँच्चद्विदिष्यते ॥

अपर आह—

॥ * ॥ वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दते ॥ * ॥

भित्तं शकलम् ।८।२।५९।

'भित्तं शकल'मित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–भिन्नं भिन्नमिति ॥

प्र.] विद्लृ लाभे इत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । 'विद सत्ता या'मित्यस्मात्तु नत्वम् । विद ज्ञाने' इत्यस्मात्त्विटा व्यवधानात्प्राप्त्यभाव । तौदादिकात्तु 'विभाषा गमहने'ति क्वसौ विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिट्प्रतिषेध । तनवचन इति । तस्य नस्तत्न, तस्य वचनमिति समास । तद्तु इति । त'दिति लुप्तषष्ठीकम् । उ' इत्यनर्थको निपात पादपूरणार्थ । विन्तेरिति । विन्त इति तिङन्तानुकरणात्षष्ठी । [वित्तो भोगप्रत्यययो] । भित्तं । भिन्नमिति । शकलवाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्या

उ] नत्व नथा विद्यतेरित्यर्थं । पर्यवपन्न इति । इ॰ मति रपान्तर मात्र रमर्थ । यद्य प्रत्ययस्येन तथापि प्रयोगे धातोरनन्तर श्रूयमाणत्वात्तदवयवत्वप्रतिभानाद्विदि पर्यवपन्न इत्युक्तं, तत्र बीजमाह–तुदेति । शब्दपरविप्रतिषेधादिति । यद्यपि विप्रतिषेधसूत्र कार्यशब्देन शास्त्रीय ग्रहणमुचित तथापि विरोध परस्य बलवत्त्वदर्शनादत्रापि तथैव वक्ष्यन । यद्यप्यत्र परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वत्वाद्यनवरङ्ग तथापि व्याख्या नादेव निर्णयो बोध्य । एव विभाषागमहनविदविशामिति सूत्रेपि बोध्यम् । विद्लृ लाभ इति । अस्यैव भोगप्रत्यययोर्नत्वमभवादिति भाव । सत्ताविचारणयोस्तु तदसम्भव इति तात्पर्यम् । क्वचित्तु विदिर्लाभ इति कैयटे पाठ । इयति यादि भाष्य व्याचष्टे–विद् सेति । ननु तौदादिकस्याऽनिट्कारिकासु पाठाऽभावात्तस्य कुतो नेडित्यत आह तौदादिकात्त्विति । तत्र हि व्याख्यानात्तौदादिकस्यैव ग्रहण नतु ज्ञानार्थस्य विचारणार्थस्येत्यर्थं । भाष्य स्थानत्वाविति । विकल्पनिषेधाविन्यर्थ । ननु रौधादिकस्य विन्दा निरह विनन्धेरिन भवितव्य कथ विन्दति युक्तरत आह–तिङन्तेति । तेन शब्दो धातुलक्षण इति भाव । ॰ र्थे–वित्तो भोगेष्विति भोगग्रहण प्रत्ययस्याऽप्युपलक्षण । [वित्तो भोगप्रत्यय] र्भित्तं श । पक्षान्तरेऽपि समाधिमाह–विशेषोपक्रमेऽपीति । निमित्तप्रवृत्तिनिमि

१ श्लोकवार्तिकम् । २'यर्योविंदो श्नशान्तुरी'। ३ दुत्तौ'पा०। ४ 'नौ पा०। ५ वेर्त्वमि। वेर ■ १ पा०। ६ 'वित्तस्तु पा०। ७ वेत पा०। ८ भोग वित्तश्च विन्दते इति पा०।

नैष दोषः–सर्वत्रैवात्र भिदिर्विदारणसामान्ये वर्तते, तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः,–भिन्नं ॥ किं[1] ? ॥ भित्तमिति ।

॥ * ॥ तत्त्वमर्थाभिप्रायेण चेत्तदस्याऽनर्थकः प्रयोगः स्यात् ॥
शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्त्वं निगमनायाः ॥ * ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२।

प्रत्ययग्रहणं किमर्थं न 'क्विनः कु'रित्येवोच्येत ? ॥ 'क्विनः कु'रितीयत्यु-च्यमाने वकारस्यैव तु कुत्वं प्रसज्येत ॥ ननु च लोपे कृते न भविष्यति ॥

प्र.] भित्तशब्दस्याऽपि शकलार्थत्वे वाच्यत्वाऽप्रसङ्ग । ततश्च भित्तं भिन्नमिति नैव स्यात् न तु भित्तं भिन्नमिति चोद्यम् । सर्वत्रैवेति । शकले घटादौ च । विदारणसामान्य इति । ततश्च सामान्यार्थे वर्त्तमाने शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण विगम्य शकलाऽर्थो बहिरङ्गत्वात्स्वाऽभावस्याऽनिमित्तम् । तत्रावश्यमिति । सामान्योपक्रमे विशेषाऽनभिधानमिति भावः । विशेषोपक्रमेऽप्यस्ति शाने भित्त शब्दः शकले रूढ इति भिदिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथवा यया विदारणक्रियया शकलं निर्वर्त्तते तामेव भित्तशब्दोऽभिधापयति, या तु निष्पन्नस्य शकलस्याऽन्या विदारणक्रिया तत्प्रतिपादनायाऽनेकक्रियासम्बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भित्तशब्दस्याऽप्यविरुद्धः प्रयोग इत्यवश्यमिति। भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोग इत्यर्थः । [भित्तं] ।

क्विन् । प्रत्ययग्रहणमिति । क्विनः प्रत्ययत्वाऽव्यभिचारात्प्रश्नः । वकारस्यैवेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेस्तदन्तस्येति वचनं शेषापवादो वकारस्यैव कुत्व-

उ.] तत्त्वऽस्याह–अथवेति । क्रियान्तरव्यवच्छेदायेति । भिन्नमेव भित्तं, तत्त्वमभिप्रेत्य स्यादनर्थं । भित्तमिति निष्ठायां शकलं तस्य इत्यस्य चेति सूत्रार्थः । भाष्ये-तत्त्वमिति । तत्त्वशब्देन शकलो भित्तशब्दो उच्यते । यदि भित्तशब्दः प्रयुज्यते तदा शकलशब्दस्य न प्रयोगः । पर्यायाणां सह प्रयोगाऽभावात् । एवं शकलशब्दप्रयोगे भित्तशब्दस्य न प्रयोग इति तात्पर्यम् । तत्त्वं निगमयाम–निश्चेतुम् । निश्चीकरणं हि निगमनं, यथा पक्षाद्यवयवाऽनुमानप्रयोगे तस्मात्पर्वतो वह्निमान् इति । तस्मात्तु ऽर्थमिति भावः । सङ्क्षिप्याह–भित्तशब्देनेति ।

क्विन्प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहण इति । प्रत्ययग्रहणे तु तदन्तविधिः पूर्वसूत्रेऽपि न भाव इति भावः । लोपाऽभावाद इति । विशेषणस्य 'तदन्त'प्राप्तेः कुत्वाभाव इति भावः ।

१ इदं नास्ति क. । २. 'तदर्थस्य' ख. । ३. सत्तामात्रमुक्तोऽपि' ख. । ४. 'भित्तं भित्तं' ख. ।

अनवकाशं कुत्वं लोपं बाधेत [1] ॥ सावकाशं कुत्वम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ अनन्त्यः ॥ कथं पुनः सत्यन्त्ये[2]ऽनन्त्यस्य कुत्वं स्यात् ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नान्त्यस्य कुत्वं भवतीति यदयं 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कवर्गनिर्देशं करोति, इतरथा हि तद्गुणमेवाऽस्य निर्दिशेत् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—येभ्यः क्विन्प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि पदान्ते[3] कुत्वं यथा स्यात्,—माना असाक् । मानो अद्राक् ॥

क्विन्कुरिति वैफल्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।
क्विन्प्रत्ययस्य भवेत् पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥ १ ॥

प्र] स्यात् । लोपे कृत इति । अन्तरङ्गो लोपः कुत्वं तु बहिरङ्गं, पदस्येति विधानात् । अनवकाशमिति । क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वं बाधेतेति भावः । अनन्त्य इति । क्विन्प्रत्ययापेक्षयाऽनन्त्यः पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम् । 'पदस्ये'ति हि स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽन्युपसंहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्यं यदि तु पदस्येत्यवयवषष्ठी स्यात्तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्वं स्यात् । कथं पुनरिति । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति लोपं बाधित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भावः । यदयमिति । अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहणं षकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिशेत् । 'वर्गाणां तृतीयचतुर्था' इति शिक्षायां दकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात् । इदं तर्हीति । क्विन्प्रत्ययहेतुप्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यसति वा तत्प्रकृतेर्धातोः पदस्य कुत्वं भवति । असागिति । सृजिदृशिभ्यां माङि लुङ् । तिप् । सिच् । 'बहुलं छन्दसी'ति विधानादीण्न भवति । हल्ङ्यादिलोपः । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'त्यमागमः । 'वदव्रजे'ति वृद्धिः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडागमः । 'संयोगान्तस्य लोपः' । 'व्रश्चभ्रस्जे'ति षत्वे प्राप्ते कुत्वं जस्य गः, शस्य खः । 'वावसाने'

उ] अन्तरङ्ग इति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भावः । वैशब्दिकत्वपक्षाश्रयणेदं कुत्वमिति बोध्यम् । ननु पदस्येत्यधिकारादन्त्येऽन्त्यपरिभाषया पदान्तस्यैव कुत्वं स्यादिति कथमनन्त्योऽवकाशः स्यादत आह—क्विन्प्रत्ययेति । ननु पदस्येत्यस्य विशेषणतया अन्त्येऽन्त्यपरिभाषया कथं स्थानषष्ठी स्यादत आह—यदि त्विति । शिक्षायामिति । दन्त्योष्ठ्यवर्णस्यापि महाप्राणता तत्रोक्तेत्यर्थः । धातूपलक्षणमिति । अनुकृतविशेषणतद्बुद्धीत्यर्थः । जस्य ग इति । अनागमः । अद्राक्षीदित्यत्र—शस्य ख इति । 'वर्णानां प्रथमद्वितीया'

1 बाधेत पा० । २ सत्यन्ते प० । ३ इद कचित । ४ 'मिद दद' ।

अहन् ।८।२।६८।

॥ॐ॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम् ॥ॐ॥ रुत्वविधावह्नो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अहोरूपम् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरं साम ॥ [अहन्] ॥

रोऽसुपि ।८।२।६९।

॥ ॐ ॥ अलुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि ॥ ॐ ॥ अलुपि रादेशे उपसर्जनसमासेऽलुकि प्रतिषेधो वक्तव्य । दीर्घाहा निदाघ इति ।

प्र]इति चत्वं चकार । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्व पत्वे कुत्वस्य नास्ति, प्रत्यय-ग्रहणसामर्थ्यात्प्रत्ययपदात्तान्तुत्वस्य । [क्विप्प्रत्ययस्य कुः] ॥

अहन् । रुत्वविधाविति । समासाऽसमासयोर्लुमता लोपाद्रादेशे प्राप्ते रुत्वार्थमुच्यते । अहोरूपमिति । [अहोरूपमिति] षष्ठीसमास । गतमहो रूप पत्यस्यसमास । अहोरात्र इति । इकारलोपे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रुत्वम् । रात्रिग्रहण तु न कृत, गतमहो रात्रिरागतेत्यत्रापि रुत्वार्थम् । [अहन्] ।

रोऽसुपि । 'अलुपि रादेश' इति पर्युदास मत्वेदमुच्यते–दीर्घाहा निदाघ इति । अत्र च सुप्परत्वो हल्परोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गः, रुत्वं चाऽत्र यत्वार्थमि

उ.] अत्र शब्ददोर्गुणस्याप्रतिपादनादिति भाव । प्रत्ययपदवैयर्थ्यादिति । अन्तिमा जश्च । 'इ' क्रियेत इति न्यासेन 'इष्ट' इत्यध्याहारेण च तदग्रहणार्थमभे सिद्धे प्रत्यय ग्रहणस्यान्यपदार्थाय वैयर्थ्यापत्तेरर्थवत्त्वेनार्थवत्त्व विशिष्य नाऽऽदृता इतिविषयत्वस्य प्रयोजनस्य तद्विषये जश्त्वपत्वयोरवश्य प्राप्त्या तस्य त्वदसत्वादसत्वमिति भाव । इद चिन्त्य, भाष्यकृता महुन इत्येतन्मूलकतया एव प्रत्ययग्रहणस्योक्तत्वात् । तस्मात्सुप्सु पिप्सु जिज्ञासु कुत्वस्य चारितार्थ्येन न तदसत्वादसत्वमिति । यत्तु क्विप्प्रत्ययपरत्वाभावेऽपि कृते पत्व कुत्वस्य चारितार्थ्यं, तस्मात्पत्व जश्त्व च कुत्वमिति बोध्यमिति, तन्न, नप्रवृत्तिकालेऽवश्यप्राप्ते नैवाभावात्तत्वदर्शनात् । एतद्देशोच्यते 'सर्पिषि ममत' इत्यादि ।

अहन् । समासासमासयोरिति । न लोप प्रातिपदिकेति सूत्रस्थभाष्यप्रमाणा एतनास्य सङ्गदानप्रवृत्तिरिति बाध्यत् । लुमतेति । लुमते–'ङ्णे धाचि'ति । लुमतोते–स्वनोरिति । एकदेशविकृतस्येति । इच आग्रनिमान्त्येत्यर्थ । 'न लोप'इति सूत्र भाष्ये 'रात्रे'ति पाठो दृश्यते । अत्र चानिर्दिश्यकर्मत्यत्र इत्येन'ाहत'मिति गतमहो रात्रि-रित्यादेरनभिधानमित्यन्ये । [अहन्] ॥

रोऽसुपि । पर्युदासपक्षे इत्यन्तरमाह–पर्युदासेचेति । एत च पक्षान्तरानेति पदा

---

१ 'रुविधौ' । २ इद क्वचित्र । ३ 'अहोरात्रम्' पा० ।

॥ * ॥ सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सुपि प्रतिषेधात्' । प्रसज्यायं प्रतिषेध -'सुपि ने'ति ॥ इहाऽपि तर्हि न प्राप्नोति अहर्ददाति अहर्भुङ्क्त इति ॥ * ॥ लुकि चोक्तम् ॥ * ॥ [लुकि चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।८।२।७०।

॥*॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतो राजन् । प्रचेता राजन् ॥ ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः । अहः पतिः । [अहxपतिः] अहर्पुत्र । अहः पुत्रः । [अहxपुत्र ।] गीर्पतिः । गीः पतिः । [गीxपतिः] । धूर्पतिः । धूः पतिः । [धूxपतिः][अम्नरूधरवरि]

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२।७२।

इह कस्मान्न भवति-पपिवान् तस्थिवानिति ? ॥ 'सस्ये'ति वर्तते ॥

प्र] प्यते। पर्युदासश्चाऽहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु रः । सिद्धं त्विति । प्रत्ययलक्षणेन दोषाद्दोषनिराकरणाय इत्यत्र सुप्परत्वाद्रुत्वाऽभाव । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति रुत्वस्याऽसिद्धत्व। पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घ, पश्चाद्रुत्वम् । अहरित्यत्र तु र एव भवति । इहापीति । प्रत्ययलक्षणेन रप्रतिषेधप्रसङ्ग । [रोऽसुपि] ।

अम्नरूध । प्रचेता राजन्निति । नकारस्य रेफ, तस्य रो रीति लोपे ढ्लोपे इति दीर्घ । अहर्पतिरिति । रेफस्य रेफो विसर्जनीयबाधनाय पक्षे छन्दोभाषयोर्विधीयते । [अम्नरूधरवरि]

वसुस्र । पपिवानिति । सस्येत्यस्याऽननुवृत्तौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति,

उ] त्परनिमित्ते उत्वं स्यादित्यर्थ । रुत्वस्यासिद्धत्वादिति । वस्तुस्थितिप्रदर्शनमेतत् । भाष्ये लुमता लुप्ते इति । प्रत्यये परत पूर्वस्य कार्यं न लुमतेति निषेधादिति भाव ।

अम्नरू । रेफ इति । रुत्वे पर प्राप्ते इति भाव । रेफस्य रेफविधाने फलमाह-रेफस्येति । अह इत्यादौ पक्षे उपध्मानीय । [अम्नरू] ॥

वसुस्रंसुध्वंस्व । लोपं बाधित्वेति । सयोगान्तलोपमित्यर्थ । परत्वादिति भाव ।

१ इह कश्चित्पुस्तके । २ 'न लुमता' (१-१-६३) सूत्रे उक्तम् ॥ ३ इदं न सार्वत्रिकम् । ४ 'विसर्गादौ' इत्यत्र । ५ उपध्मानीयमिति पुस्तके । ६ 'अहस्पुत्र' । ७ 'रामान' ।

[illegible] प्राप्नोति ॥ लोके कृते न भविष्यति ॥ कस्मात् [illegible] दारे ॥ मावकाश [illegible] ॥ कोऽवकाश ? ॥ परिवदृश्या [illegible] ॥ [निरवकाश्यस्य [illegible]]—अथापि न प्राप्नोति, तथैव न [illegible] एव [illegible] [illegible] ॥ न दारते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते [illegible] भवति, न [illegible] ते [illegible], लोके पुन प्राप्ते [illegible] च ॥ यदि नर्हि 'सर्व्यं'ति वर्तते—अनडुह [illegible] न प्राप्नोति ॥ [illegible] भविष्यति ॥ यथैवम्—॥ ॥ अनडुहो [illegible] ॥ * ॥ अनडुहा [illegible] प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनड्वान् ॥ — ॥ सिद्ध तु प्रतिष[illegible]विधानात्तुम ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रतिषिद्धविधानात्तुम[1] । नुम प्रतिषिद्धविधानसामर्थ्याद् न भविष्यति ॥ यदि नर्हि [illegible] प्राप्त [illegible] प्रतिषिद्धविधानसामर्थ्याद् [illegible] न प्राप्नोति—अन [illegible] ॥ नैष दोष —'य विधि प्रत्युपदेशोऽनर्थक स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' । इत्थं च प्रति नुम [illegible], [illegible] निमित्तमेव ॥ [[illegible]] ॥

प्र] [illegible] तु [illegible] प्राप्नोति । लोके कृत इति । [illegible]सिद्ध'मिति [illegible] । अनवकाशमिति । [illegible] सर्वस्य विषयस्य [illegible] । येन नाप्राप्त इति । सर्वविषयस्यापि [illegible] नाप्नते न तु सर्व कार्य सर्वत्रा [illegible] । यदि तर्हीति । [illegible] [illegible] सर्वेषां [illegible] । वचनादिति । [illegible] [illegible] च [illegible] विशेषणात्प्रोक्त । सिद्ध त्विति । [illegible] [illegible] सामर्थ्यादिति [illegible] विधीयते । यदि तर्हीति । विधानसामर्थ्य [illegible] नुमा [illegible] ।

उ] [illegible] । [illegible]—पूर्वोक्त । कथं [illegible] । [illegible] । [illegible] । अनडुहो [illegible] । [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] । [वसुस्रंसुध्वसु]

1 [illegible]

उपधायां च ।८।२।७८।

किमर्थमिदमुच्यते न 'हलि'त्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । 'धातो'-रिति [तेन] वर्तते' तत्र[2] रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते—रेफवकारान्तस्य धातो'-रिति ॥ किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते [न पुनः पदं विशेष्यते ?] । नैव[3] शक्यम् ॥ इहापि प्रसज्येत[3]—अग्निर्वायुरिति ॥ एवं तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्धातुग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् ॥ एवमपि 'कुर्कुर' मुर्मुर'इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं, न तु रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ इग्विशेष्यते—'रेफवकारान्तस्येको धातोरिति ॥ एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ तस्माद्धातुरेव विशेष्यः । धातौ च विशेष्यमाणे उपधायां चेति वक्तव्यम् । ॥ * ॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासमिजिञ्चमुर्णां प्रतिषेधः ॥ * ॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासमिञ्चिमुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभ्यासे—रियंतु रिवुं । सचिपत्तु

प्र] उपधायां च । पूर्वस्मिन्निति । 'वोरुपधाया' इत्यनेनेत्यर्थः । उत्तरत्रेति । 'हलि चे'त्यत्र । कुर्कुर इति । पदावयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घो विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याऽधातुत्वान्न भवति । रेफवकारान्तस्येक इति । अन्तशब्दः समीपवाची, रेफवकारयोर्हल्परयोर्य उपधेक् तस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो 'मूर्च्छित'त्यादौ भविष्यति न तु 'कुर्कुर' इत्यादावित्यर्थः । कुर्कुरीयतीति । क्यजन्तस्य धातोरवयव इगिति दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादिति । रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छिते'त्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम् । तेन धातोरुपधे यौ रेफवकारौ तयोरुपधाया इको दीर्घः । उपधादीर्घत्व इति । 'जिन्वि'शब्दो 'जीर्यते

उ.] उपधायां च । भाष्ये-हलीत्येवेति । 'गीर्गिरा'त्यादिसिद्धये पदावयवरेफान्तस्य वा दीर्घ इत्यर्थं मन्यते । पूर्वस्मिन्नित्यस्य हलि चेत्यत्रत्यर्थेऽग्निरिति उदाहरणासङ्गतिरत आह—वोरिति । अत्र धातुग्रहणानुवृत्तौ उत्तरत्राप्यनुवृत्तिः सम्भाव्येत नान्यथेत्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः । नन्विको रेफवकारावयवत्वमनुपपन्नं विरुध्याऽसन्निधानात्तदन्तविधेर्दुर्लभत्वञ्च आह—अन्तशब्द इति । तेन धातोरित्युपधाग्रहणं चरितार्थम् । षष्ठीविवचनस्य स्थाने सप्तम्येकवचनं । धातोरित्यनुवर्तनात् वैयधिकरण्येन वोर्विशेषणं । अत्र तदुपधाग्रहणमिको विशेषणं । तच्च वर्णानां पूर्वत्वमाचष्टे इति भावः । धातोरुपधारेफ इति । वर्हिरदतेऽनादा

1 दर कदिन । 2 'तत्रापि' पा० । 3 नैव शक्यमित्यादि भाष्ये इह नास्ति' पा०

सविन्तु । [अभ्यासे] ॥ चिन्ति । चतुर्यिता चतुर्यितुम् ॥ * ॥ उणादिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥ उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्य. । गिर्यौ गिर्यैरिति ॥ अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्य । हली'त्युच्यते न चात्र हलादिं पश्याम ॥ यणादेशे कृते प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावान्न भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो 'दीर्घविधिं प्रति न स्थानिव'दिति ॥ नैषोऽस्ति प्रतिषेध । उक्तमेतत्—'प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेश'इति ॥ चिन्तिप्रतिषेधश्च न वक्तव्य । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ॥ चतुर्यिता चतुर्यितुमिति—'सुपि चे'ति वर्तते ॥ यद्येवं गीर्भ्यां गीर्भिरित्यप्रसिद्धि ॥ न सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोष ॥ 'उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति,—परिहृतमेतत्,—'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति ॥ [उपधायां च] ।

अदसोसेर्दादु दो म ।८।२।८०।

॥ * ॥ अदसोऽनोल ॥ * ॥ अदसोऽनोस्रेरिति वक्तव्यम् ॥ किमिन्मनोऽस्रेरिति ? ॥ अनोकारस्य, असकारस्य, अरेफस्येति । अनोकारस्य—अदोऽत्र ॥ असकारस्य—अदस्यति । अरेफस्य अद ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । क्रियत न्यास एव । अविभक्तिको निर्देश —'अदस् ओ अस'रिति । ओकारात्पर प्रतिषेध पूर्वभूत । नत सकार । ततो रेफ इति ॥

प्र]तिन् रथ व' इति व्युत्पन्न । नत्रोणादिप्रतिषेधश्चेति सिद्ध प्रपञ्चार्थ पाठ । चतुर्यितेति। चतुर अन्तानि क्यच । तृच । इट । अतो लोपे कृते धातोरुपधारेफ इति दीर्घत्वप्रसङ्ग । स्वरेति । पूर्वत्राऽसिद्ध न स्थानिव दिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घं प्राप्नोति, तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवत्याहु । न सुप इति। सुप परो यो हल् तस्मिन्योर्वोर्दीर्घो न भवतीत्यर्थ । [उपधायां च] ।

उ]ऽभ्यासेऽसिद्धत्व तु न नैषाऽस्ति स्थानिव भवन्ति । इत्याहुरिति। 'पूर्वत्रासिद्धे'नेत्यस्यापि स नियम इति तु भाष्यस्य न्यथाऽरुचि । भाष्ये सुपिचेति वर्तत इति । आधारत्वविवक्षया सप्तमी । तुरन्तावयवस्यन्तो नेत्थ इति भाव । एतेन चतुर्यितेत्यादौ अन्तर्वर्ति सुपो लुका लुप्तत्वेन विशिष्टोत्तर सुपो व्यवहितत्वेन च दोष इत्यपास्तम् । सुप पर इति । सप्तम्यन्तस्य पञ्चम्या विपरिणाम इति भाव ।[उपधायां च]॥

अदसोऽसे । वार्तिक—अनोस्रेरिति बहुव्रीहि अकार उच्चारणार्थ । अविभक्तिकोऽकार

---

१ इद क्वचिन्न । २ 'उणादीनां' । ३ भवति' पा० । ४ विभक्तिपरि' पा० । ५ 'अरेफकस्य' पा० । ६ अस ओ'इति पा० । ७ नसोऽ' । ८ 'प्रपञ्चार्थ' पा० ।

अथ वा नैव विज्ञायते–'अदसोऽसकारस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ?॥ अकारोऽस्य मकारस्य सोऽयमसिः, असेरिति ॥ यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति, अदमुयङ्ङिति प्राप्नोति ॥ अदमुयङ्ङिति भवितव्यम् 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति ॥

॥ * ॥ अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ * ॥

॥ * ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याऽप्राप्तिः ॥ * ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति–अमुया अमुयोरिति ॥ ॥ सिद्धन्तु सकारप्रतिषेधात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सकारप्रतिषेधात्' । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽपदान्तस्यापि भवतीति ॥

प्र] अदसोऽसे । ओकारात्पर इति । सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तरकालं तु यथेष्टमभिसम्बन्धं लक्ष्यसंस्कारकवाक्यमुपकल्पमानमभिमतमर्थं सम्पादयति । असेरिति । यत्र मकारस्य त्यदाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः । यद्येवमिति । त्यदाद्यत्वाऽभावान्मुत्वाऽप्रसङ्गः । अदमुयङिति । सेर्यस्येत्येतस्मिन्नाश्रयणेऽपि नैवाऽमुमुयङिति भाव्यमित्यर्थः । अदसोऽद्रेरिति । ये–न मि अमिरिति मकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नाऽन्त्यसदेशपरिभाषा, तेऽमुमुयङितीच्छन्ति । यथा चलीक्लृप्यत'इति रेफद्वयस्य लत्वम् । अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङिति ये तु त्यदाद्यत्वविषये एव मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्र्यङिति मन्यन्ते । असेर्हीति । अ. सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः । यदयमिति । 'अदस्यती'त्यत्र 'न· वये'इति नियमाददसोऽपदस्यामुत्व न भविष्यतीति किं निषेधेन ?। निषेधात्त्वपदस्याऽप्यदसो मुत्वं भवति–अमुयेति, पदस्याऽपि–अमुष्य अमूभ्यामिति । अन्यथा-

उ] मकाररेफस्याऽदम इत्यर्थः । 'अद'इत्येन विसर्गस्याऽसिद्धत्वाद्रेफान्तं । भाष्ये–ओकारात्पर प्रतिषेध पूर्वंभूत इति । भूतपूर्व –पूर्वरूप प्राप्त इत्यर्थः । 'ओ'इति लुप्तषष्ठीक । मेर्'इति रेफान्त । तथैव दकार उच्चारणार्थ इति बोध्यम् । 'असे'रित्यसमर्थसमास । ओकारमकारोत्तरस्याऽदसो न मुत्वमित्यर्थं । तदाह–सूत्रे इति । अत एवादोऽनुपदश इति निर्देश सङ्गच्छते । अकारोऽस्येति भाष्येण व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्त । तदाह–यत्रेति । त्यदाद्यत्वमित्युपलक्षणमाकारस्यापि । तेनाऽमूदृक सिद्ध्यति । अदसोऽद्रेरिति । एवञ्च तन्त्रेणार्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्था । आचार्यमतभेदाच्च रूपत्रयमपि

१ 'अ अद' । २ 'स्येति' पा० । ३ 'दपदस्या' पा० । ४ 'मकारस्य' पा० । ५ असेरिति' ।

अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ दाद्ग्रहणमन्त्य[1]प्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ दाद्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] 'अन्त्य[3]प्रतिषेधार्थम्' ॥ अ[4]लोऽन्त्यस्य मा भूत् । अमुया अमुयोरिति ॥ [अदसोऽसेर्दादु दो म] ।

एत ईद्बहुवचने ।८।२।८१।

॥ * ॥ ईत्त्व बहुवचनान्तस्य ॥ * ॥ ईत्त्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । 'बहुवचने' इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्—अमीभिः अमीषु । इह न स्यात्—अमी अत्र, अमी आसते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्यम् । नेह पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणं ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणमेतत् । बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनं, बहुवचन इति ॥ [एत ईद्बहु] ।

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।८।२।८२।

वाक्याधिकारः किमर्थः ? ॥ * ॥ वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः ॥ * ॥ वाक्याधिकारः क्रियते । [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'पदनिवृत्त्यर्थः' । पदाधिकारो

प्र] स्येति । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्वं स्यात् ।

एत ईद्बहुवचने । ईत्त्वमिति । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय'इति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्यं, ततश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्त्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ, नत्वमी इत्यत्रेति भावः । नेहमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादितं, तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयादिहार्थग्रहणम् । [अदसोऽसेर्दादु दो म]

वाक्यस्य टेः । वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह वाक्याधिकार इति । पदनिवृत्त्यर्थ इति । पदस्येति यत्प्रस्तुतं तन्निवृत्त्यर्थः ।

उ.] मात्वं न भाव । परन्तु 'यस्यैव'मित्याद्यपूर्वपक्षोक्तमदमुयङिति भवितव्यमिति भाष्योक्तेरेतदत्र एव भाष्याभिप्रेतम् । अथवाऽनि व्याख्यातृषण्मेवेदं, क्रोशश्रोतृपक्षद्वयमात्रकपातुवादमात्रमत्रैवेति । अतएवाग्रेऽसेरिति प्रतिषेधं शास्त्री पुनरमियाद् ।

एत ईत् । प्रत्ययस्य बहुवचनस्य—तत्सञ्ज्ञस्य । ग्रहणेन भाव्यं । बहुवचनग्रहणेनेति शेष । [एत ईद्बहुवचने] ॥

वाक्यस्य टे. । ननु वाक्यस्थस्यैव पदस्य यथा स्यात्र केवलस्येति पदविशेषणार्थं वाक्याधिकारः स्यादत आह—वाक्यस्थस्येति । ततश्चाऽव्यभिचारात्र पदविशेषणेनाऽर्थं इति भाव । 'प्रविश पिण्डी'मिति केवलस्यापि प्रयोगदर्शनादिदं चिन्त्यम् । नन्वधिकारस्याधिकारान्तर

१ 'अन्त्यस्य' पा० । २ इदं लुप्तम् । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'अन्त्यस्य' पा० । ५ इति क्वचिन्न । ६ इदं लुप्तम् ।

निवर्त्स्यंते ॥ न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्तन्ते । दोषः खल्वपि स्याद्यदि वाक्याधिकारः पदाधिकारं निवर्तयेत् । इष्यन्ते पूर्वोत्तरपद-कार्याणि, तानि न सिध्यन्ति—'नश्छव्यप्रशा'निति ॥

पदनिवृत्त्यर्थमिति नैवं विज्ञायते,—पदस्य निवृत्त्यर्थं[2] पदनिवृत्त्यर्थमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य[3] स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकारः ॥

अथ टिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ टिग्रहणमलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम् ॥ * ॥ टिग्रहणं क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम्'] । अलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्—अग्निचि३त् सोमसु३त् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

॥ ॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥ सर्वादेशस्तु टेः प्लुतः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अचः' इति वचनादन्त्यस्य न, 'अन्त्यस्येति' वचनादचो न,

प्र.] नहि काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काक-वाशितस्येत्यर्थः । विरोधाऽभावाच्चाऽशक्यः पदाधिकारो निवर्तयितुं, वाक्यस्य स्यैपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह—दोष इति । नश्छवीति । इतीन्याद्यावपदा-न्तस्य रुत्वं भवति । नैवमिति । 'पदस्ये'त्यनुवर्तत एव । पदस्य टेः प्लुतो मा भूत्पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थः । टिग्रह-णमिति । असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सत्यन-न्तस्यैव वाक्यस्याऽलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो नपुंसकह्रस्व इव प्लुतः स्यात्। टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाऽज्विशेष्यते, तत्त्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति । अचश्चे'त्ययमलोऽन्त्यशेष इति भावः । अच इति वचनादिति । इह तस्याऽनुपस्थानादिति भावः । सर्वादेश इति ।

उ.] निवर्तेवत्वं दृष्टमित्यत आह—विरोधाभावाच्चेति । भाष्ये—पदे निवृत्त्यर्थमिति । पद परत्र पूर्वपदान्तस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । वाक्यान्तस्यैव पदान्तस्य यथा स्यादित्ययमिति भावस्तदाह—पदस्य टेरिति । भाष्ये—अलोऽन्त्यनियमे इति । अलोऽन्त्यनियमे सति व्यञ्जनान्तस्य न स्यात्तदर्थमित्यर्थस्तदाह—असतीति । सति तु पदावयवटेरेव वयस्याऽच इत्यर्थ इति भावः । इह तस्येति । अच इत्यस्याऽलोऽन्त्यस्येत्यस्य चेत्यर्थः ।

१ वर्त्स्यन्ते' पा० । २ इद क्वचिन्न । ३ 'रन्त्य स्या' पा० । ४ इद प्लुतिः स्यात् ।

उच्यते प्लुत ॥ स सर्वादेश प्राप्नोति ॥ ॥ उक्तं वा ॥५॥ [उक्त वा[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'ह्रस्वो दीर्घं प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थित द्रष्टव्य'मिति ॥ [वाक्यस्य टे प्लुत]

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। ८।२।८३।

अशूद्र इति किमर्थम् ? ॥ कुशल्यसि तुषजक ! ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'अशूद्र'इति। ॥४॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु ॥*॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यम्[3]। तत्र शूद्र उदाहृतम्। स्त्रिया-गार्ग्यहं भो, आयुष्मती भव गार्गि ! । असूयक-स्थाल्यहं भो ॥ आयुष्मानेधि स्थालिन्[4] ॥ नैषा मम सञ्ज्ञा स्थालीति

प्र]हलन्तस्य टे सर्वस्य स्थाने इत्यर्थ। उक्तवेति। द्वितीया षष्ठी'अच'इति प्रादुर्भाव्यते तत्र टिनाऽचो विशेषणादच एव स्थाने प्लुतो भवति। [वाक्यस्य टे]॥

प्रत्यभिवादे। गार्ग्यहं भो इति। केचिदाहु – न प्रत्यभिवादयते पादोपसङ्ग्रहणान्येव तु करोति'। अन्ये त्वाहु –'अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति। अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राभ्यामिति स्त्रीप्रतिषेधो न विधेय'। ये तु स्त्रिया नाम्नाऽभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनाऽयं प्रतिषेध। नैषा ममेति। असूयक प्रत्याचष्ट–प्रत्यभिवादवाक्यान्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुत इष्यते नान्यस्येति यौगिकस्य प्लुतो न विधेय। तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालीशब्द सञ्ज्ञा मत्वा प्लुतो विहित। यत्तु तदुपहासार्थमसूयकत्वमाक्षिपति तदाऽसौ प्रत्यभिवाद नार्हत्याशीर्वचन हि प्रत्यभिवादो गृह्यते। प्रतिसम्भाषणमात्रन्तु प्रत्यभिवाद मत्वा वार्तिककृताऽसूयक प्रतिषेध उक्त। शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभि

उ] परस्परविरोधिनोभयोरपि त्यागादिति भाव। भाष्ये–स सर्वादेश प्राप्नोतीत्युत्तर। तस्मादच इति वक्तव्यमिति ज्ञापो बोध्यस्तदेवाह–उक्त वेति। उक्त चेति च पठितपाठे तु सम्यग्। तथैव वा वाक्यम्। द्वितीयेति। पदोपस्थितिपक्ष एव तत्र स्थितो न लक्षण पक्ष इति भाव। [वाक्यस्य टे प्लुत उदात्त]

प्रत्यभिवादे। अभिवादयितुर्यदनुग्रहद्योतकमाशीरूप कुशलादिप्रश्नरूप वा वाक्यमात्र प्रत्यभिवाद। तदाह–भाष्ये कुशल्यसि तुषजकेति। नत्वभिवादयते इति। अभिवादाऽभावे प्रत्यभिवादस्य नुगमाभाव इत्यर्थ। ये त्विति। इदमेव भाष्यमतम्। भाष्ये 'एषा नि भवेत्यर्थकम्। 'आयुष्मान्भव सौम्य' नि स्मृतौ भवेत्यर्थकर। नाम्न इति। स्वस्य सञ्ज्ञाभूतस्येत्यर्थ। प्रत्यभिवाद नार्हतीति। विपरीत ज्ञापनेनार्हता यर्थ। आशीर्वचन हीति। स्व हि प्रत्यभिवादयितुर्यदनुग्रहद्योतक कुशलप्रश्नादिरप्युपलक्षण। प्रतिसमाभाषणमात्र

१ 'उत्तम'। २ इद कचित्र। ३ 'वाच्य'। ४ स्थालिन्। ५ 'स्थानिन्'।

[ति] ॥ किं तर्हि ? ॥ दण्डिन्यायो मम विवक्षित वक्तव्य -स्यात्य ह भोः ॥ आयुष्मानेधि स्थालिन् ॥ न मम दण्डिन्यायो विवक्षित ॥ किं तर्हि ? ॥ सत्ता ममैषा ॥ असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व वृषल ! स्थालिन् ! ॥*॥ भोराजन्यविशां वा ॥*॥ भो राजन्य विशां वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोऽहं भो , आयुष्मानेधि देवदत्त भो ३ । [आयुष्मानेधि] देवदत्त भो । भा ॥ राजन्य–इन्द्रवर्माऽहं भोः । आयुष्मानधीन्द्रवर्मा३न् । [आयुष्मानेधि] इन्द्रवर्मन् ॥ राजन्य ॥ विट्–इन्द्रपालितोऽहं भो । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ । [आयुष्मानेधि] इन्द्रपालित ।

अपर आह—॥*॥ सर्वस्यैव नाम्न प्रत्यभिवादे भोशब्द आदेशो वा वक्तव्य ॥*॥ देवदत्तोऽहं भो । आयुष्मानेधि भो ३ । आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ इति वा ॥ इह कस्मान्न भवति–देवदत्त कुशल्यसाति ? ॥ इह किं चिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते । प्रधानमुच्यतेऽप्रधानं प्रत्युच्यते ।

प्र]बाधाभावात्प्रतिषेधो न विधेय इति केचिदाहु । स वक्तव्य इति। अभिवादयिता प्रत्यभिवादयित्रैव वक्तव्य इत्यर्थ । भिद्यस्वेति । कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । भो राजन्यविशा वेति । भो शब्दा–भवच्छब्द , सम्बुद्ध्यन्तो निपातो वा । सर्वेति । नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भो शब्दस्याऽसाधुत्वे प्राप्त वचनम् । इह किं चिदिति । पदस्येति वर्तते तद्विशेषण प्रत्यभिवाद इति, तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिन पदस्य वाक्यान्तस्य टे प्लुत्या भाव्य नान्यस्य त्यर्थ । प्रधानस्यस्येति । सत्क्रियमाणस्य प्राधान्य । कुशल्यसीति । साध्याया

उ] मिति । अभिवादयितृव्यनुग्रहयोनकम वाक्य वचन । केचिदाहुरिति । अनुग्रहो तत्र कुशलप्रश्नार्थपि प्रत्यभिवाद इत्यत्राऽस्त्वि ।कर्मकर्तरीति । स्वयमेव भिन्नो भवत्यर्थ ।

ननु भवद्वयन्तेन निपातेन वा भोशब्देन सिद्ध आदेशविधान व्यर्थमत आह–नाम गोत्रेति । एवञ्च भवत्रेय प्राप्तविभाषेति तात्पर्यम् । आद्यमते तु भो शब्दाद्यऽप्राप्त विभाषा इतरयोस्तु प्राप्तविभाषेति बोध्यम् । तत्रेति । प्रत्यभिवादे इति विषयसप्तमी । यत्पद प्रत्यभिवादविषय वाक्यान्तक तस्य प्लुत । तच्च नाम गोत्र वा । अत्र नामपद न वाक्यान्ते इति भाव । ननु क्रियाया एव भवन प्राधान्यमत आह सत्क्रियमाणस्येति । अभिवादयित्रनुग्रहार्थकत्वात्तस्य तेन तस्य सत्कार्यत्वमिति भाव । साध्याया अपीति । अतएव शब्देन प्रधानाया अपीत्यर्थ । भाष्ये–प्रधानमुच्यत अप्रधान प्रत्युच्यते इति। अयमर्थ –प्रधान सत्कार्य देवदत्तादिक प्रथमत उच्यते । अप्रधान सत्कारक

१ इदं कचिन्न । २ अप्रधान । ३ प्रधान पा० ।

नत्रै[1] प्रधानस्थस्य चै[2] टिमङ्कस्य प्लुतया भवितव्य न चाऽत्र प्रधानस्थ टिमन्तम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–आधेयोऽग्नी३र्नाधेया३[4] इति ॥ नैतद्विचार्यते–आधेयोऽनाधेयोऽग्निश्चेद्वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ इहो[5]ऽग्निसाधना क्रिया विचार्यते–आधेयोऽग्निर्नाधेय इति ॥ यद्येव द्वितीयोऽ[6]ग्निशब्दस्य प्रयोग प्राप्नोति ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग'इति न भविष्यति ॥

यद्येव[7]माधेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति–'उक्तार्थानामप्रयोगो भवती[8]'ति ॥ नैष दोष । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा

प्र] अपि क्रियाया सस्कारिकात्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम्। क्वचित्पाठ –'अप्रधानमुच्यते प्रधान प्रत्युच्यते' इति । तस्याऽर्थ –अभिवादवाक्ये श्रुतो देवदत्तादिरेव प्रत्युच्यते, कुशल्यसीत्येतत्तु पूर्वमश्रुतत्वान्न प्रत्युच्यते, किं त्वपूर्वमेवैतदुच्यते । इहापीति । द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्य मन्यते । नैतदिति । न ह्याधानाऽनाधानकर्मविशेषविषयो विचारो, नाप्यग्निविशेषविषय –किमाहवनीयोऽय दक्षिणाग्निरिति, किं तर्ह्याधान कर्तव्य न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रिया विचार । यद्येवमिति । 'नाधेयोऽग्नि'रित्येवमग्निशब्दो निर्देश्य । उक्तार्थानामिति । अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थ । उक्तार्थानामपीति । उक्ताऽर्था

उ] कुशल्यसीत्येत[त्ते]न प्रत्युच्यते–पश्चादुच्यते। एवञ्च वाक्यान्ते प्रधानस्य टेरभावान्न भवतीति भाव । तद्धान तु यैयटेनोक्तमेव । अभिवादवाक्ये इति । अन्यत्र सिद्धस्यैव हि सस्काराथमनुवादो युज्यते इति भाव । अतएव सबोधनविभक्त्या निर्देश । भाष्यस्थ– प्रत्युच्यत इत्यस्याऽनूद्यत इत्यर्थ । अपूर्वमिति । विधेयत्वादिति भाव । एतेनाऽनूद्यमानस्य वाक्यान्तस्थत्वाभावान्न प्लुत इति तात्पर्यम् । अत्र पक्षे प्रधानस्थस्येत्यस्याऽनूद्यमानस्थस्येत्यर्थ । द्रव्यस्येति । अग्निरूपस्येत्यर्थ । एवञ्च तद्वाचिन एव वाक्यान्तस्य टे प्लुत स्यान्न तु साध्य इत्यस्याऽपीति भाव । विचार्यमाणत्वादिति । द्वयोर्मध्यान विचारान्तद्विषयत्वादित्यर्थ । न हीति । आधेयोऽग्नि'रित्यत्र विमर्शाम्श अग्निशब्दवाच्य द्रव्य । धातुवाच्या क्रिया प्रत्ययवाच्य कर्म । तत्र क्रियाविषय एव विचारो नेतरविषय । तत्राग्निकिमाधानक्रियाकर्म तत्साध्यत्वादुक्ताधानक्रियाया इति न विचार्यते इत्यर्थ । योऽग्निराधेय इत्यपि नेत्याह–नापीति । तत्साधनक्रिया–अग्निसाधनाधानक्रिया । आधेयोऽग्निरित्यत्र क्रियावाचिनोऽन्त्यपदत्वाऽभावाच्चदुपलक्षितद्रव्यवाचिनो वाक्यान्तस्याऽग्निपदस्यापि प्लुत इति बोध्यम् । प्रधानस्थस्य प्रधानक्रियोपलक्षितस्थस्य च तेन प्लुतो विधीयते अत एव 'आधेयोऽग्निनाऽऽधेया ३' इति भाष्यप्रयोग एव मान । नन्वर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयो

१ 'नन्य पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ सङ्कस्य' पा० । ४ 'आधेयोऽग्निर्नाधेया३' । ५ 'इहे'ति क्वचिन्न । ६ 'अग्नि' पा० । ७ 'यद्येव'मिति क्वचिन्न । ८ 'नाम भवती'ति' पा० ।

'अपूपौ द्वावानय' 'ब्राह्मणौ द्वावानये'ति ॥ [प्रयमित्रादेःश्रद्धे]

दूराद्धूते । च ८।२।८४ ।

दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितपदार्थकस्तदेव हि कञ्चित् प्रति दूरं कञ्चित्प्रत्यन्तिकं भवति । एवं हि कश्चित्कञ्चिदाह–'एष पार्श्वतः करस्थेनैनमानये'ति । स आह—'उत्थाय गृहाण, दूरं न शक्ष्यामी'ति । अपर आह–'दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्र'मिति । स आह–'न दूरमिदमन्तिक'मिति । एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकस्तस्याऽनवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते–'कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्य'मिति ? ॥ एवं तर्हि ह्वयतिनाऽयं निर्देशः क्रियते 'ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम्' ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेषेऽनुपादीयमाने सन्देहो भवति, 'श्रोष्यति न श्रोष्यती'ति, तद्दूरमिहाऽवगम्यते ॥ [दूराद्धूते च] ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८।२।८५ ।

प्र.]मिमता उक्तार्था माहदयादुच्यन्ते,तत्रतत्तु यथा वृषवृषभशब्दौ भिन्नौ, तथाऽपूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ, समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते । प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते, तेनोक्तार्थानां प्रयोगेऽव्यवस्था नोद्भावनीया ।

दूराद्धूते च । तदेवेति । दूरस्याऽनवस्थितत्वात्प्लुतस्य विषयविभागो न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । ह्वयतीति । ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः । [दूराद्धूते च] ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः । पूर्वेण हूयमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतवि

उ.] गाच्छब्दान्तरेणोक्ते किमर्थं त्वप्रयोगोऽत आह तत्रतत्स्विति । यथा वृषवृषभयोरखण्डपदवादेऽप्यन्यभेदेऽपि अवयवे ध्वनिसाम्यादृषशब्दत्वभ्रमस्तथानयोरप्यन्यभेदेऽपि साहृश्यादवयवे तत्त्वभ्रम इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । नन्वेवं 'वृषो वृषभ' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य 'स्थितस्य गति श्चिन्त्यादेन प्रयोगानुसाराद्व्यवस्थेत्याह–प्रयोगेति ।

दूराद्धूते च । ह्वानेति । दूरस्थपुरुषप्रवणाय यदाह्वानमित्यर्थः । दूरादिति । 'दूरान्तिकार्थेभ्य' इति पञ्चमी । भाष्ये यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषे अनुपादीयमाने इति पाठः । विशेषे–अधिक यत्ने । [दूराद्धूते च] ।

हैहेप्र । ननु दूराद्धूते हैहयोर्दूराद्धूतेचेति सूत्रान्तरेण सिद्धत्वादिदमनर्थकमित्यत

---

१ 'किञ्चि' पा० । २ एनमिति क्वचित् । ३ 'मथुरा'पा० । ४ 'विशेष उप्य पा० । ५ इति क्वचित् ।

हैहेग्रहणं किमर्थम्? ॥*॥ हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुत्यर्थम् ॥*॥ हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं क्रियते ॥ किमर्थम्? ॥ ['हैहयोः प्लुत्यर्थम्'] । हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात् । देवदत्त है३ देवदत्त हे३ । अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् ॥ अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम्? ॥*॥ प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम् ॥*॥ प्रयोगग्रहणं क्रियते । [किं प्रयोजनम्? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम्' ।] अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकयोरपि यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त हे३ ॥ अथ पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम्? ॥*॥ पुनर्हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम् ॥*॥ [पुनर्हैहेग्रहणं क्रियते ॥ किं प्रयोजनम्? ॥ 'अनन्त्यार्थम्'] । अनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । है३ देवदत्त' हे३ देवदत्तेति ॥ [हैहेप्रयोगे]

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।८।२।८६।

॥*॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतः प्राप्नोति । दे३वदत्त ॥ किं कारणम्? ॥ 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते

प्र.] नानर्थकयोर्न प्राप्नोतीति वचनम्। हैहयोः प्लुत्यर्थमिति । अन्यथाऽऽरभ्यमाण-पर्यायेऽनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिन एव प्लुतः स्यात्—देवदत्त है३ इत्यादौ । अनर्थकयोरपीति । यदा तु प्राक् सम्बोधनपदं प्रयुज्यते तदा हैहयोर्योग्यताऽभावादानर्थक्यम्, यदा तु तयोः प्राक् प्रयोगस्तदाऽऽमन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थत्वाद् अर्थवत्त्वम्। अनन्त्ययोरपीति। अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्न स्यात्।

गुरोः । गुरोः प्लुतविधान इति। 'अनन्त्यस्यापी'त्यपिशब्देन गुरोः सन्निधानात् एवाऽन्त्य समुच्चीयते, तेन यत्र गुरुरन्त्यस्तत्रैव पर्यायः स्यात्, लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण स्यादनेन चाऽनन्त्यस्य गुरोरित्यर्थः । न वेति। अपिशब्देन

उ.] प्राक्-पूर्वेणेति । आमन्त्र्यपदस्य हूयमानार्थवृत्तित्व, हैहयोस्तु न तदर्थवत्त्वम्, किन्तु द्योतकत्वादित्यर्थः । भाष्ये—हैहयोरिति । प्लुतयोरित्यर्थः । अन्यथेति । 'हैहेप्रयोग' इत्येव उच्यमाने इत्यर्थः । है देवदत्तेत्यादौ पूर्वेणैव सिद्धिरिति भावः । आनर्थक्यं स्फुटयति—यदेति । योग्यताया अभावादिति । सम्बोधनेनैवाऽऽभिमुख्यस्य ज्ञापितत्वादिति भाव । प्रयोगग्रहणं तु यथा कथञ्चित्तयोः प्रयोग एव सिद्ध इत्युच्चारणार्थं पुनर्हैहेग्रहणमित्यर्थः । [हैहेप्रयोगे हैहयोः]।

गुरोरनृतो । लघौ त्वन्त्ये इति । तत्र प्लुतो पूर्वेणेत्यर्थः । प्रकृतादि

१ इदं त्रुटितं भवेत्। २ इदं वार्त्तिकम् । ३ 'देवदत्त३' पा०।

'दूराद्धूते चे'ति ॥ ॥ न वाऽनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् ॥ ॥ न चैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ [अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम्'] । अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति 'अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टे'रिति ॥ ननु चैतदुभयपेक्षं स्यात् अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि गुरोरिति ? ॥ नेत्याह । द्व्यपेक्षमेतत् । अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टेरिति ॥ अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥ ॥ प्राग्वचनं विभाषार्थम् ॥*॥ प्राग्वचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'विभाषार्थम्']॥ विभाषा यथा स्यात् ॥ * ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात् ॥ * ॥ [प्राग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'एकैकस्येति वचनात्']। एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ युगपत्प्लुतो मा भूदिति ॥ 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनान्ना ऽस्ति यौगपद्येन संभवः ॥ असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः । यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तत्त्विह सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मिति। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' । उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ॥ इहापि तर्हि समावेशो न प्राप्नोति–देवदत्त ३ ॥ सिद्धाऽसिद्धावेतौ । यौ हि

प्र.] प्रकृतोऽर्थः समुच्चीयते न तु गुरुरेवाऽन्त्य इत्यर्थः । विभाषार्थमिति। तेन पक्षे न कस्यचित्प्लुतो भवति । इतरथा तु पक्षेऽनन्त्यस्य प्लुतः पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येवमर्थं प्राग्ग्रहणमनेनोक्तमिति मत्वाह प्रागिति । यद्यपीदमिति । यथोद्देश-पक्षे । इहापीति । आमन्त्रितस्याद्युदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशेत्, वर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गात्। यदा चाऽऽम एकान्तरमित्यनेन निघातकश्रुतिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम् । सिद्धासिद्धाविति । आमन्त्रितस्याद्युदात्तः सिद्धः,

उ.] रिति। तेन सर्वत्र पर्यायेणैव टेरिति भावः । भाष्ये–उभयनिर्देशार्थमिति। गुरुगुरुत्वोरित्यर्थः । द्व्यपेक्षमर्थमिति । अन्यथोदात्तानुदात्तयो प्लुतयोः समावेशः स्यादिति वक्ष्यते । भाष्ये–तस्यासिद्धत्वादिति । कार्यकालपक्षेऽपि स्वरितस्वप्रतिज्ञानात्प्रत्याहारपाठानन्तरमिति । ध्वनितं चेदं षष्ठे स्वरितो वानुदात्ते इति सूत्रे च भाष्ये। एकदेश्याह–नैष दोष इति । 'यथा त्यादि'भाष्यं 'पूर्वत्रे'त्यत्र व्याख्यातम् । ननु देवदत्त इत्यादावेकश्रुतिः दूरात्सम्बुद्धावित्यस्य प्रसङ्गात्कथं पाक्षिकमानुदात्तं त्वस्यन्तस्य आह–यदा चेति ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'द्व्यपेक्षं' पा० । ३ 'अन्त्ये'ति क्वचिन्न । ४ 'योगपद्येन स' पा० ।

सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः ॥ यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति—'स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु' इति ॥ स्वरितोऽप्युदात्तोऽस्ति ॥ यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति । तस्माच्छास्त्रकरणं कर्तव्यम् ॥ [गुरोरनृतो]

ये यज्ञकर्मणि ।८।२।८८।

॥ * ॥ ये यज्ञकर्मण्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ ये यज्ञकर्मण्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—ये देवासो दिव्येकादश स्थेति ॥ * ॥ सिद्धं तु ये यजामहे इति ब्रूयादिप्रसङ्गज्ञानात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['ये यजामहे इति ब्रूयादिप्रसङ्गज्ञानात्']। ये यजामहेशब्दो ब्रूयादिप्रसङ्ग एव ।

प्र] तस्मिन्नपेक्षिते प्लुतेऽनुदात्तोऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति । स्वरितेऽपीति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनाऽविद्यमानोदात्तमनुदात्तमुच्यते । न च पारिभाषिकः शब्दो गृह्यते किं तर्हि उभयगतिरिह शास्त्र इति सर्वो गृह्यते, स च स्वरितेऽस्त्युदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यस्मात् । यस्तर्हीति । उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशनिवृत्त्यर्थमेकवचनग्रहणं, प्राग्ग्रहणं तु पक्षे सर्वेषां प्लुताऽभावार्थम् ॥

उ] स्नान् पचसि देवदत्तेत्यादौ । अन्ये तु प्लुतानन्तरमेव इत्यत्र प्रकारान्त- मिच्छन्ति विषये प्लुताऽप्रवृत्तौ तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्ते । प्लुतादेरनुवर्तमानमत्र दोषस- माधिलक्षणम् । अतएव 'सर्वमिदम्' इत्येतद्विषयस्य प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं सूत्रे । पाचस्विदानीमुदाहरणत्वाभावान्न निघातः स्यात् । तस्मिन्नपेक्षिते इति । प्लुतस्या- सिद्धत्वं तत्स्थानस्यानुदात्तपदस्यापि असिद्धत्वान्न निघात इति भावः । भाष्ये— यस्तर्हि स्वरितः प्लुत इति । विधिः स्वरितगुणक इत्यर्थः । 'स्वरितमाम्रेडित' इत्यादि- भिः स्वरितगुणमात्रस्यैव विधानात् । एवमनुदात्तं प्रश्नान्तेत्यत्रापि बोध्यमिति ध्वनितम् । 'पदं वर्जयित्वा शिष्टमनुदात्तगुणकं' इति सूत्रार्थात्स्वरितेऽप्यनुदात्तगुणसत्त्वात्समावेशः स्यादिति भावः । 'अनुदात्तपदं यौगिकम्' इति परिहाराशयमाह—अनुदात्तं पदमिति । एवं च स्वरितेऽप्यनुदात्तगुणसद्भावात् समावेश इति भावः । 'अनुदात्तत्वमत्र परि- भाषिकस्य अन्यग्रहणाच्च एव ग्रहणं न स्वरितस्येति शङ्का कुतो भवेत्—न चेति ।

यस्तर्ह्यनुदात्त इति । एतदन्तमेकदेश्युक्तिः । आचार्यस्य तु सर्वेषामनुक्तत्वात् समा- वेशवारणार्थमेकवचनेन्याशय । तत्राऽपि पिबाद्य दोषनिरासाऽसम्भवे । क्षिप देव दत्तेत्यादौ प्लुताऽसिद्धत्वात्पूर्वं षाष्ठत्वेन तत्र प्लुते तदवाक्यगतदोषनिवारणे दुर्वारः । तस्य प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि तद्भावात् । भाष्यकृता तु पक्षे एव विधानम्

१ 'स्वरितप्लुत' पा० । २ 'दात्तत्व' पा० । ३ इत तस्मात् । ४ 'महदन्ता' पा० ।

प्रणवष्टेः ॥८।२।८८॥

'प्रणव' इत्युच्यते कः प्रणवो नाम ? ॥ पादस्य वाऽर्द्धर्चस्य वाऽन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोङ्कारं त्रिमात्रमोंकारं वा विदधति 'प्रणवं'[2] इत्याचक्षते ॥ अथ टिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥*॥ टिग्रहणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ [टिग्रहणं[1] क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सर्वादेशार्थम्']। यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् । यदा [हि[3]] ॐकारस्तदाऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ [प्रणवष्टेः]

प्र॰] प्रणवष्टेः । कः प्रणव इति । शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्नः । पादस्येति । शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत् । अक्षरम्-अच् । अन्त्यमचं गृहीत्वेत्यर्थः । तदाद्यक्षरशेषस्येति । अक्षरं च शेषश्च-हल्, अक्षरशेषः । तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि । तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं-टिसञ्ज्ञकमित्यर्थः ।

अथेति । टिस्थानिनयोरेवोङ्कारौकारयोः शास्त्रान्तरे प्रणवसञ्ज्ञाविधानात्प्रश्नः । ॐकार इति । असति टिग्रहणेऽलोन्त्यस्येति वचनाट्टेर्योऽन्त्यो हल्तस्यौकारः स्यात् । ह्रुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराऽभावादविशेषणात् । सञ्ज्ञया च विधानेऽप्यपरिभाषोपस्थानात् । अथाऽप्यपरिभाषोपस्थानाट्टिनाऽज्विशेष्यते तथापि टेर्योऽच्तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टेः । ॐकारस्त्वनल्समुदायत्वात्ततो न भवतीति

उ॰] अस्या अप्रवृत्ते सिद्धान्तिनाऽनेनात्रत्यस्य स्पष्टमेकदेशयुक्तित्वप्रत्ययेन न पराक्रान्तमेवेति बोध्यम् । [गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि] ॥

ये यज्ञकर्मणि । सिद्धान्त्वति । एवञ्च सूत्रं तु कर्त्तव्यमिति भावः ॥

प्रणवष्टेः । यज्ञकर्मणि ऋगादीनां टेः प्लुतः प्रणवोऽनेनादेशो विधीयते । यद्यप्यक्षरशब्देन वर्णमात्रं तथा पीहाऽग्निश्चित इत्याह-अक्षरमजिति । तदाद्यक्षरशेषशब्दे बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारय इत्याह-अक्षरञ्च शेषश्चेति । अवशेषशेषशब्देन हलुच्यते एतद्विसर्गादेरप्युपलक्षणम् । तत्राऽक्षरस्य तदादित्वं व्यपदेशिवद्भावेन, शेषस्य तु मुख्यम् । पादस्यार्धर्चस्य वेति । वाशब्दश्चार्थे । तेन ऋचोऽपि सङ्ग्रहः । ननु टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टिग्रहणं किमर्थमत आह-असतीति । ननु प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थित्याऽन्त्यस्याऽच एवोङ्कारः स्यात् इत्यत आह-प्लुतत्वेनेति । प्रणवस्य-ओङ्काररूपस्य । अथापीत्यभ्युपगमवादः । उपरञ्जकतया प्लुतेन विशेषणमप्यनेनाऽच्परिमाषोपस्थितिरिति भावः ।

१ 'त्रिमात्रमोङ्कारमोंकार वा' । 'त्रिमात्रम् ओंकार, त्रिमात्रमोङ्कार' । २ 'प्रणवमिति' । ३ इदं क्वचित् । ४ 'टेर्योऽच्' । ५ 'अत' ।

याज्याऽन्तः ।८।२।९०।

अन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥ याज्या नामर्चो वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते चाऽन्त्यस्य स्यादिति । तच्चा न्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ॥ [याज्याऽन्त] ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।८।२।९२।

॥ * ॥ अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ अग्नीत्प्रेषणे इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति–अग्नीदग्नीन्विहर । ॥*॥ सिद्धं त्वोश्रावये परस्य चेति वचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ['ओश्रावये परस्य चेति वचनात्'][1]। ओश्रावये परस्येति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय ॥ अपर आह–ओश्रावयाश्रावयोरिति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय । आ३श्रा३वय । ॥*॥ बहुलमन्यत्र ॥ ॥ बहुलमन्यत्रेति[3] वक्तव्यम् । उद्धँरा३ उद्धर । आहँरा३ आहर ॥ तर्हि

प्र] सर्वस्य टेर्वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्सिध्यति । कथं नु टिस्थानस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानात्ग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपत्तव्यम् । [प्रणवष्टेः] ।

याज्यान्त । अन्तग्रहणमिति । 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकारादन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । याज्या नामेति । ऋक्समुदायो याज्या, तत्र प्रत्यृचं टेः प्राप्नोति, ऋक्समुदायस्य योऽन्तस्तस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणम् । तत्राऽयमर्थः– 'याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽन्त्यस्य प्लुत' । [याज्यान्त] ।

अग्नीत् । बहुलमिति । तेनौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो भवति, बहुलवचनाच्च नादेर्न परस्य, अपि त्वन्त्यस्यैव प्लुतः । उद्धरा ३ उद्धरेति ।

ड] यदा हीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे–ओंकारास्त्विति । प्रतिपत्तव्या इति । एवं हि सूत्रमेव व्यर्थमित्यरुचिः । [प्रणवष्टेः]॥

याज्यान्त । वाक्यस्य टेरिति । 'टे'रित्यनेन व्यभिचारादन्त्यस्य टेरिति विशेषणमनर्थकं । टिग्रहणनिवृत्तौ त्वजन्तायाः एव याज्यायाः स्यादिति तात्पर्यम् । ऋक्समुदाय इति । याज्यान्तः वाक्यस्य टेरित्यर्थो ह्यन्तग्रहणाऽभावे स्यादिति भावः । ऋचो वाक्यसमुदाय इति भाष्ये । ऋक्समुदायरूपो वाक्यसमुदाय इत्यर्थः । [याज्यान्त]॥

अग्नीत्प्रे । अग्नीध ऋत्विग्विशेषस्य प्रेषण इति कर्मषष्ठ्या समासः । 'अग्नीत्कर्मण्यनुयुक्तस्य प्रेषणे आदेः प्लुतो भवति, तत्र परस्य द्वितीयाऽच्श्च' इति सूत्रार्थः । भाष्ये–ओश्रावयेपरस्येति । परस्य चाऽऽदेश्चेत्यर्थः । अपि त्वन्त्यस्यैवेति । उद्धर उद्धरेत्यादौ

1 'श्रावयेति' 'परस्येति'पा० २ इदं वार्त्तिकम् । ३ 'मन्यत्रापि' त्यपीति' पा० । ४ 'प ।

वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते—'अभ्यासेपणे परस्य च विभाषा' । ततः 'पृष्टप्रतिवचने हे' । 'विभाषे'त्येव । अपर आह—॥ * ॥ सर्वे एव प्लुताः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ [अभ्यासेपणे] ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ।८।२।९५।

॥ * ॥ भर्त्सने पर्यायेण ॥ * ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौरा३ चौर । चौर चौरा३ । कुशीला३ कुशील । कुशील कुशीला३ ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ।८।२।१०३।

॥ * ॥ असूयादिषु वावचनम् ॥ * ॥ असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके ॥

प्लुतावैच इदुतौ ।८।२।१०६।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ ऐचोरुभयविवृद्ध्यर्थमसन्नादिदुतो प्लुतवचनम् ॥ * ॥

प्र] चापले द्विर्वचनम् । योगविभाग इति । व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयते इति भावः । एवमुदरः उदरेऽन्यत्रापि प्लुतो न लभ्येत इति केचिदाहुः । व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्ये आहुः । साहसमिति । शास्त्रत्याग साहसं । तेन शास्त्रमन्यत्रनाऽभियुक्तसूत्रगोत्सर्वं प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः । एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र सम्बन्धात्सिध्यतीति मन्यन्ते । [अभ्यासेपणे] ।

स्वरित । असूयादिष्विति । 'सर्व एव प्लुत'इति वचनमन्यदीयमिति वचनम् । [स्वरितमाम्रेडिते] ॥

प्लुतावैच । लक्षणान्तरेणैव. प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतो· प्लुतार्थं वचनम् ।

उ.] पूर्वान्त्यस्येत्यर्थः । बहुलग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादिति भावः । अन्त्यस्य प्लुतो नेति । पूर्वान्त्यस्येत्यर्थः । विभाषाग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेनोपाधिव्यभिचारार्थत्वाऽभावादिति भावः । व्यवहितेऽपीति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादेव नादेनान्यव्यवहितपरस्य । क्वचित्तु तस्यैवेति भावः । अविमृश्यकारित्वं–साहसं । तदिह शब्दप्रयोगे शास्त्रानुसरणं । तदाह–शास्त्रत्याग इति । प्राग्ग्रहणस्येति । क्वचित्तु विभाषेति अत्र योग विभज्य 'उक्तं वक्ष्यमाणं च प्लुतसंज्ञं वा'–इत्याहुः । [अभ्यासेपणे परस्य च] ॥

प्लुतावैच । नेदं प्लुतविधायकं किन्तु अन्यशास्त्रविहितप्लुतस्य विषयशोधकमित्याह–

---

१ 'सर्वत्र' पा० । भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'चौर ३' पा० । ३ 'कुशील ३' पा० । ४ 'कन्ये कन्ये ३' पा० । ५ 'शक्तिके शक्तिके ३' पा० । ६ इद क्वचित्र । 'वृद्धि' पा० । ७ 'एवमुदरेऽन्यस्य प्लुतो' पा० । ८ नुनेयस्यादे परत्वाऽभावादित्यर्थः । ९ 'आचा'मित्यन्य ।

ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतोः पुन उच्यते ॥ किमुच्यते 'उभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति ?। यदा नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः ॥ नैष दोषः । 'उभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति नैवं विज्ञायते–'उभयोर्विवृद्धिरुभयविवृद्धिरुभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ उभयोर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धिः, उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । इमावैचौ समाहारवर्णौ, मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोरिति तयोः पुन उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद्यथा,–गर्भो वर्धमानः[3] सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥ ॥*॥ तत्रा

प्र.] ऐचोरिति । समाहारवर्णत्वादवर्णस्येदुतोश्च विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं, तत्र वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । किमुच्यत इति,–उभय विवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्तविरोधमुद्भावयति । विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्येते, नादवस्थ्यं हि नित्यता । यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु पूर्वस्य प्रध्वंसित्वाद्विवृद्धिर्नोपपद्यते, नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवायमवस्थान्तरं प्राप्त इति युज्यते वक्तुं । तथा च दीर्घीभूत इति च्विना निर्देशः क्रियते । नित्यत्वे तु विरुध्यते । कूटस्थैरिति । कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमाना नित्यतामाचक्षते, युगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चित्प्रतिविशेष उच्यते । तत्र 'कूटस्थ'-शब्देन स्वभावाऽपरित्याग उक्तः । स चाऽवयवविचालेऽप्यस्ति–नित्या पृथिवीति । अविचालिग्रहणेनाऽवयवाऽविचालः प्रतिपाद्यते । अविचालित्वस्य हेतुकथनम्–अनपायेति । इतर शब्दान्तरमेव प्राप्नोति अस्मिन्विवृद्धिरित्युभयोर्लक्षयन्नित्याह नैवमिति । तद्यथेति । यथा गर्भे नाऽवयवान्तरस्य प्रवेश एवावयवा विवर्धन्ते, किं तर्हि,

उ.] लक्षणान्तरेणेति । एवं स्थितिर्नित्यापि सम्भवत् । समाहारवर्णत्वादिति । [illegible] नन्वत्र वर्णैकदेशयोः कथमिदुद्ग्रहणेन ग्रहणमत आह–तत्रेति । सिद्धान्तविरोधमिति । [illegible] सिद्धान्त । यद्यपीति । [illegible] तथापीति । [illegible] भाव. । [illegible] अत आह–तथा चेति । नित्यत्वे त्विति । तत्र गौण्यवृत्त्योऽप्यनुपपन्न इति भावः । कूटस्थादयो यदा [illegible] इति । ननु [illegible] अत आह–इतर इति । [illegible] इति भाव । ननु गर्भदृष्टान्तोऽनुपपन्न., [illegible] आह–यथा गर्भे इति ।

1 'वृद्धि' । 2 'इत्युच्यते' 3 [illegible] 'गर्भ' [illegible] 4 [illegible]

ऽयथेष्टप्रसङ्ग ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्ट प्रसज्येत । चतुर्मात्र प्लुत प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ सिद्ध त्विदुतोर्दीर्घवचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['इदुतोर्दीर्घवचनात्']॥ इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदेतत्कथ कृत्वा सिद्ध भवति ? ॥ यदि सम प्रविभागो–मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयो ॥

अथ ह्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धतृतीयमात्रं[1] प्राप्नोति । अथ हि[2] ह्यध्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धचतुर्थमात्र[3] प्राप्नोति । सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त–'तत्रायथेष्टप्रसङ्ग' इति ॥ तत्र सौर्यभागवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडव पठति । इष्यत एव चतुर्मात्र प्लुत ॥ [प्लुतावैच इदुतौ] ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।८।२।१०७।

॥ * ॥ एच प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एच प्लुतविकारे

प्र]पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्ति ,एव शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धि प्राप्नोतीत्युच्यत। चतुर्मात्र इति । प्लुतावयवत्वात्प्लुत उच्यते, नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसज्ञाऽस्ति 'ऊकालोऽ'ज्विति वचनात् । तदेतदिति । भाष्यकारो वार्तिककार पर्यनुयुङ्क्ते । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वा'दिति वदता वार्तिककारेण समप्रविभागत्व नेष्टमिति भाव । इष्यत एवेति । 'ऊकाल' एवाऽज्विति नियमो नाश्रीयते, तेन चतुर्मात्र स्याप्यच्कार्य भवति, 'अन्यङ्क्ष्व'तिकायने'ति 'ङमो ह्रस्वा'दिति ङमुड्भवति । 'ग्लौ ४श्नाते' त्वनाऽनाचि चति तकारस्य द्विर्वचन भवति । सौर्यभागवतेति । सौर्य नाम नगर तत्रत्येनाचार्यणेदमुक्तम् । [प्लुतावैच इदुतौ] ।

उ.]अवस्थिता एव वर्धन्त इति नेत्यन्वय । प्लुतावयवत्वादिति । प्लुतशब्दस्यावयवत्वादि त्यर्थ । त्रिमात्रत्वेन च साहश्य । कुतो गौणवृत्त्याश्रयणमत आह–नहीति । नाप्यवयवस्य मुख्य प्लुतत्वम्, अच्त्वाऽभावादित्यपि बोध्यम् । इति वदतेति । एवच वार्तिककारस्य पूर्वोऽपरविरोध इत्यर्थ । नत्रोत्तरस्य भूयस्त्व पूर्वस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहस्य भाष्यकृतोक्त तया समप्रविभागपक्ष एव भगवतो भाष्यकारस्य सम्मत इति बोध्यम् । ननु एक मात्रिक द्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामेवाऽच्त्वात् कथ चतुर्मात्रिकस्याऽच्कार्याणि स्युरत आह–ऊकाल एवेति । तत्र त्रिमात्रग्रहण एकद्विमात्रभिन्नोपलक्षणमिति भाव । ग्लौ ४-श्नातेति समस्त । सिद्ध त्विदुतो रिति वार्तिकं वाडवस्य,तदाह–वाडव पठतीति। [प्लुतावैच इदुतौ] ॥

१ 'मात्रा' पा० । २ 'ह्यद्ध पा० । 'मात्रं नि पा० । ३ 'अर्द्धमात्रा' पा० । ४ 'गित्व पा० ।

पदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-भद्रं करोषि गौ३रिति ॥ * ॥ विषय-परिगणनं च ॥ * ॥ विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । 'प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्ते-अगमा३ः पूर्वा३न्[3] ग्रामा३नग्निभूता३इ ? । पटा३उ ? । प्रश्नान्ते ॥ अभिपूजित-सिद्धोऽसि माणवकाऽग्निभूता३इ । पटा३उ । अभिपूजिते ॥ विचार्यमाण-होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । विचार्यमाणे ॥ प्रत्यभिवाद-आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । प्रत्यभिवादे ॥ याज्यान्त-उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ[4] ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अग्ना३इ पत्नीवा३ः[5] सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥ [एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूरा]

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।८।२।१०८।

अथ कयोरिमौ य्वावुच्येते[6] ॥ 'इदुतो'रित्याह ॥ तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यं ॥

एचोऽप्र । गौ३रिति[1] । अथ यदा मादपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति?, उच्यते—तद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विमर्शनीयश्चात्र वाक्यस्यान्तो न त्वेच । पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते, पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदमिति व्युत्पत्तेः, न त्वन्वयग्रहणात् । एतच्च 'याज्यान्त' इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ।

अग्निभूता३इयिति । अग्निभूतिशब्दस्य सम्बुद्धौ रूपम् । आमन्त्रित इति । अप्राप्त एव प्लुते वचनम् । [एचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक]।

उ] ऐचोऽप्रगृह्यस्य ॥ अथ यदेति । तत्र 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इति यन्त्वो सर्वत्र तत्स्थाने प्रतिपद इति व्याख्यानं तत्स्थं । न च परिगणनेऽस्याऽदूरात् इति व्यर्थं स्यात् । किञ्च तत्सत्त्वे 'दूराद्धूते' इति पदस्य सम्बोधनोपलक्षणत्वेन सम्बोधनेऽपि दूरादूतस्थलमिति वाच्यम्, उपलक्षणत्वे मानाभावात् । किन्तु यथाश्रुतमेव तत् । एवञ्च दूराद्धूतादिनिमित्तरहितेऽभिपूजितार्थे 'स्वागच्छ भो माणवकाग्निभूते' इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरित्याहुः । वृत्तिकारास्तु परिगणनेऽदूराद्धूते इति न वक्तव्यं । तस्य सम्बोधनोपलक्षणत्वेन सम्बुद्धस्थलमात्रोदाहरणविरोधाच्चेति तत् । तच्चिन्त्यम् । अप्राप्त एव प्लुत इति । प्लुतविकारे इत्यर्थ । दूराद्धूतमनत्वा परिगणनाच्चाऽप्राप्तिः । प्लुतस्तु 'गुरोरनृत' इति प्राप्तोऽस्त्येव । तेन वाक्यान्तपदानन्तर्यस्यैव प्लुत इत्यत्र न मानं । क्वचित्तु 'गुरोरि'ति सूत्रं दूराद्धूत इत्यादि विहितप्लुतस्य स्थानिविशेषमात्रसमर्पकं न तु विधायकमिति पदाप्लुतमेव व्याचक्षते ।

१ 'गौरिति' पा० । २ 'अगम ३' पा० । ३ 'पूर्वङ्ग्रामान्' पा० । ४ 'कर्मणेऽसा३इ' पा०
५ 'पर्वतं' । 'पर्वता' 'पत्नीव ३' पा० । ६ 'वियुज्येते' पा० ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुता'विति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थः ॥ 'अचो'रित्येषा सप्तमीदुताविति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥

किमर्थमिदमुच्यते नेको यणचीत्येव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः, प्लुतविकारौ चेमौ । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'प्लुतप्रगृह्या अची'ति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति ॥ कथं[2] कृत्वा ज्ञापकः ? ॥ सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि—

॥*॥प्रयोजनं—दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ [दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्] ॥ दीर्घत्वं[3] शाकल्यं च मा भूदिति । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते[4] प्लुतपूर्वस्य 'यणादेशः प्लुतपूर्वस्य (च)दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थ'मिति, तत्तत्र वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यं तद्वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं—भो३यिन्द्रं भो३यिद्धेति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ इदम[प्ये[2]]वश्यं वक्तव्यं

प्र.] तयो । कयोरिति । प्रश्नद्वारेण 'तयो'रिति प्रत्याख्यायते, तदन्तरेणाप्यधिकारात्तस्यानिलाभात् । प्लुतविकाराविति । प्लुतविषयत्वात्प्लुतविकारावुच्येते तौ चाऽसिद्धकाण्डे पाठाद्यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धौ । सिद्धः प्लुत इति । ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम् ? । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात् । भो३यिन्द्रेति । इशब्दस्य निपातत्वात्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थोऽपि यण्विधिः । वर्णव्यत्यये

उ] तयोर्य्वा । ननु तयोरित्यनेनेदुतोः स्थानिनोर्निर्देशात्कयोरिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याशयमाह—कयोरितीति । भाष्ये तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यमिति । तद्यथा तयोरिति कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वत्र उत्तराधविकारावितुतौ न प्लुतस्येति प्लुतविकारावित्ययुक्तमत आह—विषयत्वादिति । प्लुतसहितौ विकाराविति मध्यमपदलोपी समासः । आकारस्य प्लुतस्य विधानात्तत्सन्नियोगशिष्टतयाऽनयोरपि तद्विषयत्वमिति भावः । कथमिदुतोरिति । तयोः प्लुतत्वाऽभावादिति भावः । भाष्ये—दीर्घं च शाकल्यं चेति । दीर्घं सवर्णदीर्घं । शाकल्योदाहरणम्—अग्ना३यिन्द्रम् । सामर्थ्यादसिद्धावपि दीर्घशाकल्यौ—अग्ना३यात्यर्थः ।

१ निर्देशन' पा० । २ इदं प्राधिकम् । ३ दीर्घत्यादि वार्तिकमित्यन्ये । इदं भाष्यं न वार्तिकमित्यन्ये । ४ इदं प्लुत भवेदिति नन्दो । ५ दीर्घं ६ इति क्वचिन्न । ७ 'भ्यतेऽत्र पा० ८ 'भो ३ इ इद भोऽ३यिन्द्र' 'भो इ यह भो ३ इद्धेति पा० ।

स्वरार्थम्। तेन हि सति 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्ये'त्येष स्वरः प्रसज्येत, अनेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तच्च वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं 'तदप्यवश्यं वक्तव्यं, यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं—भो३ इ इन्द्र । भो३यिन्द्रेति ॥ छान्दसमेतत्, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥ यत्तर्हि न छान्दसं भो३इन्द्र [भो३ यिन्द्र] साम गायति ? ॥ एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति ॥

॥ * ॥ किं[3] तु[4] यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकल्दीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥१॥

प्र.] नाऽत्र छान्दसः प्लुतः । स्वरार्थमिति । आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्तः प्लुतः, इदुतौ तु सर्वत्रोदात्तौ, तत्राऽनयोर्य्वोरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते कर्तव्येऽसिद्धत्वात्स्वरितो न भवति । प्लुतप्रकरणे विहितं च कार्यं स्वरसन्धिषु सिद्धमिति ज्ञापितं, स्वरस्तु स्वरसन्धिर्न भवतीति तत्राऽसिद्धत्वं य्वोर्भवत्येव । छान्दसमेतदिति । ततश्चोपसङ्ख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण्सिद्धः । यत्तर्हीति । अप्रतिपन्नविकारस्याऽनुकरणत्वादच्छान्दसत्वाद्यण्न प्राप्नोति । एषोऽपीति । इह यणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थः । पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकद्वयम्—किं न यणेति । 'इको यणची'ति यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यत इदुतोर्य्वौ विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ, प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्। एवं तर्हि इकोऽसवर्णे इति शाकल्यः प्रकृतिभावः प्राप्नोति, सवर्णदीर्घश्च, तन्निवृत्तये य्वौ विधीयेते । एतदपि न प्रयोजनम्, इकः प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकल्दीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात् । एवं तर्ह्युदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधी

उ] छान्दसः प्लुत इति । अनन्त्यत्वात् । गुरोरनृत इति सूत्रस्य एकैकग्रहणेनानेकाच्क एव प्रवृत्तिरिति भावः । यथाविषयमिति । विचार्यमाणादिषूदात्त, प्रश्नान्ताद्यनुदात्त अभूधादौ स्वरित इत्यर्थः । इदुतौ त्विति । अनुवृत्तोदात्तपदेन त्रयो भवन्तीत्यर्थः । तत्राऽनयोरिति । उदात्तेदुत्स्थानिकयवयोरित्यर्थः । ननु प्लुतप्रकरणस्य कार्यस्य सिद्धत्वज्ञापनात्कथं न स्वरोऽत्र आह—प्लुतप्रकरण इति । वर्णव्यत्ययेनेति । प्लुतवदिति भावः । तदेवमुपसङ्ख्यानं प्रत्याख्यातं सूत्रं तु स्वरसिद्ध्यर्थं कर्तव्यमिति स्थितम् । अनुकरणमिति । भाष्येऽनुप्रयोगशब्दस्यानुकरणमर्थ इति भावः । किं न सिद्धमिति । सिद्धमेवेत्यर्थः । श्लोके यच्छब्दो निपातो हेतावित्याह—यत इति । तन्वनयोरि

1 'भो३यिन्द्र' इति इयि इ द । 2 'योक्त' । 3 श्लोकवार्तिकद्वयम् । 4 'न तु' पा० ।

इकु यदा भवति श्नपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम्।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतु ॥२॥ *

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ।८।३।१।

॥ * ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः। ॥ * ॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ॥*॥ छन्दसि भाषायाञ्च भवत्' 'भगवत्' 'अघव'दित्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्यः, ओच्चावस्य वक्तव्यः। भोः। भवन्। भगोः। भगवन्। अघोः। अघवन्निति ॥ संबुद्धाविन्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—भो ब्राह्मणा इति। तथा त्रिभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेतीह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि!॥ नैष दोषः। अव्ययमेष भो शब्दो नैषा भवतः प्रकृति ॥

प्र.] येते। इति भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

मतुवसो। वन इति। क्वनिब्वनिपो सामान्यग्रहणम्, अनुबन्धस्याऽनिर्देशात्, तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात्क्वनिपोऽपि ग्रहणम्। प्रातरित्व इति। प्रातरेतीति। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्। भो ब्राह्मणा इति। जसि रुत्वौत्वे न प्राप्नुतो, नापि रुर्वान्वयोर्भो इति रूपं सिध्यति। तथा 'भो ब्राह्मणी'त्यत्रापि भवतिशब्देकारस्य रुत्वे, अवस्य चौत्वेऽपि कृते, संयोगान्तलोपे कर्तव्ये रुत्वस्या-

उ.] कुतोरसिद्धत्वात्कथं तयोरिको यणचीति यणत आह—तौ चेति॥ इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

मतुवसो रु०। 'वन' इत्युक्त्वा प्रातरित्वेति क्वनिबुदाहरणमसङ्गतमत आह—सामान्यग्रहणमिति। तदनुबन्धकग्रहण इत्यस्यैकानुबन्धोच्चारणे इत्यर्थ इति भावः। भाष्ये—ओच्चावस्येति। 'नानर्थके' इति परिभाषया विशिष्टस्य स्थानिन उच्चारणाच्चौकार भवदिरा। जसीति। सूत्रस्थसंबुद्धावित्यस्य वार्तिकेऽपि सम्बन्धात्। नापीति। असंयतप्रसङ्गात्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभ्युपगमेऽपि रूपाऽसिद्धिरित्याह—तथेति। संयोगान्तलोपेऽपि भोदिति स्यादिति रूपाऽसिद्धिः, यणः प्रतिषेधारम्भाच्च स दुर्लभ इत्यपि बोध्यम्।

भाष्ये—नैषा भवत प्रकृतिरिति। एषा—प्रकृतिः। अव्यये वै सुप उत्पत्तेरस्य प्रकृतित्वव्यवहारः। सा च न भवत—न भवच्छब्दजन्येत्यर्थः। प्रकृतिरिति पाठे प्रयोग इत्यर्थः।

१ 'किन्तु' पा०। २ अयं पाठः क्वचित्। ३ 'विशिष्टस्य' पा०। ४ 'प्रवृत्ति' पा०।

सकार । 'पुम खय्यम्पर'इति निवृत्तम् ।॥ * ॥ समो वा लोपमेके ॥ * ॥ समो वा लोपमेक इच्छन्ति ॥ सस्कर्ता । सँस्कर्ता ॥ [सम॰ सुटि] ॥

ढो ढे लोप ।८।३।१३।

॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौकते ॥ तर्हि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य । जश्त्वमत्र बाधक भविष्यति ॥*॥ जश्भावादिति चेदुत्तरत्र टस्याऽभावादप्रसङ्ग ॥*॥ जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढकारस्याऽभावादसिद्धत्वादपवादोऽप विज्ञायेत ॥ कस्य ? ॥ जश्त्वस्य ॥ * ॥ तस्मात्सिद्धवचनम् ॥ * ॥ तस्मात्सिद्धत्व वक्तव्यम् ॥ कस्य ? ॥ ष्टुत्वस्य ॥ * ॥ सङ्ग्रहण वा ॥ * ॥

प्र] सम्बन्ध न हास्यतीत्यर्थ । अनुपूर्वस्य वृत्ते सकर्मत्वात्सम्बन्धमिति द्वितीया । कर्मणि वा घञ् । स च नपुसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । क्रिया तु क्तिआदिभिर्बाध्यमानत्वान्न भवति । [सम॰ सुटि] ॥

ढो ढे । ढलोप इति । क्वचित्स्थानी नास्ति, क्व चिन्निमित्त नास्तीति वचनसामर्थ्याद्वचनान्तरबाधनादुभय त्रलोपप्रसङ्ग । जश्त्वमत्रेति । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वत्राऽसिद्धमिति वा लोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं जश्त्वे प्राप्ते लोपस्याऽप्राप्तिरेव बाधा । जश्भावादिति चेदिति । उत्तरत्र ढे [यो] लोप इष्यते स न प्राप्नोति, लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वात्परस्य ढत्वाऽभावादित्यर्थः । जश्त्व इति । लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्य बाध्य, तत्र 'लीढ'मित्यादावेकस्येव पूर्वं

उ] माह-भवांस्तरतीति । सकर्मकत्वादिति । अहीनार्थत्वादिति भाव । कर्मणि वा घञिति । अधिकरणस्य स इति व्यवहारोऽनिष्ट इत्यर्थ । नपुसकेऽपीति । यद्वा 'पुंसि' इति प्रादेशाद इति भाव । [सम॰ सुटि] ॥

ढो ढे लोप । क्वचित्स्थानीति । श्वलिड्ढौकत इत्यत्र अश्रवणात् । क्वचिन्निमित्तमिति । 'लीढ'इत्यादौ ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वादिति भाव । वचनान्तरबाधनादिति । एकैकवाक्यत्वापत्त्या ष्टुत्वैकवाक्यत्वमेकस्य च पूर्वत्राऽसिद्धमित्यस्य बाधात् ढ इत्यादावपि प्रवृत्तेऽपि जश्त्वापवादत्वप्रसङ्ग इति भाव । ननु लोपस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्वेन लोपस्य बाधोऽत आह-अप्राप्तिरेव बाधेति । वार्तिकाऽप्यनादृत्यान्यो व्याप्यते[3] । भाष्ये कस्य जश्त्वस्येति । लीढ इत्यादावप्रवृत्ते जश्त्वस्यापवादोऽय स्यादित्यर्थ । तस्मादिति । ष्टुत्वस्य सिद्धत्वेन ढस्यापवादत्वाऽसम्भवात् लोपस्याऽसिद्धत्वेन पूर्वं जश्त्वे प्राप्ते लोपप्राप्तिरिति भाव । सङ्ग्रहण वेति । 'तृढ्ढ' ढकार इत्यादावनाप्तुपरत्वेन विकल्प

---

१ इद क्वचिन्न भवेत् । २ 'ध्वना' 'हेत्व' । ३ 'प्रधानम् ।

सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम्। 'सडि ढ' इति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यं?॥ न वक्तव्यम्। आनन्तर्यमिहाश्रीयते 'ढकारस्य ढकार' इति॥ क्वचिच्च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, क्वचिच्च नैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। ष्टुत्वे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, जश्त्वे नैव सन्निपातकृतं, नापि शास्त्रकृतम्। यत्तु कृतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्यामः।

खरवसानयोर्विसर्जनीयः।८।३।१५।

॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् मार्कुटो नार्पत्य इति॥ [तत्तर्हि वक्तव्यं विसर्जनी-

---

प्र] त्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते, इवलिड्ढौ इत्यत्र तु टलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते। ततो जश्त्वे कृते नश्रुतिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावादिति लोपस्याऽयमविषयः। [ढो ढे लोपः]॥

खरव। विसर्जनीय इति। उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तकस्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थः सम्पद्यते। तेन दास्याः पुत्रादौ भवत्येव। न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तकः, किं तर्हि पदत्वनिमित्तकः। 'नार्कुट' इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपदनिमित्तं, तदपेक्षत्वादकारस्यादित्वस्य। नार्कुट इति। नृकुट्या भव इत्यण्। नार्पत्य इति। नृपतेरपत्यमिति दित्यदित्येति ण्यः। तत्र वृद्धौ कृतायां रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य

उ] बोध्यो बाध्यश्च। ननु सामर्थ्यात् ष्टुत्वाऽसिद्धत्वबाधे स्वासिद्धत्वमपि बाध्यतां विनिगमकाऽभावादत आह-द्विविधमिति। किञ्च स्वैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धबाधापेक्षया पश्चादुपस्थितपराङ्गतद्बाधायैव न्याय्यत्वमित्यपि बोध्यम्। एतेन त्रिपाद्यांमन्तरङ्गे बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। अतएव ह्रल्याब्भ्योन्त्येऽप्रदीति न्यास खरित्येतत पूर्वं न कृतं। [ढो ढे लोपः]॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः। नन्वेवं अग्ने समूह इत्यादौ उत्तरपदे विसर्गो न स्यादत आह उत्तरपदे सतीति। नेयं परसप्तमी विषयविशेषणं किन्तु सत्सप्तमी रेफविशेषणं। तेन निमित्तत्वं फलतीत्याह-तन्निमित्तक इति। ननु नार्कुटेऽपि नोत्तरपदनिमित्तको रेफ इत्यत आह-नार्कुट इत्यादौ त्विति। ऋकारगताऽऽदित्वस्य वृद्धिनिमित्तस्य तदपेक्षत्वादित्यन्वयः। पूर्वभक्तत्वादिति। रपरोऽण यद्धूतः स्थानिद्वारा स्वता

---

१ 'मानन्तर्यं पा०। २ मानन्तर्यं पा।

योऽनुत्तरपदे इति ?[1]] ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गो रेफोऽन्तरङ्गो विसर्जनीयः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ नैष युक्तः परिहारः। अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ, स ह्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं, सति च[2] बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं भवति। न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत् समवस्थानमस्ति[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ [कथमसिद्धत्वम् ?॥ पूर्वत्रासिद्धमिति[4]] । न

प्र] पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। न वेति। बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः। अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्धिनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्तस्याऽसिद्धत्वात् स्थान्यभावाद्विसर्जनीयाऽभावः। अन्तः अङ्गं यस्य, बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिः। तत्र सर्वलिङ्गत्वे नरङ्गबहिरङ्गशब्दानुपपत्तौ। अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची। प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति। द्वन्द्वं युग्ममुच्यते। प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं, तत्र भवतोऽवश्यमित्यावश्यकं णिनिः। सत्यन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति, बहिरङ्गं चाऽपेक्षितं तदपेक्षयाऽन्तरङ्गं भवति अन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। न चात्रेति। अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदवस्था बुद्धावपेक्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति, पूर्वस्या परिभाषाया परस्य विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्य

उ] वा नङ्गत्वादित्यर्थः। बहिरङ्ग—बहिर्भूतनिमित्तं शास्त्रमित्यर्थः। स्वभावो वेति। स्वस्य भावः—उत्पत्तिः। अपत्येति। अपत्यार्थविहितवृद्धिमपेक्षते निमित्तत्वेन या वृद्धिस्तन्निमित्तत्वं रैफस्य तया सह विधानात् रेफविसर्गौ हि वृद्धिशब्देन विधीयते विसर्जनीयस्तु पदान्तमात्राश्रितोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः। पूर्वमनयोः पुंल्लिङ्गेन निर्देशं कृत्वा अत्र नपुंसकत्वेनोत्कर्षोऽसङ्गतोऽत आह—अन्तः अङ्गमिति। अङ्गशब्दः प्रतिनियतवाची शरीरावयववाची वा न गृह्यते इत्याह—अङ्गशब्दश्चेति। द्वन्द्वं युग्ममिति। अत्यन्तसहचरितोऽभिव्यक्तं द्वन्द्वशब्दनिपातनादिति भावः। तत्र भवतोऽवश्यमिति। विरोधनैव अवश्यं नियमेन भवतो न तु कदाचिदपि अविरोधेनेत्यर्थः। भाष्ये पक्षौ—असिद्धपरिभाषाया प्रवृत्तिपक्षौ तन्मतद्वौ पर्यायौ इत्यर्थः। न वास्तवसत्ता विवक्षिता किन्तु बौद्धीत्याह—बुद्धयेति। तदपेक्षयेति। तत्प्रतियोगित्वेनेत्यर्थः। बहिरङ्गं भवतीति। तद्व्यपदेशमाग्भवतीत्यर्थः। अपेक्षितपरस्परम्—अपेक्षितपरस्परधर्मावच्छिन्नम्। अवस्थानं विषयश्च। तदुपपादयति—पूर्वस्यामिति। तद् उक्तिर्व्यवेदेशाभावादित्यर्थः। एवञ्चान्यया परिभाषया अदेशोऽन्तरङ्गे न प्रवृत्तिरिति भावः। युक्त्यन्तरमाह—अन्तरङ्गाभावाद्रेफस्येति। वैयाकरणाः

१ अयं पाठो लुप्तः। २ अयपाठो न सार्वत्रिकः। ३ 'समवधानं'। ४ 'वदयकौ'।

चाऽनेभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति, तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति[2]। [॥ * ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्याऽसिद्धत्वात् ॥ *] ॥ अनि[3]मित्त बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥ किं कारणम् ?॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ कथमसिद्धत्वं यावता 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यसिद्धा परिभाषा । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ कथम् ?॥ 'कार्यकाल संज्ञापरिभाष'मिति । 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' । उप

प्र] तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीय । चानभिनिर्वृत्त इति । वस्तुतस्तत्कथनम् । तत्र निमित्तमेवेति । पराङ्मुखगमे-नाऽन्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेश । बहिरङ्गाभिमत बहिरङ्गम् । अन्तरङ्गाभिमतस्यान्तर-ङ्गस्येत्यर्थं । असिद्धत्वादिति । बहिरङ्गस्य रेफस्याऽन्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसि-द्धत्वाद्विसर्जनीयाऽभाव । कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्या परिभाषया-मसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात्कथ रेफस्याऽसिद्धत्वमित्यर्थ । अप्रवृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धि । बहिरङ्गपरिभाषा हि विप्रतिषेधे परं कार्य'मित्यनोपसङ्ख्या-नान्निर्देशा' 'वाह ऊ'ठित्यन ज्ञापितत्वादेतद्देशा वेति पूर्वा । इतर कार्यकालत्व माश्रित्याह–असिद्धमिति । यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति–कथमिति । इतर आह–कार्यकालमिति । तत्र का चित्परिभाषा विधिवाक्येनैकवाक्यतया गता स्वकार्यं निष्पादयति, यथेन्द्रपरिभाषा मिदेरिको गुण व्यवस्थापयति । काचित्तु

उ.] न्तरङ्गस्य ननादनप्राप्त्यायरिश्वपेक्षिधायकत्वस्याऽसिद्धत्वेन प्रापितबहिरङ्गत्वेनैव तस्य नान्तीत्यर्थं । पूर्वत्रासिद्धमिति । विसर्गस्याऽसिद्धत्व सपि रेफस्य यथा विसर्गाभावस्त-दाह–भाष्ये–न चानभिनिर्वृत्ते इति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्ग'मित्यावेव वक्तव्ये अस्य प्रवृत्ते उपयोगाभावादाह–वस्तुतस्त्वेति । पराङ्मुखगमेनेति । एवञ्च बहिरङ्गत्वाऽभावेन परिभाषाऽप्रवृत्तो प्राप्नोत्येव विसर्ग इति चोद्य एवमनितम् । अत्राप्ययमपरनन्तरप्युक्तम्–अनिमित्त मिति । तथा चष्टे–बहिरङ्गस्येति । इतर स्वाशय प्रकटयति–कथमित्यादि । न च परिभाषे'त्यत्र परत्वर्तृक एवो ग्रन्थ इत्याशयेन कुत्स्न भाष्यमनुवदन्ते–कथमित्यादि । कथमित्याक्षेपेनैवा'नेनासिद्धत्व प्राप्नोत्येत्यर्थं । तदुपपादयति–पूर्वत्रेति । असिद्धा परिभाषेत्यस्याप्रवृत्तत्वान्सङ्गपरिभाषेत्यर्थं । इत्याह–अप्रवृत्तिरेवेति । कार्यकालत्वमिति । तत्पक्षे हि विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वेऽपि परिभाषाया सिद्धत्वात्तेन तस्या एकवाक्यता-सम्पादनमिति भाव । तत्र परिभाषाणा विधिशेषत्व क्वचित्पदैकवाक्यतया, क्वचिद्वाक्यैक वाक्यतयेति दर्शयति— तत्र काचिदिति । विषये–उदाहरणविशेषे । निमित्तापेक्षा–

१ 'न चा' पा० । २ अय पाठ क्वचित्र । ३ पूर्ववार्तिकस्येदं व्याख्यानं युक्तं भवेत् । पूर्वं न वार्तिकमित्यन्ये ।

स्थितमिदं भवत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। एवमेषा सिद्धा परिभाषा[1] भवति॥ कुतो नु[2] खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः

प्र]विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्ये व्याप्रियते, यथा 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति। एषा हि 'वृक्षे'ष्वित्यादौ 'बहुवचने झल्ये'दित्यस्मिन्प्रवृत्ते 'वृक्षेभ्य' इत्यादावेत्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्वं प्रवर्तयति। तद्वदसिद्धपरिभाषा [हि]'वृक्षस्तिष्ठती'त्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्याऽसिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं सङ्कुरुते। न च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धा क्रियते। प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेणाऽसम्बन्धात्। तदुक्तं—'गुणानां च परार्थत्वाद् संबन्धः समत्वात्स्या'दिति। विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात्पौर्वापर्याऽभावात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नाऽसिद्धा क्रियते, पूर्वोक्ताद्गुणत्वाद्वा। कुतो न खल्विति। 'असा आदित्य' इत्यादि 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यस्याऽवकाशः। 'पचावेद'मित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः। 'नार्कुट'इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः। यद्यपि 'पूर्वत्राऽ-

---

उ.]विप्रतिषेधादिरूपनिमित्तापेक्षा। व्याप्रियत इति। प्रधानकार्यं विशेषेऽवस्थापयतीत्यर्थः। वृक्षेष्वित्यादाविति। अनेन एत्वशास्त्रस्य विनाऽपि परिभाषा स्वविषये प्रवृत्तिं दर्शयति। तद्वदिति। 'विप्रतिषेधे पर'मितिवदित्यर्थः। विषयं—लक्ष्य। रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धेति। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषायास्त्रिपादीस्थत्वेन पूर्वरेफदृष्ट्या असिद्धतया कथं तस्य विसर्गं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेदिति शङ्कार्थः। प्रधानेति। 'पूर्वत्रे'त्यनेनाऽसिद्धपरिभाषाया नासिद्धत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। नन्वेवं विसर्गविधौ उपस्थिताऽसिद्धपरिभाषाया 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायेन तदुत्तरत्वात्पूर्वत्रे विसर्जनीये तस्या असिद्धत्वात्कथं सा रेफाऽसिद्धत्वं प्रतिपादयेदत आह—विध्यन्तरेति। वाक्यान्तरे इति। वाक्यैकवाक्यतापन्ने महावाक्ये इत्यर्थः। पूर्वोक्तादिति। कार्यकालपक्षे अस्या उपस्थितिसामर्थ्यादेव रेफं प्रत्यपि न विसर्गाऽसिद्धत्वमिति कथं सन्निरूपितं बहिरङ्गत्वमित्यपि न वाच्यम्। अनया एव युक्त्या सर्वशङ्काकलङ्कपरिहारः सुकर इति बोध्यम्। एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवतीति। बहिरङ्गपरिभाषाऽत्र ज्ञापिता भवतीत्यर्थः। यद्वा एवमेषा परिभाषा—पूर्वत्रासिद्धत्व'मित्येषा—अज्ञापिता भवतीत्यर्थं। असा आदित्य इति। अत्र यलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न। बहिरङ्गेति। तथा चात्रैत ऐ इत्यैत्वं न। सावकाशत्वमुक्त्वा एकत्र युगपत्प्राप्तिरूपसमवस्थितत्वं दर्शयति—नार्कुट इति। यद्यपीति। एवं च परिभा

---

१ परिभाषा सिद्धा। 'असिद्धा' पा०। २ 'न' पा०।

'पूर्वत्रासिद्ध'मिति च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति च, 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतामुपमृद्याऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति, न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतया व्यवस्था स्यात् ? ॥ अतः किम् ? ॥ अतोऽयुक्तः परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ॥

रोः सुपि ।८।३।१६।

किमर्थमिदमुच्यते न 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इत्येव सिद्धम् ? ॥ ॥ ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः ॥*॥ [नियमार्थोऽयमारम्भः[1]] 'रोरेव सुपि

प्र.] सिद्ध'मित्यधिकारस्तथापि सपादसप्ताध्यायीं प्रति पादत्रयपाठेनैव सर्वस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादनात्परिभाषासाधर्म्यात्परिभाषाव्यवहारः । तत्रैनयोः परिभाषयोः सावकाशत्वात्तु पयःसुपयलयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः । पर्याये चाश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः । अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात्परस्परस्योपमर्दकत्वम् । तथा हि बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्याऽसिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाऽभावात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येषाऽपि विसर्जनीयाऽसिद्धिविधानेनाऽन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्याऽपि तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषाया प्रवृत्तिं विहन्ति । ततश्चा'ऽयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति चोद्यान्तमेवेदं भाष्यम् । ततश्च 'विसर्जनीयोऽनुत्तरपद' इति वक्तव्यमेव । यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद्बहिरङ्गपरिभाषाऽऽश्रीयते यथा चकारेष्विष्टतो व्यवस्था, तदा युक्त एव परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति । [खरवसानयोर्विसर्जनीय] ।

रोः सुपि । नियमार्थ इति । अथ 'सुपी'ति प्रत्याहारग्रहणात् 'पयोभ्या'

उ] मो'रित्ययुक्तमिति भाव । अप्रतिपत्ताविति । क्वचिदप्यनुवृत्त्या शास्त्रस्य चरितार्थत्वाद्विरोधाऽप्रतिपत्तिरित्यर्थः । पर्याये त्विति । तुनादिवदित्यर्थः । भाष्योक्तमुपमर्दकत्वमुपपादयति—परस्परेति । एवञ्च कार्यकाले यथोद्देशे च विरोधाद् बहिरङ्गासिद्धत्वाऽप्रवृत्ति'रिति भाष्याल्लभ्यते। वस्तुतः प्रयत्नवत्त्वेन बलवता पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनानुमानिक्या असिद्धपरिभाषाया बाध एवोचितः । भाष्ये—अयुक्त इति । सयोगान्तस्य लोपो रदाभ्यामित्यत्राऽन्यत्र चोक्तोऽसङ्गत इत्यर्थः । यदा त्विति । लक्ष्यवशात्क्वचिदानुमानिकेनाऽपि प्रत्यक्षबाध इत्यभिमानः । लक्ष्यैकचक्षुषां तु वचनान्दवावश्यकानीति बोध्यम् ॥ १५ ॥

1 इदं क्वचिन्न । 2 केचित्त्विदं भाष्यमेव न वार्त्तिकमिति मन्यन्ते । तदाऽस्याऽग्निव्याख्यानं नावश्यकम् । 3 'पतितस्य' 4 'त्वाश्रय' ।

नान्यस्य सुपि' ॥ क्व मा भूत् ? ॥ गीर्षु धूर्षु ॥ [रो सुपि] ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७।

॥ * ॥ अघोग्रहणमनर्थकमन्यत्राऽभावात् ॥ * ॥ अघोग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्राऽभावात्' । न ह्यन्यत्र रुरस्त्यन्यदघोऽशः ॥

ननु चायमस्ति—छन्दःसु पयःस्विति ॥ किं पुनः कारणं सुप्सु परतः पूर्वोदाह्रियते न पुनरयं वृक्षस्तत्र वृक्षस्त्वत्रेति ? ॥ अन्यत्र विशेष-विसर्जनीये कृते न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति—छन्दःसु पयःस्विति ॥ स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति—वृक्षस्तत्र वृक्षस्त्वत्रेति ॥ अनल्विधौ स्थानिवद्भाव. ॥ अथाऽयमल्विधिः स्था-

प्र.] मित्यादौ विध्यर्थं कस्मादारम्भो न भवति ? । 'सुपी'त्यनुवृत्त्या स्वपदे सुपो ग्रहणात्, न च गामभीबहुवचनादन्य उरादिः सुबस्तीति तस्यैव ग्रहण-द्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भ । रोरेवेति । 'रोः सुप्येवे'ति तु नियमो न भवति, 'हलोऽनन्तराः संयोग' इत्यादिनिर्देशात् । [रो. सुपि] ।

भोभगो । अन्यत्राऽभावादिति । यत्राऽघोऽन्य रुर्भवति तत्र 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति यत्वस्याऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमिति तस्यैव रत्वीत्यर्थं ।

स्थानिवद्भावादिति । ननु च रोरुकारस्यानुबन्धत्वादेव स्थान्यन्तरविधित्वा-त्स्थानिवद्भावेन न भाव्यम् । उच्चारणकाले च श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते

उ] रोः सुपि । विध्यर्थं इति । कथं चिदपि विध्यर्थत्वे असम्भवति नियमो न युक्त इति भाव । विध्यर्थानुपपत्त्येति । विधित्वाऽर्थस्यानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

भो भगो अघो । भाष्ये-अन्यत्वं कुत इत्याशङ्क्याह—अन्यदघोऽश इति । भाष्ये-छन्दःस्विति । अत्र हि 'रो सुपी'ति विसर्गः । तत्र रो स्थानित्वेन स्थानिव-द्भावेन रुत्व दुर्लभं । वृक्षस्त्वत्रेत्यत्र तु 'खरवसाने'ति रेफस्य विसर्गः । न हि तस्य स्थानिव-द्भावेन रुत्व दुर्लभं स्थानिभूताऽल्धर्मत्वात् । स्थानिभूताल्धर्माश्रये कार्ये निषेध इति भाव. । अल्विधित्वादिति । अन्यानिवृत्तोऽयं विसर्गविधि न तु रुस्थानिक इति,—अत्रापि स्थान्य-ल्धर्मत्वाद्विसर्गस्य रुत्व दुर्लभमिति भाव । इति मन्यत इति । सिद्धान्त्वेन्ज्ञा-भयेनीत्यर्थः । एतमेवाभिप्रेत्य 'विशिष्टे हलोऽनन्त्याश्रयते स्य नाल्वि'ति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये उक्तमिति अय सिद्धान्त एव । नियमसूत्राणि वाच्यार्थमर्यादया विधायकान्येव, अर्थिकन्तु निषेध इति परस्थाया भाष्ये ध्वनितम् । भाष्ये-ननु चेहापि स्थानिवद्भावादिति । स्थानि-

१ इति क्वचित्र । २ 'इत्यादिनिर्दे' ।

रुत्वस्य मत्वग्रहणमशक्तुम् ? ॥ बाढ शक्यम् ॥ अल्विधिस्तर्हि भविष्यति ॥ कथम् ?॥ इदमस्ति 'रो रि'ति । ततो वक्ष्यामि–'खरवसानयोर्विसर्जनीय'– र' । ततो 'रा सुपि' । 'विसर्जनीयो र'इत्येव ॥

उत्तरार्थं तर्हिरग्रहण कर्तव्य,–'हलि सर्वेषा',–हल्यशीति यथा स्यादिह मा भूत्–वृक्षवयतेरप्रत्ययो–वृक्षव्करोति ॥ [भोभगोअघो] ॥

प्र]न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते। अल्विधिस्तर्हीति । रुनव स्थानी, किं तु नाद्वशेषण, रोर्या रेफस्तस्य विसर्जनाय इत्यर्थ । ततो वक्ष्यामीति। व्याख्या स्यानात्यर्थ । वृक्षवयतेरिति । केचिद्वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहु । तदयुक्तम् । इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्य, न टिलोपेन तस्माद्वृश्चतेर्वृक्ष वृश्चतीति क्विप् , सप्रसारणे कृते वृश्चवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च विच्प्रत्यय क्रियते । क्विपि तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चति ग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य सम्प्रसारण स्यात् , लोपो व्योर्वली ति लोपो वा । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भाव 'क्वि'लुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यान'मिति प्रतिषेधात् । विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति, 'हलि सर्वेषा'मि त्यनेन तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोप स्यादिति हल्विशेषणार्थमरग्रहण क्रियते । वेवेर्वा वृक्ष वेतीति वृक्षवी , वृक्षव्य

उ]भूताऽस्मानवृत्तिधर्माश्रयो नाय सत्वविधि , समुदाये वर्तमानस्य रुत्वस्य निमित्तत्वाद्व र्णेवात्रापि स्थानिवत्त्वमिति भाव । उत्तरम्–अनल्विधाविति। उक्त आशय । विसर्जनीय इत्यर्थ इति । एवञ्च रो सुपी ति सूत्रेऽपि रेफस्यैव स्थानित्वेमि यल्विधित्वात्स्था निवत्त्वाभाव इति भाव । न टिलोपेनेति। मतुब्लुकष्टिलोपापवादत्वादिति भाव । ननु णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य लोपविधानेन वृश्चने स्थानित्वे मानाऽभावाद्वकारे वृश्चनिवृत्तस्य दुर्लभत्वात्सम्प्रसारणाऽप्राप्ति । न च छिन्नपुच्छश्वन्यायेन वृश्चतित्व । एकदेश वापगमेन वृश्चतित्वाऽप्रत्यभिज्ञानात् । एतेन अश्वअश्वनीति षत्व स्यादित्यपास्तम् । न च पदस्येत्यधिकारेण वृश्चान्तत्वस्यापि निमित्तत्वाच्च स्थानिवत्त्व न सुलभम् । झला जशोऽन्त इत्यत्र तग्रहणनेदृशेषु पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनैवान्वयादत आह–लोपो व्योरिति । इद च तदपवादस्य ऊठ उपलक्षण । न च णिलोपस्येति । न च पदान्तविधित्व प्राति पदिकादेव णिजुत्पत्त्या पदान्तत्वाऽभावात् लोपस्य चरमावयवत्वाभावाच । क्विलुगिति । क्वौ लुप्त वा क्वौ विधेऽकेनेति भाव । विचि त्विति । अन्तर्भूतक्रियाश्रयत्वलोपस्तु न, बहिर्भूत णिनाद्यपेक्षष्टिलोपादेरसिद्धत्वात् । अत्र अन उपधाया इति वृद्धिप्राप्तेराह–वेतेर्वेति । अत्र

१ स्थानिवत्त्व । २ त्यन्ते ।

ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२०।

किमर्थमिदमुच्यते न 'लोपः शाकल्यस्य' त्येव सिद्धम् ? ॥

॥*॥ ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम् ॥-॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते ॥ किमर्थम् ? ॥ 'नित्यार्थम्' । नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥ [ओतो गार्ग्यस्य] ॥

उञि च पदे ।८।३।२१।

पद इति किमर्थम् ? ॥ तन्त्र उतम्, तन्त्रयुतम्, तन्त्र उतम् ॥

॥ ॥ पद इति शक्यमवक्तुम् ॥ ॥ [पदे इति शक्यमवक्तुम्[3]] । कस्मान्न भवति—तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति? ॥ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यम्—'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्य'मित्यपदे मा भूत्—दण्डिना शकटिना ॥ [उञि च पदे] ॥

प्र] मात्रवृ इति पूर्ववर्णितादि । अथ वकारे परतो 'लोपो व्योर्वली'ति लोपः कस्मान्न भवति ? । न च गिरोपस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, पदान्तनिषौ तन्निषेधात् । नैष दोषः । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो, न च लोपः पदान्तस्तयाऽभावरूपत्वात् । अदग्रहणाऽनुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणोदाहृतम् । तथा हि लणित्यत्रोक्तं 'न पदान्ता हलोऽण सन्ती'ति । [भोभगोअघो] ।

ओतो गा । किमर्थमिति । लोपः शाकल्यस्ये'त्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्नः । ओकारादिति । गार्ग्यः स्ववया स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति । एवञ्च भो अत्रे ति नित्यं भवति, न तु 'भो यत्रे'ति ॥

उञि च पदे । अयमपि नित्यार्थो योगः । [उञि च पदे] ।

उ] हलिपरस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति भावः । पदान्तविधाविति । विनन्तोत्तरद्वया पदार्थमिति भावः । पदान्ते विधीयमान इति । विधिशब्दो भावसाधनः अन्तशब्दश्चावयववाचीति भावः । अनुरोधेन चेति । एवञ्च भाष्ये पूर्वपक्षेणदद्युक्तिः । 'हलि सर्वेषा'मित्यनन्तरं भोसादिमाद्वर्जेण 'रोरि'त्यस्यानुवृत्त्या च रस्थानिकस्यैव लोपादित्यपि बोध्यम् । [भोभगोअघोअपूर्वस्य] ॥

ओतो गार्ग्यस्य । इति प्रश्न इति । न च स्वमतप्रच्युत्यभावायेदं गार्ग्यशाकल्याभ्यां लोपस्यैव स्मृत्या तदन्यतरेऽन्यग्रहणेन तयोरग्रहणादिति भावः । [ओतो गार्ग्यस्य]।

उञि च पदे । भाष्ये दण्डिनेति । न च पदस्येत्यधिकारेण विभक्तिविपरिणामेन च ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो विधीयमानो ङमुट् कथमत्र प्राप्नोति

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इदं क्वचिन्न ।

हे मपरे वा ।८।३।२६।

॥ * ॥ यवलपरे यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । किं ह्यः किँय्ँह्यः । किं ह्वलयति । किँव्ँह्वलयति । किं ह्लादयति । किँल्ँह्लादयति । [हेमपरे वा] ।

ङः सि धुट् ।८।३।२९। नश्च ।८।३।३०।

शि तुक् ।८।३।३१। ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।८।३।२८।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२।

इह धुडादिषु केचित्पूर्वान्ताः क्रियन्ते केचित्परादयः । यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव वा परादयः कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ धुडादिषु छुत्वणत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥ धुडादिषु सत्सु छुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । छुत्वस्य तावत्—श्वलिट्त्साय मधुलिट्त्साय । 'ष्टुना ष्टु'रिति ष्टुत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'न पदान्ताट्टोरना'मिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । णत्वस्य कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'पदान्तस्य न' इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ सन्तु तर्हि परादयः ॥ * ॥ परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः ॥ ॥ यदि परादयश्छत्व

प्र] ङः सि धुट् । योऽयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः स स्थानलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य निरोगाऽभावात् कृतः । ततो यदेके चोदयन्ति—'पूर्वान्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वेणाऽर्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार' इति । तदसम्बद्धम् । सत्यप्यस्मिन् भेदे संहितायां वाक्यार्थाऽभेदात् ।

उ] इमन्तस्य पदत्वाभावादिति भाष्य वैयधिकरण्येनानुवृत्तस्यान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभाव इत्याशयः । एवञ्च पदग्रहणमपि अन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वज्ञापकं बोध्यम् । भाष्येऽनुक्तमपि सूत्रप्रयोजनं दर्शयन्ति—अयमपीति ।

हे मपरे वा । धातिकन यवला निरनुनासिका एव विधीयमानत्वात् । उदाहरणेषु सानुनासिकत्वन्तु लेखकप्रमादादित्याहुः । [हे मपरे वा] ॥

ङः सि धुट् । स्थितलक्षणस्येति । स्थितम्—अप्रच्युतं लक्षणं—स्वरूपं यस्य सः । कोऽसौ? लौकिको वाक्यार्थस्वरूपस्यैव प्रकृतिप्रत्ययो पदानां चावान्तरार्थो बुद्ध्या पृथक् निष्कृष्य कल्पितोऽर्थो न तु स्थितलक्षणः । स हि आगमादेशादिभिरन्यत्रान्यथोपस्थाप्यत इति भावः । संहितायाम्—प्रकृतिप्रत्ययो पदानाञ्च विभागाऽभावकाले । वाक्यार्थाऽभेदादिति । वक्तृस्थैवास्मन्मते बोधजनकत्वात्, अस्मिन्भेदेऽनिष्टस्याऽनुक्तेरिति भावः ।

१ निरनुनासिक पाठः क्वचित् । २ न्द क्वचित् । ३ धुडादिषु पा० । ४ प्रतिषेधो

विधेयं, षत्वं च प्रतिषेध्यम् । छत्वं विधेयं—कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते । यदि तच्छश्छोटीति 'झय पदान्ता'दित्येवं तत् ॥ किं पुनः कारणं—'झय पदान्ता'-दित्येवं तत् ? ॥ इह मा भूत् 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शि'न्निति । षत्वं च प्रतिषेध्यं—प्रत्यङ्ङ्विसञ्च उदङ्ङ्विसञ्च । 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति । पूर्वान्ते पुनः सति 'सात्पदाद्यो'रिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः । अयं तु खलु शितुक्छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः । तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते इति 'रषाभ्यां नो णः समानपद' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः क्षुभ्ने योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'क्षुभ्नादिषु च' । [क्षुभ्नादिषु] न णकारो भवति । ततः—'स्तो श्चुनो' । स्तो श्चुना सन्निपाते न णकारो भवति ॥ ततः—'श्चु' । श्चुश्च भवति स्तो श्चुना सन्निपाते ॥ [८ सि धुट] ।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२।

॥ * ॥ ङमुटि पदादिग्रहणम् ॥ * ॥ ङमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—दण्डिना शाकटिनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ 'पदा'दिति वर्तते ॥ एवमपि—परमदण्डिना परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति ॥

प्र]नियोगत इति । परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र नकारस्याऽपदान्तत्वाण्णत्वप्रसङ्गः । न च 'नश्चापदान्तस्य झली'ति नकारस्याऽनुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्ये तुकोऽसिद्धत्वात् । श्चुत्व इति । णत्वप्रतिषेधे श्चुत्वमाश्रयासिद्धम् । [८ सि धुट्] ।

उ] धुटो विधायकभेदेन भेदमवलम्ब्य डुट् धुट् तुगोऽप्यभ्युपगम्य च भाष्ये केचित्परादय इति बहुवचनम् । वचनादिति । यथान्यासं वचनादित्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । परादौ तु पदान्तत्वेन 'पदान्तस्य ने'ति णत्वप्रतिषेधसिद्धिरिति भावः । ननु पूर्वस्मिन् णत्वप्रतिषेधे कर्तव्ये परस्य श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्कथं सिद्धिश्चेदत आह—णत्वप्रतिषेध इति ।

ङमो ह्रस्वादचि । भाष्ये पदादिग्रहणमिति । पदादेरचि इत्यर्थः । अचि इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यद्यपि पदस्येत्यनुवृत्तस्याऽचीति विशेषणं तथा च 'तस्मादित्युत्तरस्या'दित्यादिना पदस्येत्यर्थेनापि न्वारेण सम्भवति तथापि यत्र विशेषणे विशेष्ये च सप्तमी तत्रैव यस्मिन्विधिरिति न्यायप्रवृत्तेरुक्तार्थोऽसम्भव इति भावः । अतएव 'गुन्लिम्नु' इत्यादौ धुडादिसिद्धिः । अन्यथा सादेः पदस्यैव स्यात् । अतएव आर्धधातुकस्येति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वलीत्येव वदेत् । पदादिति वर्तत इति । एवं च

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् ।

'पदस्ये'ति वर्तते 'ङम' इति च नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ?॥ सम्बन्धषष्ठी । 'पदान्तस्य ङमो ङमुड्भवति ह्रस्वादुत्तरस्याऽची'ति ॥ यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते,–'रषाभ्यां नो णः समानपदे'इति णत्वं प्राप्नोति ॥ 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ 'पदान्तस्ये'त्युच्यते नैष पदान्तः ॥ पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्रहीष्यते ॥ एवमपि न सिध्यति ॥

नैष दोषः । उक्तमेतत्–'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥ एवमपि पदादिरिति वक्तव्यं, यदि तत्प्रकृतं, 'प्राक् सुपि कुत्सना'दित्येव तत् ॥ एवं तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते ॥ कथम् ?॥

प्र] ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । एवं तर्हीति । ङमः पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो 'दण्डिन'इत्यादौ ङमन्तस्याऽपदत्वान्न भवति । यथैव पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति । नैष दोषः । 'ह्रस्वा'दित्यनेन ङमो विशेष्यते 'ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङम् तस्य ङमुड्भवति' । न चेति । न हि पदस्येत्येतद्विशेष्यं किं तर्हि, विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ

उ] ङमन्तपदात्परस्याऽच इत्यर्थेन दण्डिनेत्यादौ न दोष । दण्डिनित्यस्य भेदादिति तात्पर्यम् । एवमपीति । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमिति भाव । सिद्धान्त्येकदेश्याह उक्तमेतत्–उत्तरपदत्वे चेति । अत्राऽपदादीनि पर्युदासेन पदान्तविधावेवास्य प्रवृत्त्या न लुमतेति सूत्रस्य भाष्यमतनया अत्र प्रवृत्त्यभावात् माषकुम्भवापेनेत्यादौ णत्वस्य पद व्यवायेऽपीति निषेधसिद्धये यत्र उत्तरपदस्य कार्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तश्च नैष सिद्धान्त्युक्ति । एतत्प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि तद्भाष्य उक्तो योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति न दोष इति बोध्यम् । कैयट ह्रस्वात्प्रत्ययमन ङमाश्रियते इति पाठ । भागमित्यना क्षिप्यत इति तदर्थ । ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वादिति । पदस्येत्यवयवषष्ठी । 'ङम'इति च तद्विशेषणं । ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमुडित्यर्थं । ह्रस्वात्परश्च प्रत्यासत्तौ पदस्यैव ङमेवेति भाव । भाष्ये णत्वं प्राप्नोतीति । आगमस्यैवेति भाव । भाष्ये– पदान्तभक्त इति । अयं भाव – यदागमा तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते – आगमी यद्धर्मविशिष्टस्तेन भासते आगमस्याऽपि तद्धर्मवैशिष्ट्येन ग्रहणमिति स गृह्यते येन धर्मेण तेन तद्गुणीभूतागमानामपि ग्रहणमित्यर्थार्थं परिभाषया । स येन शब्देन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेति । एतेन 'यदागमा' इति परिभाषया समुदायस्य पदान्तत्वेऽपि णत्वागमनकारस्य तत्त्वाभाव । नन्वनु ह्रस्वात्परस्यैवेति अयुक्तम् । न हि पदस्येति । विशेष्यत्वे ह्रस्वात्पर

१ 'भवतीति' पा० । २ पदान्तस्येति प्रतिषेधो 'भवि पा० । ३ इति क्वचित् । ४ 'प्राहुरपि' । ५ 'ङमुट् क्रय । ६ 'कपदपाठ ।

किं कारणम् ? ॥ उक्तमेतत्–'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'दिति। [तेन दण्डिना शकटिनेत्यत्र प्राप्नोति] ॥ एवं तर्हि पद इति वर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'उञि च पदे' इति ॥ [ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।]

मय उञो वो वा ।८।३।३३।

किमर्थं 'मय उत्तरस्य उञो वो वे'त्युच्यते नेको यणचीत्येव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति । 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥ यदि पुनस्तत्रैवोच्येत–'इको यणचि मय उञो वे'ति?॥ नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्– 'किम्वावपनं महत्' । 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनुस्वारः प्रसज्येत । वत्वे पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति॥ [मय उञो वो वा] ॥

प्र] ङमुट्प्रसङ्गः । एवं तर्हीति । तत्सम्बन्धानुवृत्त्या च पूर्वपदेऽप्यसम्बन्धाद्दुड [illegible] प्रत्ययादौ ङुमागमोऽपि भवन्ति । [ङमो ह्रस्वादचि]

मय उञो वो वा । किमर्थमिति । 'उञ' इति योगविभागेन शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानापक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः । प्रगृह्य इति । 'उञ' इत्यनेन विसर्गानुवर्तनादनितिपरस्योञो निपातस्योञः [illegible] नित्यं प्रगृह्य संज्ञा । यदि पुनरिति । यण्ग्रहणानुवर्तनाद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः ।

वत्व इति । अनुस्वारे कर्तव्ये वत्वस्याऽसिद्धत्वादनुस्वाराऽभावः, [illegible] परत्वाऽभावात् । यदा त्वितिपर उञ्भवति तदा 'किं विति' 'किम्विति' 'किमु इति' किमूँ इति इति रूपचतुष्टयं भवति । प्रगृह्यसंज्ञाऽभावपक्षे वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति । प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम् । 'ङ' आदेशस्यापि स्थानि वद्भावादान्तरतम्यादनुनासिके पाक्षिके वकारे सति रूपपञ्चकमेव भव्यमित्याहुः ।

उ.] [illegible] [illegible] [illegible] स्यात्तु [illegible] इति महद्दोषोऽनिष्ट स्यादिति भावः । एव च [illegible] यौ [illegible] पदावयवस्य [illegible] दण्डिनेत्यादौ दोषस्तदवस्थ । पदाव यवस्य [illegible] दोष एव । विभक्तिविपरिणामेन [illegible] तु न युक्ते विभक्ति(वि)परिणामे मानाभावात् । तत्पक्षेऽपि [illegible] दण्डिनेत्यादौ दोषवारणाय पद इत्यनुवृत्तिः । [illegible] [illegible] तु नात्र प्रयोजनमित्युक्तम् । ['ङमो ह्रस्वादचि'] ।

मय उञो वो वा । ननु प्रगृह्यत्वात् कथमिको यणचीत्यनेन यणित्यत आह– उञ इतीति । नित्यमिति । तथा च [illegible] [illegible] [illegible] पक्षे वत्वं न स्यादिति भावः । इत्याहुरिति । त्रिधो [illegible] [illegible] [illegible] यण्–

---

१ अयं पाठः क्वचित् । २ 'वोच्यत' पा० ।

विसर्जनीयस्य स ।८।३।३४।

इह कस्मान्न भवति–वृक्ष प्लक्ष इति ।। 'संहितायाम्'इति वर्तते ॥ एव मप्यत्र प्राप्नोति ॥ कि कारणम् ? ॥ 'पर सन्निकर्ष संहिते'त्युच्यते स यथैव परेण पर सन्निकर्ष एव पूर्वेणापि ॥ एव तर्ह्यनवकाशाऽवसानसञ्ज्ञा संहितासञ्ज्ञा बाधिष्यते ॥ अथ वा संहितासञ्ज्ञाया प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते,– 'साधीयो य पर सन्निकर्ष'इति ॥ कश्च साधीय ? ॥ य पूर्वपरयो ॥

यद्येवाऽनवकाशाऽवसानसञ्ज्ञा संहितासञ्ज्ञा बाधतेऽथापि संहिता सञ्ज्ञाया प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति । इष्यन्ते इत उत्तरमव

प्र] विसर्जनीयस्य । इहेति । स्थानिमात्र निर्दिष्ट न तु निमित्तविशेष इति प्र न । संहितायामिति । पौर्वापर्यमकाल्व्यपेत संहिता न चाऽत्र परमस्तीति संहिताया अभाव । अन्यथा दोष अवेतागच्चारसंहितायामपि इक पूर्वेणाच परेण च संहितास्तीति यण प्रसज्येत । एवमप्यत्रेति । विशेषानुपादानादिति भाव । इको यणचीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते । एव तर्हीति । एकसञ्ज्ञाधिकारात् सामान्यविहिता संहिता [illegible]ज्ञाविशेषविहितयाऽवसा नसञ्ज्ञया बाध्यते । ननु सन्निकर्षभेदाद्बाधानुपपत्ति, परस्य सन्निकर्षस्य संहिता सञ्ज्ञा, अवसानसञ्ज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा । उच्यते । संहितावसान योरेकवर्णविषयत्वाद्ययार्थत्वाच्च सञ्ज्ञाना सञ्ज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्य बाधकभाव मन्यते । अथ वेति । सन्निकर्षे संहितनायेना सिद्ध परत्वेद प्रकर्ष गत्यर्थ उपादीयते तेन पर्वेतरविषय सन्निकर्ष संहितासञ्ज्ञो भवति । यद्येवेति ।

उ] विषये गुणाना भेदय क्रमेत्र चेयरचि अनवत्र मनुशे दरश नानुनासिके श्वर अनव स्थानाना मति निर्देश मह इते अन्यथा निर्योऽनुनासिक स्यात् । [मय उञो वो वा]।

विसर्जनीयस्य स । संहितायामित्यनुवृत्त्याऽतिप्रसङ्गनिवृत्ति दर्शयति–पौर्वा पर्यमिति । इद हि तत्र वा[illegible]वक्तुमौत्सुक्यम् ननु वृक्ष इत्यत्रापि पूर्वेण न इत्याऽस्तीत्यत आह अन्यथेति । असंहितायामपीति । काल[illegible]वायेऽपीत्यर्थ । तथाप्यत्रापि सन्नि [illegible]भयमपि [illegible] पूर्वपरयोरित्यर्थ लाभ [illegible] स्यात् । ननु पूर्वेण संहिताया दधि अत्र दध्याऽसंहितायामपि [illegible] यणादेश[illegible] आह–इको यणचीत्यत्रेवेति । विरामस्येति । वर्णं [illegible]ति भाव । विरतेर्वेति । भाव [illegible]ति भाव । प्रकर्षेण यथे इति । कार्यि [illegible] पूर्वस्य परेण सन्निकर्ष इत्यर्थ । [illegible] रभ्युपगमवाद इत्याह–सन्निभे

१ पूर्वेणेति पा० ।

साने संहिताकार्याणि, तानि न सिध्यन्ति—'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति यदयं 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्याह । इतरथा 'खरवसानयोः सो भवती'त्येव ब्रूयात् । तच्चे[2] लघु भवति, 'विसर्जनीयस्य सः' इत्येतच्च न वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यं 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथेदानीमेतदपि रसौ[3]विध्यर्थं पुरस्तादपकृष्यते—'खरवसानयोः सः' इत्यत्रैव, एवमपि 'कुप्वोः ≍क≍पौ चे'त्ये

प्र.] मन्निमेदात्मन्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावोऽनुपपन्न इति भावः । अणोऽप्रगृह्यस्येति । 'वावसाने' इति तत्रानुवर्तते, संहिताधिकारस्योत्तरार्थोऽस्यानुवर्त्यं । तोलीति परसवर्णाऽसंहितायां मा भूदित्येतदर्थमिति । ततश्च संहितावसानोभयाश्रयोऽनुनासिको दधिँ मधुँ इत्यत्र सिद्धो भवति । यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्रैवावसानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणेनाऽसम्बन्धः, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः । किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थानं सन्दिग्धमेवेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः सञ्ज्ञयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभिप्रायः । प्रकृतिनिर्देशार्थमिति । स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः । अन्यथा रस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात् । अथेदानीमिति । एवमत्र (सूत्र)सन्निवेशः क्रियते—'रोरि' 'खरवसानयोः सः' 'रो सुपि' 'शर्परे विसर्जनीयः' इति । तत्र 'शर्परे' इत्यत्र 'र' इति वर्तते न तु 'रो'रिति । एवमपीति । यदि 'रो सुपी'त्यस्यानन्तरं 'शर्परे विसर्जनीयः' 'वा शरि' 'कुप्वोः ≍क≍पौ चे'त्यादि 'र'स्थानिकादेशविधानार्थं

उ.] दादिति । नन्वणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र संहिताऽधिकाराभावे को दोषोऽत आह—संहिताधिकारश्चेति । सत्यपि बाध्यबाधकभावे इति । पूर्वपरयोः सन्निवेशपक्षेऽपि वा संहितायामित्यपि बोध्यम् । नहि तथैवाश्रीयतामत आह—किन्त्विति । प्रतियोगिनेति । विरोध्यर्थप्रतिपादकेन 'अवसाने' इत्यनेनेत्यर्थः । परेतु व्याख्यातारः प्रियसाऽवधिपरिच्छिन्नेष्वधिकारेषु न मण्डूकप्लुतिः । तदाश्रोतो यथैव तेषामधिकारस्तन्त्वम्लरत्नमवाच । विषयभेदेऽपि सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायेन दोष प्राप्तो येत, अतस्तन्त्वार्यणा सुहिन्तधिको पाठस्तत स्यात् । आकडारादिति सूत्र शुद्धस्वशास्त्रस्य समावेशमद्भाविषयम्, अनयोस्तु लोकविदितत्वात् केवलशास्त्रीयाऽभावेन न बाध्यबाधकभाव इति भाष्याशयः । 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्युपलक्षणम् अवसानविसर्गस्याऽपि, तस्याऽपि संहिताऽधिकारे पाठेऽत्याद् । ननु रोरितीति । तेन 'पुनः स्वर्द्धि'रित्यादौ विसर्जनीयसिद्धिः । ननु यत्वमपि रस्यैव विधेयं, तत्राह—तदा

[1]'नु'भाष्यकः । [2]'लघुतरमि'ति पा० । [3]'स्वेतदत्रत्यं नेति'पा० । [4]'प्यसामान्यार्थं'पा० । [5]'कुप्वोरि'ति पा०

वमादिनाऽनुक्रमणेन व्यवच्छिन्नं 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' इत्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ एवमप्येकं विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति ॥ एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम्, एतावज्ज्ञाप्यते 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति, तत्र कुत एतदिह भविष्यति–वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति, इह न भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति ॥

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति यदयं 'शर्परे विसर्जनीय' इत्याह ॥ अथ वा 'हशी'ति वर्तते ॥ क्व प्रकृतम्? ॥ 'हलि सर्वेषा'मिति ॥ यदि तदनुवर्तते 'मय उञो वो वा' 'हलि चे'ति

प्र.] पठित्वा 'भोभगो' इति यत्र रस्य स्थाने विधीयते तदा 'स्वरत्रे'त्यादावपि प्राप्नोति, रुग्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरुपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । एवमपीति । यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे ग्रहणे–'स' ग्रहणं 'रु'ग्रहणं च। तत्र 'खरवसानयोः स' इति सग्रहणं 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयग्रहणेन निर्मीयते, रुग्रहणं 'विसर्जनीयस्य स' इति 'स'ग्रहणेन। 'तत्र विसर्जनीयस्ये'ति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजो भवति । अजेः क्षेपणार्थस्य घञि रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः । अथ वा व्याजोऽन्नमुच्यते । आनर्थक्यादन्नं भवति। न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । तस्मात्सर्वस्य विसर्जनीयस्य सकारो न भवति। यदयमिति । विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुष त्सरुः' इत्यादौ सत्वाऽभावः

उ] स्वरत्रेति । निर्मीयत इति । परिवर्त्यत इत्यर्थः । न च तत्र प्लुत्यादुत्तरत्र कथं निमानमिति वाच्यं, कुप्वो ≍क ≍पौ चेत्यत्र खरवसानयो र इत्येव सिद्धे यद्यपि लघवगौरवानादरेणैव विसर्जनीयस्य सत्वं वाङ्‌मात्रलाघवगौरवस्याऽप्रयोजकत्वमित्याशयात् । न च कवर्गतृतीयादौ 'कुप्वो रिति अत्र न्यासे दुर्वारं मण्डूकानुवृत्त्या खरित्यस्य कुप्वोरिति सूत्र सम्बन्धेनाऽदोषात् । न चैवमपि गीर्धिक्यादौ वा शरीति पाक्षिकविसर्गो दुर्वारः । 'रो सुपी'ति चाऽनन्तरत्वेन न्याय्यत्वस्यैव नियम । वा शरी त्यस्याऽसिद्धत्वाच्च । यथान्यासे तु वा शरीत्यस्य विसर्गस्थानिकत्वात् नियमेन विसर्गस्यैवाऽभावात्र दोष इति वाच्यम् । वा शरी त्यत्रापि रो सुपी'त्यनुवर्त्य वाक्यभेदनाऽर्थाधिकारविदमपरतया व्याख्याने नाऽदोषादिति भावः । घञीति । कर्मणि च म । यदयमिति । विसर्जनं यदर्थं च

१ इदं क्वचिन्न। २ 'एतावान्' पा०।

स्याताम्—अद्भि प्सात वासः क्षौमम् ॥ वचनान्न भविष्यत ॥

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम्?॥ पुरुष त्सरुक ॥ तर्हि वक्तव्य?॥ न वक्तव्यम्। यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते, तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्ध ॥ नाऽसिद्ध ॥ कथम्?॥ अधिकारो नाम त्रिप्रकार । कश्चिदेकदेशस्थ सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति।

प्र] स्यात्। वचनादिति। यदि 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य विसर्जनीयस्य ×क×पौ स्याता तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्। अस्तीति। यत्र कुपुभ्यामन्य शर्पर. खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य ×क×पप्रसङ्ग । यदेतदिति। 'विसर्जनीयस्य स' इत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्त स द्विविध सम्भवति, खरवसानलक्षण शर्परलक्षणश्च। तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति सत्व शर्परलक्षणस्याऽसिद्धत्वादितर सत्स्य स्थानी विज्ञायते। स एव चेहानुवर्तते, तदर्था वा शब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते। तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्येऽपवादयो ×क×पयोरसिद्धत्वाऽभावात्प्रवृत्तौ सत्या यथेष्ट सिध्यतीत्यर्थ । शर्परलक्षणश्च विसर्जनीय आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्त्वबाधनार्था प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते। प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाऽभावादयुक्तोऽनन्तरोऽर्थ स्यात्। ननु च वक्ष्यत्येतत्—'न योगे योगोऽसिद्ध किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, तत्रैकप्रकरणत्वात् सत्वे 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्याऽसिद्धत्व नास्ति। नैष दोष । कार्यभेदात्प्रकरणभेदात्। एकेन हि सकारो विधीयते, अन्येन विसर्जनीय । कश्चिदिति। यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलन परि

उ.] स एवेति। स्वरितत्वेन तदर्थस्य तस्यैव शब्दस्योत्तरत्रोपस्थानादिति भाव । शब्दान्तरानुमानपक्षेऽप्याह—तदर्थो वेति। सति सम्भव तदर्थ एव शब्द उत्तरत्राऽनुमीयते नार्थान्तरयुक्त इत्यर्थ । उत्सर्ग इति। सत्व प्राप्तेऽस्यारम्भादिति भाव । न तु सत्त्वबाधनार्थेति। तथाहि सति शर्परेऽपि सत्वमेव वदेत्। 'कुप्वो'रिति सूत्रेऽपि चेन सत्वनेत्यनुकृष्य तत्सामर्थ्यात्पक्षे विसर्गसिद्धिरिति भाव । भेदाभावादिति। खरवसानलक्षणशर्परलक्षणयोरविशेषादुभयोरपि स्थानित्व स्यादिति भाव । एकप्रकरणत्वादिति। सर्वस्य विधेर्विसर्गस्थानिकत्वादिति भाव ।

कार्यभेदादिति। स्थानिभेदाऽभावेऽपीत्यर्थ । वस्तुतो 'योगे योगोऽसिद्ध' इत्येव सिद्धान्त इति चतुर्थपादे निरूपयिष्याम । सर्वशास्त्रावज्वलनमिति। तच्च यथोद्देश

१ इदं क्वचिन्न।

यथा प्रदीप सुप्रज्वलित सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो यथा—रज्ज्वाऽयसा वा बद्ध काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकार प्रतियोग तस्याऽनिर्देशार्थं इति योगे योगे उपतिष्ठते । यदैव पक्ष –'प्रतियोग तस्याऽनिर्देशार्थं'इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्त सद् पञ्चमपद्यते । तस्मिश्च शर्परे विसर्जनीय सिद्ध । एव च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वो ×क×पौ स्याताम्, वासे क्षौममद्भि प्सातमिति ॥ एव तर्हि योगविभाग करिष्यते । 'शर्परे विसर्जनीय'। 'वा शरि'। तत 'कुप्वो'। कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति ॥

किमर्थमिदम् ? ॥ कुप्वो ×क×पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं । [तत '×कँ×पौ च']। ×क×पौ च भवत । 'कुप्वो'रित्येव ।

प्र] भावाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्याद्भेदाऽपरामर्शेनैतदुक्तम् । तद्वदिति । चकारेणेति भाव । प्रतियोगमिति । यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेष्वनुमीयन्ते सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसाय । योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवाऽनुमानम् । अर्थभेदात्स्वभिन्नस्यापि भेदावसाय । तत्र विसर्जनीयस्य स' इति लिङ्गाऽभावाच्च परिभाषा, नाऽपि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनोऽनुकर्ष । स्वरितत्वात्त्विह सम्बध्यमानोऽपि विसर्जनीयशब्द सिद्ध विसर्जनीय स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्यैव ×क×पप्रसङ्ग । स

उ] पक्षे एकदेशस्य स्पष्टमेव कार्यकालेऽपि सर्वैं शास्त्रैरेकवाक्यतया परत्वादिनियामकदेशस्य पाठस्थानरूपस्यैव सत्त्वेन च एकदेशत्वमव्याहतमेव । भेदापरामर्शेनेति । अभेदाध्यवसायादित्यर्थ । चकारेणेति । यथा लुटि च क्लृप इत्यादौ चेन स्यसनोरनुकर्ष । यस्य स्वरितत्वमिति । अत्र पक्षे योगान्तरेष्वर्थान्तरप्रतिपत्तिरुच्यते इत्यत प्रत्यभिज्ञा तु सादृश्यमूलेत्याह सादृश्यात्त्विति । अर्थभेदेऽप्येकशब्दत्वमिति पक्षमालम्ब्य प्रत्यभिज्ञानुपपत्ति परिहरति योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवेति । अत्र पक्षे शब्दान्तरव्यवहार कथ तदाह–अर्थभेदात्त्विति । यदैव पक्ष' इति भाष्येणाऽस्यैवात्र सम्भव इति दर्शयत इत्याह–तत्रेति । एवञ्च यद्यप्यर्थाधिकारे न दोषस्तथापि शब्दाधिकारपक्षे दोष एवेत्यर्थ । भाष्ये कुप्वो ⌣क⌣पौ वक्ष्यतीति । इद सोऽपदादौ इण प "इदुदुपधस्य" ति प्रकरणस्यैवोपलक्षणमिति कश्चित् । वस्तुत सोऽपदादाविण प इत्यनयो पाशकल्पककाम्येष्वेव प्रवृत्त्या तद्विषये शर्परयो कुप्वोरसम्भव । एवञ्च सत्कापत्रादजिह्वा

---

१ 'अपर' पा० । २ अत्रोदाहरणयो पौर्वापर्ये विपर्यय क्वचित् । ३ शर्परयोरिति क्वचिन्न । ४ इद प्रामादिकम् । ५ योगान्तरे ।

'शर्परयो'रिति निवृत्तम् ॥ अथवा'शर्परे विसर्जनीय' इत्येतत् 'कुप्वो ×क×पौ चे'त्यत्रानुवर्तिष्यते ॥

सोऽपदादौ ।८।३।३८।

॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्य ॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–प्रातः कल्पम् पुनः कल्पम् ॥ * ॥ रो काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रो काम्य इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'नियमार्थम्' । रेफस्यैव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति ॥ इह मा भूत् ? ॥ गीःकाम्यति धूःकाम्यति पूःकाम्यति ॥*॥ उपध्मानीयस्य च ॥ * ॥ उपध्मानीयस्य च सत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अयमु×ब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्वे कृते जश्भावे च 'अभ्युद्ग' 'समुद्ग' इत्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥ यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते–उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनः सति न न्द्राः संयोगादय'इति प्रतिषेधः

प्र]हि×र×पयो वर्तन्याम्रो निवृत्त । अथ वेति । योगविभागे प्रसक्तयो ×र× पयोर्निवृत्ति, अनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेष । [कुप्वो ×क×पौ च]।

सोऽपदादौ । प्रातःकल्पमिति । यद्यपि प्रातःशब्दोऽधिकरणवाची तथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यते । यथा दोषाभूत महर्दिवाभूता रात्रिरित्यादावभूततद्भाव । उपध्मानीयोपध इति । उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वादु×पूर्ने आनवे इत्येतदुच्चारणार्थं पकार पठ्यते, न तु श्रवणार्थं इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य । कुप्वो प्रकरणाच्च यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोऽन्यत्र प्रत्याहारे उपदेशचोदनात् इत्या

उ]मूलीयादिबाधकत्वमस्येति खरवसानयो'रिति विसर्गस्यैव अत्र स्थानित्वमिति बोध्यम् । यद्यपेदुदुत्तरस्यैत्यत्रापि तथैवोचितम् अर्थाधिकारानुरोधादिति तद्विधानेऽपि शर्परकुप्वोर्विसर्गपरत्वात् । ननु योगविभागापेक्षया सम्पूर्णानुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्याने गौरवमत आह–योगविभागे इति । एतच्च प्रतिभ वर्गोरव तत्रापीति भाव [कुप्वो ×क×पौ च]।

सोऽपदादौ । उत्तरसूत्रेऽप्यस्य सत्वं च इति ध्वनयन्नुदाहरति–भाष्ये–गी काम्यतीति । ननूपध्मानीयोपधत्वमसिद्धं पकारस्योपधात्वादित्यत आह–उपध्मानीयस्येति । ननूब्जिजैन्यादावप्यनेन सत्वं स्यादित्यत आह–कुप्वोरिति । अन्यत्र–कुत्वविषयाऽभावे । पकार इति । आन्तरतम्यादिति भाव । ननु कुत्वनिषेधार्थेन न निपातने कथं दो

---

१ इदं प्रायिकम् । २ दुब्ज° ।

सिद्धो भवति ॥ यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः—उब्जिता उब्जितुमिति? ॥ ॥ अभिदे भ उब्जे ॥ ॥ इदमस्ति—'स्तोः श्चुना श्चुः'। ततो वक्ष्यामि—'भ उब्जे'। उब्जेर्भः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम्[२] ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो'रिति ॥ इहापि प्राप्नोति—अभ्युद्गः समुद्गः ॥ अकुत्वविषये निपातनम् । अथ वा नैतदुब्जे रूपम् ॥ किन्तर्हि ? ॥ गमेरेतदुपसर्गाड्डो विधीयते—अभ्युद्गतः—अभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्गः । [सोऽपदादौ] ॥

इण षः ।८।३।३९।

किमविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते आहोस्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते ? ॥ किं चातः ? ॥ यद्यविशेषेण सत्वमुक्त्वेण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते, निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्या[४]ऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । अथेण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव

प्र.]न्तरा स्यादिति जश्त्वं बकारः । निपातनादिति । यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तोः श्चुनाश्चुरिति श्चुत्वे प्राप्ते 'झलां जश् झशी'त्यनेनानन्तरतमोऽपि बकारो भवतीति निपातनेन श्चुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयत इति भावः । तेन 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति 'न न्द्राः संयोगादयः' इति द्विर्वचननिषेधे बत्वस्याऽसिद्धत्वा दकारस्य द्विर्वचननिषेधः । गमेरिति । एवं च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते बत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते अनभिधानाच्च घञभावादुब्ज इति न भवति । न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्डः घञि वोब्जेः स्वरे विशेषः । डे कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वाद्घञ्यपि थाथादिस्वरेण । [सोऽपदादौ]

इण षः । सत्वस्याऽसिद्धत्वादिति । 'इण षः' इत्यनेन यदा सस्य षत्व

उ.] मित्यत्रेऽत आह—यत्र जकार इति । अनुमीयत इति । बकारोच्चारणान्यथाऽनुपपत्त्येति भावः । एवञ्च द्विर्वचननिषेधोऽपि सिद्ध इत्याह—तेनेति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति हि द्वित्वे निषेधो न तु तन्निषेध इति भावः । एवञ्चेति । अत्रापि पक्षे दोषः परिहर्तव्यः । उब्जितमित्यादये उब्जेर्भो वक्तव्यः, ज्ञापकं वाऽऽश्रयणीयम् । तत्र ज्ञापकेन साक्षादेव बत्वमिति पक्षेऽपि दकारोपदेशसामर्थ्यात्पूर्वं द्वित्वं पश्चाद्बत्वमिति । रूपप्रक्रियायामिति । प्रयोगप्रक्रियायामित्यर्थः । इत्येवरूपा प्रक्रियाऽऽनुपूर्वीति क्वचित्पाठः । नन्वेवमुदुब्जेर्घञि उब्ज इत्यनिष्टं स्यादत आह—अनभिधानाच्चेति । 'उब्ज इति न भवती'ति पाठः ।

इण षः । भाष्ये—इण उत्तरस्य सकारस्येति । 'स' इति विशेषणं विभक्तिक

१ उब्जे' पा० । २ 'देव तत्सिद्ध' पा० । ३ 'मकार' । ४ सकारस्य पा० ।

षत्वे विधीयमाने सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥

किं चातः[2] ? ॥ यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं 'नमस्पुरसोर्गत्यो'रित्यत्र सकार[3]ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥

किं चातः[2] ? ॥ यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति, अथ निवृत्तम्–'इदुदु[4]पधस्य चाऽप्रत्ययस्ये'त्यत्र षकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥

किं चातः ?॥ यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं 'तिरसोऽन्यतरस्या'मित्यत्र सकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥ किं चातः[2] ॥

यद्यनुवर्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं–'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति षकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न ? ॥

प्र.] विधीयते तदा सोपदादा'विस्यस्यैव सस्य सर्पिष्कादौ षत्वं स्यात् । वक्ष्यमाणयोगेन विधीयमानस्य तु सस्य षत्वेऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । असमासेपिग्रहणमिति । अन्तरेणाऽप्यसमासेऽपिग्रहणं विशेषानुपादानात्समासाऽसमासयोर्णत्वं सिध्यति । न च समासे 'पूर्वपदात्संज्ञायामग' इति नियमेन णत्वस्याऽप्राप्तिः । नियमे कर्तव्ये 'उपसर्गा'दित्यस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वान्नियमाऽभावात् । तदेतदसमासेऽपिग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । यद्यपि स्थानिभेद आदेश

उ.] सत्वमनुवर्तत इति भावः । इणः ष इत्यनेनेति । अत्र पक्षे उत्तरत्र सर्वत्र 'कुप्वो'रित्यधिकृतस्य सो विधीयते । अनेन तु तस्यैव विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्या विसर्जनीयस्थानिकस्य सस्य उत्तरस्य षत्वं क्रियते । तत्र 'विसर्जनीयस्थानिक'इति विशेषणात्पुनःपुनरित्यादौ न दोषः । तत्र हि सस्थानिकः स इत्युक्तं भाष्ये । उत्तरस्य विसर्जनीयपदस्य मण्डूकानुवृत्तिश्च न । अनन्त्यस्येति चात्र पक्षेऽत्र न सम्बध्यते । तेन द्विष्कृत'मित्यादौ न दोषः । 'वाम्ये रो रित्यपि न सम्बध्यते तेन दुरो दुष्कामी'त्यादौ षत्वं'सिद्धिः । गी कान्यतोत्यादौ तु मकाराऽभावादेव न दोषः । अपदादाविति चात्र न सम्बध्यते । तेन दुष्करोतीत्यादौ न दोषः । पक्षान्तरे तु त्रितयमपि सम्बध्यते । तेनोक्ते कस्मिं कान्यनिगाफरोतीत्यादौ न दोषः । ननु समासे पूर्वपदादिति नियमात्प्राप्नोतीत्यसमासेऽपि इत्युच्यते इत्याशङ्क्य परिहरति–नचेति । भिन्नप्रकरणत्वमाशङ्क्य परिहरति–यद्यपीति । वस्तुतस्तु 'सूत्रे

---

१ 'षत्वमनुच्यते । २ इद 'कचित्र । ३ सकारस्य' । ४ 'इदुपध । ५ 'इत्यादौ ।

किन्नेति ? ॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्ये'ति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते ॥ ननु चोक्तं—"निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोती"ति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न योगे योगोऽसिद्धः॥ किं तर्हि॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, यदयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति ॥ अथ वा पुनरस्तु 'इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते' ॥ ननु चोक्त—"सत्वमप्यनुवर्तते उताहो न । किञ्चातः, यद्यनुवर्तते सत्वमपि प्राप्नोती"ति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । 'सोऽपदादौ' 'इण षः' । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' सकारः, इण उत्तरस्य षकारः । 'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य' षकारः । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' सकारः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' सकारः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' षकारः । 'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति, षकारः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम् सकारः । 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य' । सकारोऽनुवर्तते । षकारग्रहणं निवृत्तम् ॥ [इणः ष]

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ।८।३।४१।

॥ * ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्पुम्मुहुसोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

प्र.] भेदश्च, सस्य विसर्जनीयस्थानिकत्वात्षस्य सकारस्थानिकत्वात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तषादेशप्रकरणत्वात्तमाय । सम्बन्धमिति । नचैवं परस्य सकारः प्राप्नोति, षकारेण तस्य बाधनात्सकाराऽकरणाच्च । तत्र 'स' इति 'ष' इति च स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्त्तते । उत्तरेऽपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित्षकारसम्बद्धाः केचित्सकारसम्बद्धा अनुवर्त्तन्ते इति यथेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः । [इणः ष.]॥

उ.] सूत्रमसिद्ध'मिति पक्षेऽपि न दोषः, परेषामसिद्धत्वे सोपदादाविति सत्व एवाऽस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तथा चाऽपदादौ विसर्गस्यैव षत्वविधानेन सिद्धे सस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानित्वकल्पनस्य वैयर्थ्यं स्यादिति। 'तत्सामर्थ्यादुत्तरेषामसिद्धत्वाऽभाव'इति भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिः, अतएवाऽस्य शास्त्रस्याऽग्रे दूषितत्वेऽपि न दोषः । यद्वैतद्दोषादय पक्षोऽसङ्गत एवेति तात्पर्यम् । नचैवं इत्यादि । 'इदुदुपधस्येत्यादियोगे' इति शेषः । [इणः ष]

१ इदं क्वचिन्न । २ 'वर्त्तयिष्यते' । ३ 'इदुपध' ।

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्येति चेत्पुंमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। पुँस्कामा[1]। मुहु कामेति[2] ॥ ॥ वृद्धिभूतानां षत्वम् ॥ ॥ [वृद्धिभूतानां[3] षत्वं] वक्तव्यम्। दौष्कुल्यम्। नैष्पुरुष्यम्[4] ॥ ॥ प्लुतानां तादौ च ॥ ॥ प्लुतानां तादौ च कुप्वोश्चेति वक्तव्यम्। सर्पी३ष्टर। बर्ही३ष्टर[5]। नी३ष्कुल। दू३ष्पुरुष ॥ ॥ ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः[6] ॥ ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम्? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः'। बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः ॥ इह कस्मान्न भवति पितुः करोति मातुः करोति?, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्वं प्रसज्येत ॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् ॥

प्र] इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। पुंमुहुसोरिति। अभ्युपगमायैताविति प्रतिषेधश्चोद्यते। 'सम्पुंकानां सो वक्तव्य' इति वचनात्षत्वं न भविष्यतीति नाऽर्थः पुंसः प्रतिषेधेन। सकारश्चास्य वक्तव्यः। रुत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेऽपि षत्वे ×××विसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः। ननु सकारस्याऽपि षत्वं प्राप्नोति, 'सकारस्य षत्व'मित्येषोऽपि स्थितः पक्षः। नैतदस्ति। सकारविधानसामर्थ्यात्षत्वं न भविष्यति। षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाऽभावात्किं सत्वविधानेन?। मातुरिति। उभयादेशस्याऽन्यतरतो व्यपदेशात्परत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात्षत्वप्रसङ्गः। प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति। उभयादेशस्याप्य

उ] इदुदुपधस्य। ननु प्रत्ययाश्रयवचन सूत्रेणैव निषेधसिद्धराह—अभ्युपगमाविति। अत एव ‍पुंस्काम'मित्यादौ षत्वमुदाहरिष्यति। नन्विदमेवास्तु सश्च वक्तव्योऽत आह—सकारश्चेति। विपक्षे बाधकमाह—रुत्वे हीति। मते तु तस्याऽसिद्धत्वाद्रोरभावेन विसर्जनीयाऽभावान्न दोषः। एतेन चेदं 'पुंस्कामे'त्यत्र षत्वाभावः पुंसः सयोगत्वात् भाष्ये।

ननु सकारस्यापीति। विसर्जनीयस्थानिकसस्यैव षत्वविधानान्निर्देशेन शङ्का। सकारविधानेति। वस्तुतः सामर्थ्यमिदमस्यैवानुवादो वार्त्तिके मत्वा प्रति 'न वा बहिरङ्ग' इति भाष्ये। एवञ्च पूर्वमेव षत्वप्रवृत्तेरनन्तरं निवृत्त्ययोगाच्च ... तद्धितो त्पत्तेश्च न दोषः इति भावः। अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिति। मकारस्य प्रधिकारेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययमन्तरा समुदायनिर्दिष्टत्वात्तस्या इति तदादेशस्य प्रत्ययत्वाऽभावः। यश्चोक्ते कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययमध्ये स लुप्त एवेति भावः। नन्वाऽन्तादिवत्त्वेनोभयस्य प्रत्ययत्वेन सलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वमित्यस्य प्रत्ययस्य प्रत्ययाश्रयत्वं सुगम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तस्यानवकाशाऽप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षाशयः। विस्तरेण चैत

१ पुंस्काम' ऐस्कान। २ 'मुहु काम'। ३ इद त्रुसन्।
४ नैष्पौरुष्य' पा०। ५ 'बर्ही३ष्टर'। ६ 'वृद्धे'रिति त्रुसन्।

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो 'रान्सस्ये'ति ॥ एवं तर्हि—॥*॥ भ्रातुष्पुत्रग्रहणं[1] ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥ यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं[1] पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवती'ति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ।३।१।४३।

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—पञ्चकृत्वः करोति ॥ अथ कृत्वोर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—चतुष्कपालं चतुष्कण्टक इति ॥ नैतदस्ति । अस्त्यनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति ॥ नार्थाहे पूर्वेणेयं विभाषाऽऽरभ्यते, मा यथैवेह बाधिका भवति चतुः करोति चतुष्करोति तथैव चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् ॥ नाऽत्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥ लुप्यतेऽत्र[2] प्रत्ययविसर्जनीयो रान्सस्येति ॥ तस्मात्कृत्वोर्थग्रहणं[3] कर्तव्यम् ॥

प्र] यस्तु स्थान इति रपरत्वाऽभावात्सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयौ मन्यते । लुप्यत इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन रपरत्वं भवत्येव । कस्कादिष्विति । एकादेशमात्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण स्वनाथ प्रश्नः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय प्रत्युदाहरति—पञ्चकृत्व इति । अत्र षकार प्रसज्येत । अथेति । द्विस्त्रिशब्दौ कृत्वोर्थावेवेति प्रश्नः । इतरश्चतु शब्दार्थमेतद्विशेषणमित्याह—चतुष्कपाल इति 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यं षत्वं भवति अभ्युपगमत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् । यदा तु साहचर्यं व्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रत्ययविसर्जनीय इति । सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य 'रो री'ति लोपः क्रियत इति

उ] दुरुपर इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितं तत एवावधार्यम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इति । योऽत्र प्रत्ययस्थानिकत्वेन तथाऽभिमतो विसर्जनीयः स लुप्यते—न इश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति भावः । ज्ञाप्यत इति । एवञ्च त्रिपाद्यामप्यन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तेनामी क्षीरपेत्यादौ णीत्वणत्वसिद्धये इति भावः ।

द्विस्त्रिश्चतु । वक्ष्यमाणेनेति । 'इदुदुपधस्ये'त्यनुवृत्तिरूपेणेत्यर्थः । दूषणायेति । तद्ग्रहणवैयर्थ्यप्रतिपादनायेत्यर्थः । सकार इति । षत्वयोरुभये रप्यनुवर्तनेन रुण परस्य षोऽन्यस्य स इति व्याख्यानादिति भावः । न कर्तव्यमिति । एवञ्च तद्

१ 'भ्रस्त्रेण' पा० । २ इदं नास्ति । ३ 'तस्मादर्थं कृत्वोर्थग्रहणेन' पा० ।

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं शक्यमवक्तुम् ॥ कस्मान्न भवति पञ्चकृत्वः करोतीति? 'इदुदुपधस्ये'ति वर्तते। नैव शक्यम्, अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वोर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इहैव स्याद्द्विष्करोति द्विः करोति, त्रिष्करोति त्रिः करोति [इति]। इह न स्याच्चतुः करोति चतुष्करोतीति। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते 'द्विस्त्रिश्चतुर्णां कृत्वोर्थे वर्तमानानां यो विसर्जनीय' इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, 'पदस्ये'ति वर्तते। तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्यामः—'पदस्य कृत्वोऽर्थे वर्तमानस्य यो विसर्जनीय' इति ॥

॥ * ॥ कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा।
षत्वं विभाषयाऽभून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥
सिद्धे ऽप्य नित्यत्त चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे।
इह कृत्वाऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥

प्र] भाव। लुप्यत इति। रात्सस्ये'ति लोपे कर्तव्ये रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्। रोरीति लोपे च 'ढ्रलोप' इति दीर्घप्रसङ्ग। द्विस्त्रिश्चतुर इति। चतुः शब्दः सुबन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवाऽदृष्टत्वादाम्न कृत। द्विस्त्रिश्चतुर्णा'मित्यत्र त्वसुबन्तानुकरणत्वान्नुट् कृत। पदस्य कृत्वोर्थ इति। ननु 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति विकल्पस्याऽसिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्यं षत्वप्रसङ्ग। नैष दोष। 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध

उ] मित्यत्र ज्ञापनार्थमिदमित्यर्थ। परत्वादुत्व स्यादत आह—असिद्धत्वादिति। रुत्वे दोष स्यादाह—रोरीतीति। प्रकृतिवदनुकरण मिति न्यायेनाऽऽम् स्यादत आह—चतुः शब्द इति। अतिदेशाऽनित्यत्वादम्भवेऽपि सुपो लुक्। एव च तत्र एवाऽऽम्वारणे सुकरमित्यपि बोध्यम्। नुट् कृत इति। नुट्करणादवाऽऽम्नत्वानुकरणमनुमीयत इत्यर्थ। इदुदुपधस्य कृत्वोर्थेति। द्विस्त्रि शब्दयोरप्युपधत्वे निषेधेन इकारग्रहण चिन्त्यम्। उदुपधस्येत्येव युक्त पाठ। भाष्ये उक्तार्थसङ्ग्राहिका श्लोका—कृत्वसुजर्थे इति। कस्मादिति। किमर्थं कृत्वसुजर्थ इत्युच्यते इत्यर्थ। उत्तरयति—चतुष्कपाले मेति। षत्व विभाषया माभूदित्यन्वय। इतर आह—ननु सिद्धं पूर्वेणेति। आरम्भवाद्याह—सिद्धेऽप्यमिति। तथा चाऽस्मिन् कृत्वोर्थग्रहणेऽसत्यपि विभाषा स्यादित्यर्थ। यदापीति। यदा तु अयमाचार्य कृत्वोऽर्थे इति करोति तदा न दोष इत्यर्थ। ननु

१ विशेष्यते पा० २ अत्र पूर्वपरयोरुदाहरणयोर्व्यत्यय। ३ अय पाठ क्वाचित्क। ४ द्विस्त्रिश्चतु पा०। ५ श्लोकवार्तिकानि। ६ 'न पा०। ७ कपाले इति।

एवं सति विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ? ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पद तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।८।३।४५।

अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् ? ॥ परमसर्पिष्कुण्डिका ॥ अथेदानी-मनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवति—'इसुसोः सामर्थ्ये' इति ? ॥
॥ * ॥ नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
तस्मिन् षत्वं कार्यं तदुक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥ * ॥

प्र.] न तु योगे' इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेर्नोऽप्राप्ते नित्ये षत्वेऽस्यारम्भादस्याऽपवादत्वमित्यपवादो वचनप्रामाण्याद्वाऽसिद्धो भवति ।

नित्यं समासे । **अथेदानीमिति** । इह समासग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं गृह्यते । पूर्वसूत्रे तु विशेषाश्रयणे प्रमाणाऽभावाद्द्विविधसामर्थ्यग्रहणस्य न्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यषत्वाभावे पूर्वेण विकल्प प्राप्नोत्येव । **नानापदार्थयोरिति** । नानाभूतयो पदार्थयोर्यो शब्दौ वर्तेते तयोर्यो योगो व्यपेक्षालक्षण स ख्यायते ज्ञायते न त्वेकार्थीभावो गृह्यते । **तस्मिन्निति** । व्यपेक्षालक्षणे सम्बन्ध इत्यर्थ । **तदुक्तमिति** । व्यपेक्षालक्षण सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं, लक्ष्यानुरोधात् । अथ वा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्ये लब्धे पुन. सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । **तच्चेति** । व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिह परमसर्पि॰

वि.] प्रत्ययविसर्गत्वा पूर्वेण न प्राप्नोत्यत आह—**लुप्ते इति** । एवञ्च [illegible] प्रत्ययविसर्गोऽयमिति भाव । **एवं सतीति** । कृत्वोऽर्थग्रहणे सत्यर्थः । **तदा रेफस्येति** । स च न कृत्वोऽर्थे इति भावः । [illegible]—**तस्मिंस्त्विति** । प्रत्यात्ये [illegible] **प्रकृतं पदमिति** । **तदन्तमिति** । विसर्जनीयान्तमित्यर्थः ॥

नित्यं समासे । ननु पूर्वत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याश्रयणात् कथं समासे तस्य प्राप्तिरत आह—**इहेति** । **अथवा पदविधित्वादिति** । इद चिन्त्यं, तद्विध्युद्देश्ययोरतद्विध्युद्देश्यविधेययोर्वा यत्रैकार्थीभावयोस्तत्र तत्रैव तत्प्रवृत्तिः, नचैवं प्रकृते पदकार्यनिर्देशो

१ 'त्वथा' पा० । २ 'त्था' । ३ 'तदोर्योग' ।

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगो[1] न चाऽत्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् ॥

किं पुनः कारणं [पूर्वस्मिन्योगे[2]] व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो, यथाऽन्यत्र ? ॥

॥ * ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ॥ * ॥

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात्—सर्पिष्करोति, सर्पिः करोतीति ॥

॥ * ॥ तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥
अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः ॥ * ॥

यदि कृदन्तमेतत्ततोऽधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥ वाक्येऽपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति परमसर्पिः करोतीति ॥

प्र]कुण्डिकेत्यादौ नास्तीति षत्वाऽभावः । यथान्यत्रेति । समासतद्धितसुब्धातुषु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नाश्रीयत इत्यर्थः । ऐकार्थ्य इति । यद्येकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं पूर्वत्राश्रीयेत तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात् । ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र मा ग्राहि, द्विविधस्य तु सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । उक्तमनोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायात्पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते,—सम्प्रेक्षितार्थं समर्थमिति । अथ चेदिति । स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे कृत्प्रत्यययोरिसुसोर्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परममपि कुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकं षत्वं न भविष्यतीति । तदयुक्तम् । परममर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वाऽप्रसङ्गात् । वाक्ये चेति । अनु

उ.] दर्शयन्ति । न च पक्षे तदोष्याविति अपपक्ष एव श्रेयान् । परममपि कुण्डिके ति षष्ठीतत्पुरुषः । उत्तर—लक्ष्यानुसारेण । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषं दर्शयति—सम्प्रेक्षितार्थमिति । पृथगुपस्थितत्वे पृथक् शक्तिग्रहविषयत्वे वा सति परस्परमाकाङ्क्षार्थमित्यर्थः । अथ चेदित्यादि श्लोकार्थं व्याचष्टे—स्यादेतदिति । सर्पिरादिशब्दा अव्युत्पन्ना अत एव 'सर्पिषस्त्वादौ षत्वमिद्धि'रिति भावः । अत्र पक्षे प्रत्ययविमर्शत्वान्न नित्यषत्वप्राप्तिः । प्रत्ययरूपो विमर्श इत्ययमस्त्वेतद्भाष्यविरुद्धः । अत एव 'कर्तृभिः कृत'मित्यादौ न षत्वम् । तस्मात्प्रत्ययपदस्य तदवयवलक्षणया प्रत्ययावयवविमर्शस्येत्यर्थ एव न्याय्य इति बोध्यम् । न चेत्सुम्न्सा तदन्तविधौ तेन पदविशेषणे तदन्तान्तेत्यर्थात् परममर्पिष्कुण्डिकेत्यत्र षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । उपपत्तिविशाष्यसम्भवे आक्षिप्तेनानन्वयेन तदर्थस्य दुर्लभत्वात् । आक्षेपे मानाऽभावाच्चेत्याशयः । 'वाक्येऽपि तर्ही'त्यादि भाष्यं व्याचष्टे—तदयुक्तं परमेति । अनुत्तर

१ पूर्वयोगे । २ एतद् आधिकम् । ३ व्यपेक्षासामर्थ्यं पा० । ४ इति क्वचिन्न । ५ भविष्यति ।

॥ * ॥ वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ * ॥

यद्ययमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वाक्ये विभाषे'ति ॥*॥ अथ चाऽयविघान नित्य षैत्वे तत्रो विभाषेयम् ॥*॥ अथाऽप्युत्तरपद प्रातिपदिक तत्रो नित्ये षत्वे प्राप्ते इय विभाषा आरभ्यते ॥ ॥ * ॥ सिद्ध च मे समासे ॥ * ॥ [सिद्ध षं मे समासे] षत्वम् । किमर्थं तर्हीदमुच्यते ? ॥ * ॥ प्रतिषेधार्थम् यत्नोऽयम् ॥ * ॥ [प्रतिषेधार्थोऽय यत्न] । अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेध वक्ष्यामीति ।

॥*॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयो स्यायते यदा योग ।
तस्मिन् पश्च वार्थं सगुण तथ मे नद्ध ॥ १ ॥
एकार्थ्यं सामर्थ्ये वाक्ये षत्व न भ प्रसज्यत ।
तस्मादिह व्यपेक्षा सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

न]त्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधाज्ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ षत्व भविष्यतीत्यर्थ । यदि हि षत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थास्यत, अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यधास्यत । केचित्तु 'नित्य समासे' इत्येको योग , 'अनुत्तरपदस्थस्ये ति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्वितिसामर्थ्यार्थेऽपि न दोष इत्याहु । अथ चेदिति । यद्यप्युत्पन्न सर्पिरादिष शब्दरूप सुविज्ञान षाष्ठ तथाऽप्रत्ययनिमित्तीय चादिदुदुपधस्येति निर्येष षे प्राप्ते'इसुसो सामर्थ्ये'इत्यनेन विकल्प क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाऽभावा-त्प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्प सिध्यति ।

किमर्थमिति । इसुसो सामर्थ्ये'इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात्समासे 'इदुदुपधस्ये'ति नित्य षत्व सिद्ध, तत्किमर्थं 'नित्य समासे' इति सूत्रमिति प्रश्न । प्रतिषेधार्थं इति । उत्तरपदस्थस्य समासे षत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थ । नित्य-

उ.] पदस्थस्येति । एव प्रतिषेधो न प्रकल्पेताऽस्मा वाक्ये मे विभाषा सिद्ध यथ । प्रति षेधस्य साफल्यमुपपादयति—यदि हीति । तस्मादनेन प्रतिषेधेनाक्षिप्तस्याऽपि पूर्वभिन्न ध्यना ज्ञाप्यत इति भाव । एतच्च परमसर्पि कुण्डिका त्यादौ षैत्वविकल्पवारणाय पूर्वसूत्रे ध्यो वैयाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् । केचित्त्विति । भाष्याऽसम्मतिरिक्तोऽयं र । सर्वमिदाय पदार्थंमाह—यद्यप्युत्पन्नमिति । भाष्येऽनन्वयो यथर्थे इति भाव । नन्वत्तस्मावे समासे नि इसुसोरित्यनेन विकल्प स्यादत आह—इसुसोरिति । व्युत्पत्तिपक्ष एवेति ।

1 नित्यषत्व' पा० । २ इदं व्याख्यान त्रुटित स्यात् । ३ षत्वस्येति' ।

अथ चेत् कृदन्तमेतत्ततोऽविशेषेण मे भवेत् प्राप्तिः ।
वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥
अथ चेन्नविज्ञानं नियतं पक्षे ततो विभाषेयम् ।
सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥*॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ।८।३।५५।

अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थं नाऽपदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत, तत्रा[1]यमप्यर्थः षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'इण्कोः' इति ॥ नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्[2]-इहार्थमुत्तरार्थं च ॥ इहार्थं–तावत्-इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादि-त्यत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थम्–'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तते ॥

॥०॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥०।

प्र.] ग्रहणं तु न कर्तव्यम् । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' 'समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे 'सर्पिषा' 'यजुषे'त्यादि न सिध्यतीति पक्षाय व्युत्पत्तिपक्ष एवमुक्तस्याश्रयणीयः । [नित्यं समासे] ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः । अथेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्नः । इणः षीध्व-मिति । इहाऽक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे 'इण षाध्व'मित्यत्र ढग्रहणं कर्तव्यं, ततः 'समासेऽङ्गुले'रित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । अपदान्ताभिसम्बद्धमिति । रषाभ्यामित्य-

उ] एव च नित्यग्रहणमपि कार्यमिति भावः । परेत्वथ चेन्नविज्ञानमिति पाणिने पक्ष., सर्पिषादौ बहुलग्रहणात्क्वचिदन्यदेवन्यर्थकात्वस्य सिद्धम् । ध्वनित चायनेयीति सूत्रे 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः सिद्ध'मिति वचनाऽस्य पाणिनेरभिमतत्वमित्याहुः ॥

अपदान्तस्य । ननु पदेन पदान्तप्रत्याख्यानमसङ्गतम् आह–मूर्द्धन्येति । मूर्धन्य-वर्णेषु षग्रहणमिति भाष्यार्थः स्यात्–ढग्रहणं कर्तव्यमिति । 'ढग्रहणमिन्दव वक्तव्ये मूर्द्धन्यग्रहणस्य नाह—तत समासे इति । ढग्रहणेन विच्छिन्नत्वादनुवृत्त्ययोगादिति भावः । भाष्ये–अत्र णकारेति । न चैव इन्द्वद्भाष्यमूर्द्धन्यपदस्य भाष्यकारविशेषाभावा-द्वियाङ्गु इत्यादौ पूर्वसूत्र'मद्धीव इत्यस्य 'तस्य दोष'इत्यनेन निषेधे स्यान्निषद्धानेन इत्याऽ

१ तत्रायमर्थ' प०। २ ।०। मूर्धन्यग्रहणमिहार्थमुत्तरार्थं च'।०। इति वार्त्तिकमत्र तुरुन्दिति गौडाः। ३ 'तत्रायमर्थं –अपदान्तस्येति प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो' पा० । ४ 'चेन्ने इति'।

सहेः साडः स ।८।३।५६।

'स'ग्रहणं किमर्थं न 'सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवती'त्येवोच्येत ? ॥ 'सहेस्साडो मूर्द्धन्यो भवती' त्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत॥ ननु चाऽन्त्यस्य मूर्द्धन्ये वचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति॥कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थे आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात् ? ॥ 'स्थानेऽन्तरतमो भवती'ति सकारस्य भविष्यति ॥ भवेत्प्रकृतितोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सिद्धं स्यात्। आदेशतस्त्वन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत। तस्मात् सकारग्रहणं कर्तव्यम् । [॥*॥ सकारग्रहणमुत्तरार्थम् ॥*॥] उत्तरार्थं च सकारग्रहण

प्र] नापदान्तग्रहणानुवर्तनात्पदान्तस्येति सूत्रं न वक्तव्यं भवतीति लाघवं सम्पद्यते ॥

⊛ इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ⊛

सहे साड स । प्रयोजनं नास्तीति । ननु मिश्ररूपमूर्द्धन्यार्थं वचनं स्यात् । नैतदस्ति । 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यस्य बाधप्रसङ्गात्पदान्तस्येत्यधिकारादन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोऽस्ति । कुतो नु खल्वेतदिति । ननु वचनसामर्थ्यादनुसंहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्द्धन्यः प्राप्नोति । अयमपरोऽस्य दोषोऽस्तु । स्थानेऽन्तरतम इति । षग्रहणमिहानुवर्तत इति भावः । मूर्द्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु ऋकार आकारस्य प्राप्नोति । भवेदिति । स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्याश्रयेण तदाय परिहारः । षग्रहणानुवृत्तौ स्यात्। सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनार्थः । सप्तम्या हीको यणचीति यणोऽर्द्धमात्रासाम्यस्य मात्रिक एवान्तरतम

उ] नास्ति षग्रहणं तु प्रतिपदोक्तेऽत्रैव न निषेध इ त स्थानित्वाभावात् इत्थं स्यादेवं भाष्यम्, षत्वाप्रामाण्येनाऽन्वितया णत्वात्ते प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यं परिभाषोपस्थाप्यते । प्रियात् इत्यादेरनभिधानस्य ष्यान्तेति सूत्रे उक्तत्वाच्च । इति श्रीनागोजी भट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

सहे सा । मिश्ररूपेति । ऋवर्णादेर्यर्थं । बाधप्रसङ्गादिति । अबाधेनोपपत्तौ बाधस्याऽन्याय्यत्वादिति भावः । भाष्यमुपलक्षणमित्याह—अपदान्तस्येति । भाष्ये 'प्रयोजन'शब्दः प्रयोजकनिमित्तपरोऽपि तेन अपदान्तत्वरूपं प्रयोजकं नास्तीत्यर्थ इति बोध्यम् । अयमपर इति । पूर्वपक्षत्वाद्दोषान्तरसद्भावो न दोषायेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अत्र इण्को' रित्यस्याधिकारादवश्यवधिमतो साजात्यस्यौचित्येन मूर्धन्यं प्रति वर्णस्यैव स्थानित्वं नाऽपदान्तस्येत्यस्याऽत्रापि वणत्वमेवेति भाष्याशय इत्यन्ये । षग्रहणमिति । 'इण्. ष'

१ र्धन्यस्य वचने' पा०। २ इद तुसम्भवदितिगौडा" ।

क्रियते । आदेशप्रत्यययोरसकारस्य यथा स्यादिह मा भूत्,–चित स्तुनम् ॥ अथ सहिग्रहणं किमर्थं न 'साड सो भवती'त्येवोच्येत ? ॥ सहरेव साडरूपं भवति नान्यस्य [भवेति]। यद्येव–॥ ॥ साड षत्वे समानशब्दप्रतिषेधः ॥ * ॥ साड षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । साऽडा दण्डः, साऽडा वृश्चिक इति ॥ ॥ अथवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥ अर्थवतः साड्[रूप][2]शब्दस्य ग्रहणं, न चैषोऽर्थवान् ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सह अडेन साडः, साडस्यापत्यं साडिरित्यत्र प्राप्नोति ॥ [स तर्हि वक्तव्यः ?] ॥ न वक्तव्यः । पवनुक्तो रेकादेशस्याऽसिद्धत्वान्नैष साड्शब्दः ॥ एवमपि सह डेन सडः, सडस्यापत्यं साडिः,–अत्र प्राप्नोति ॥ तस्मात्सहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ [सहेः साडः सः]।

इण्कोः ।८।३।५७।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८।

॥ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । निंस्से निंस्स्वेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये, विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाये इति ॥

प्र] स्थानी स्यान्न द्विमात्रः । चितमिति । मूर्धन्याऽनुवृत्तौ तकारस्य ष प्रसज्येत । षकारानुवृत्तौ तु षः । साड इति । दण्डस्य वृश्चिकस्य वा अङ्गोऽवयवविशेषः ।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि । निंसेरिति । यथा 'नृपलैर्न प्रवेष्टव्य'मिति नृपल प्रवेशनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येकं संहितानां च प्रवेशाऽभाव एव नुमादीनां षत्वाऽप्रतिबन्धहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वप्रसङ्गः ।

उ] इत्यत इत्यभिमानः । षकारानुवृत्तौ त्विति । इदं प्रौढ्या न तु तस्यानुवृत्तौ मानमस्ति पूर्वोक्तपूर्वपक्षाऽनुसारेण वा । भाष्ये–तद्धितलोप इति । तद्धितनिमित्त लोप इत्यर्थः ।

नुम्विसर्जनीय शः । ननु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्यायान्नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वं भाष्ये समुदायव्यवायाऽसम्भवाच्च । एवञ्च प्रश्ने न दोष नुम्शब्भ्यां व्यवायादित्यत आह यथा नृपलैरिति । षत्वप्रसङ्ग इति । षत्वमिति भावः । ननु समुदायेन व्यवायाऽसम्भवात्कथमन्यायावसरोऽत आह–सर्वैश्चेति । प्रत्येकपरिसमाप्तिन्यायाऽभावे तात्पर्यमिति भावः । एतद्वाक्योपायानीति । एतमङ्गादक

१ इदं क्वचिन्न । २ रूपेति क्वचिन्न । ३ इति क्वचिन्न ।

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि कथमनुच्यमानं गम्यते ? ॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः-समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । तद्यथा-'गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति' ॥ एवं तर्हि-॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्[1] सिद्धमेतत्] । योगविभागः करिष्यते । 'नुम्व्यवाये' । ततो,-'विसर्जनीयव्यवाये' । ततः 'शर्व्यवाये' ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । प्रत्येकं व्यवायशब्दः परिसमाप्यते ॥

आदेशप्रत्यययोः ।८।३।५९।

आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरकः प्रतिषेधः ॥ * ॥ आदेशप्रत्यययोः षत्वे सरके[2] प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुसरः धूसरः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'सरक' इति ॥*॥ सरकादीनामिति वक्तव्यम् ॥*॥ इहापि यथा स्यात्-वसं तर्ममिति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' । न वा एतल्पचे शक्यं विज्ञातुम् 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका

प्र] नुमेवेति । एवमुच्यमानेऽनेकव्यवाये षत्वाऽप्रसङ्गः । ननु चायमिति । सर्वेषां व्यवायाऽसम्भवाद्यथासम्भवं क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद्द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । योगविभागे सति द्वाभ्यां व्यवाये षत्वाऽभावः । 'इण्को'रिति पञ्चमीनिर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनैर्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाऽभ्यनुज्ञानात् । प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रियावाक्यानि त्रीण्युपलक्षन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धिः । [नुम्विसर्ज] ।

आदेशप्रत्यययोः । कुसर इति । 'अशे सर'न्निति यतः सरन्प्रत्ययो 'कृधूमादिभ्य' इति द्वियत्नानुवर्तते । कित्वातिदेशाच्च कित्कार्यगभाद्धाप्यवार्तिकयोः सरकपठित । वसंमिति । 'वतृवदि'इति सप्रत्ययः । उणादय इति । अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं न लभन्ते, 'अतः कृकमिकंसे' त्यत्र पृथक्समग्रहात् । नवं एतदिति । पक्षे व्युत्पत्तिहेतुरुणादीनामवश्याभ्युपेय

उ] वाक्यमुपायो येषाम् अपाय इति पाठे अपादानं वा येषामित्यर्थः । कश्चित्तु 'एतद्वाक्या प्रक्रियावाक्यानी'त्येव पाठः । [नुम्विसर्जनीय]।

आदेशप्रत्यययोः । सरक उणादिष्वप्रसिद्धत्वादाह-अशेरिति । ननु व्युत्पत्तिमभिधायाऽव्युत्पन्नत्वकथनमसङ्गतमत आह-अबुधेति । वृश अशे सप्रत्ययः । षत्वे कर्तव्ये

1 इद लुप्त मिति कौडा । २ सरकप्रतिषेध' पा० । ३ पादनाय योग । ४ 'षत्वम्'।

नोति । इह हि न स्यात्—सर्पिष्[1] यजुष इति ॥ एवं तर्हि—॥ * ॥ बहुलवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥ [बहुलवचना[2]त्सिद्धमेतत्]। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति[3] ।

अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी—'आदेशस्य यः सकार' 'प्रत्ययस्य यः सकार' इति, आहो स्वित् समानाधिकरणा—'आदेशो यः सकार' 'प्रत्ययो यः सकार' इति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ ॥*॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधः ॥*॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने[4] प्रतिषेधो वक्तव्यः । विस विसम्। मुसल मुसलम् ॥*॥ समानाधिकरणानां चाऽप्राप्तिः ॥*॥ समानाधिकरणानां च षत्वस्याऽप्राप्तिः । एष अद्राक्षीत् ॥ अस्तु समानाधिकरणा ॥ यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप,—अत्र न प्राप्नोति ॥ न धातु

प्र] सर्पिषा इत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । कुमारादिषु पत्वं कर्तव्यं प्रत्ययसंज्ञा न भवति । अथेति । अवयवषष्ठ्यामस्यां स'इत्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येणादेशप्रत्यययोरसम्बन्धः सकारविशेषणत्वात्, सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययोः सकारत्वादिति द्विवचनविपरिणामः कार्येणादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति साम्यादागमसम्भवः । विसविसमिति । 'स्थाने द्विर्वचन'मिति मत्वा दोषोपन्यासः । एष इति । एतदस्तकारस्य सत्वे स सानुनासिक इति सकार आदेशो नादेशावयव इति पत्वं न प्राप्नोति । एवमपादिष्वनादेश प्रत्ययो वा सकारो, न तु तदवयव । सिषेचेति । स्थाने

उ] इति । एतेन वस मित्यादावन्तरङ्गत्वादिनिमित्त गुणे प्रत्ययसंज्ञा भवतीति सूचयति—प्रत्ययसंज्ञानेति । परे सर्पिष इत्यादावप्युपलक्षिप्तेऽपि बहुलमित्युक्तबाहुल्यात्प्रत्ययसंज्ञानिमित्त एव भवतीत्यर्थः । सर्पिरादिविषये तु नेदं । तथा सति बहुलवचनात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्येव वदेत् । क एव नियः समास इति सूत्रस्थकथञ्चित्साधिज्ञानमित्यादिमपि शब्दोऽसङ्गमेण प्रवृत्तं भाष्य वार्तिक च सङ्गच्छते 'एवन्तर्हि बहुलवचनात्सिद्ध' मित्यत्र सर्पिष इत्यादीति[5] शेषोऽपीति] एतद्दृष्टेऽपि दोषपरिहारार्थमुक्तोऽत्र भाष्ये [illegible] बहुलं नियमयोर्णात्यन्तं शब्दा प्रत्ययप्रकृतिविभागेन व्याकरणान्तरे साधितास्तत्र [illegible] सिद्ध्यर्थं बहुलग्रहणं सन्देहस्थानानामपि तेषां सकलस्य सङ्ग्रहार्थं बहुलग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थं इयात् । ननु न भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्यायग्रन्थाऽप्रश्न नुपपद्यते आह—अवयवेति । कार्येणेति । कार्येण षत्वेनादेशप्रत्यययोश्चोदना साक्षाच्छ्रुतिरस्या अनुग्रह इत्यर्थः । साक्षाच्छ्रुतयोरेव कार्येण सम्बन्ध इति भाव । साम्या

१ सर्पिषा यजुषा पा० । २ इह तुम स्यात् । ३ भवन्ति प० । ४ द्विवचनम् । ५ सम्भावना । ६ वहन्त्यादि । सादि ।

द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनं शक्यमास्थातुम्, इहापि हि प्रसज्येत–सरीसृप्यत इति । तस्मात्तत्र द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति,–'प्रत्ययो यः सकार' इति षत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति ॥ इह तर्हि–अकार्षीत्,–प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्, 'आदेशो यः सकार' इत्येव भविष्यति । इह तर्हि जोषिषत्, मन्दिषदिति,–प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । षत्वेऽपीडादि कृते प्रत्ययस्य सकारः ॥ इह तर्हि, इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् ॥*॥ नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिः ॥*॥ नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते आदेशप्रत्यययोरिति ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्]। योगविभागः करिष्यते । 'आदेशस्य' । [आदेशस्य] षो भवतीति । ततः 'प्रत्ययस्य' । प्रत्ययस्य सकारस्य षो भवतीति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः ॥ कथम् ? ॥ अस्तु तावदवयवषष्ठी ॥ ननु चोक्तमादेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्विर्वचने प्रतिषेध इति ॥ नैष दोषः । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ यदप्युच्यते–समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति । [नैष दोषः] ॥

प्र,]द्विर्वचन आदेशावयवः सकारो न त्वादेश इति षत्वाप्रसङ्गः,यथा निसस्तिस्यादौ । सरीसृप्यत इति । ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वस्याऽत्राऽप्रसङ्गः । उच्यते । तत्पेनादिसिद्धय यदि व्यधिकरणपक्ष आश्रीयते तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । द्विःप्रयोगे त्वत्र न दोषः । सिषेचेत्यादौ तु 'धात्वादेः षः स' इति यः आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति । जोषिषदिति । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तिप् । इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः । लेटो ऽडाटा'वित्यट् । 'सिब्बहुलं लेटी'ति सिप् । इडिकृत इति । आगमस्य प्रत्ययत्वात्तदवयवः सकारः । वक्षद्यक्षदिति । वचियजिभ्यां लेट् । नानाविभक्तीनामिति । आदेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयाऽवयव

ट] दिति । युक्तिमात्र्यादिरर्थः । आदेशः प्रत्ययो वेति । च्लेः सिज्विधानादादेशत्वं, स्थानिवद्भावेनाधिकारेण वा प्रत्ययत्वमिति भावः । भाष्ये–इहापि तर्हीति । तर्हि स्थाने द्विर्वचनत्वं न्यर्थं । ननु समानेति । समानाधिकरणपक्ष सकारस्य प्राग्दुक्तः । ननु द्विःप्रयोगे 'सिषेचे'त्यस्याऽसिद्धिरत आह–सिषेचेत्यादौ विति । षत्वापेक्षयेति । सकार

१ इहापि तर्हि प्रस' । २ द्विःप्रयोगो' । ३ 'प्रत्ययसकारस्य ।
४ इद भाषो इमन् । ५ इद वचित्र । ६ 'द्विष्प्र' ।

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु समानाधिकरणा ॥ कथं करिष्यति हरिष्यति ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्येवमार्तीयकानां षत्व'मिति, यदयं 'सात्पदाद्यो'रिति सात्प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा पुनरस्त्वादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति ॥ कथमिन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् ?॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः ॥ उक्तं वा ॥*॥[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ?॥ 'तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं, षत्वे चादेशसम्प्रत्ययार्थम्, अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्ध'मिति । यदपि–'नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्ति'रिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति– नानाविभक्त्योरपि समास' इति, 'यदयं शासिवसिघसीनां च'ति घसिग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ यदि ह्यादेशस्य यः सकार इत्येव स्याद्घसिग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्य –'आदेशो यः सकारस्तस्य षत्व'मिति,–ततो घसिग्रहणं करोति ॥ [आदेशप्रत्यययोः]।

प्र]त्ययाति सहविवक्षाऽभावाद्द्वन्द्वानुपपत्तिः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । ननु सिप्सि चार्थस्य त्यागोपादानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भावः इडागमभावाभावाभ्यामनर्थकत्वाद्वा । 'एष इत्यत्र तु सकारस्यानर्थक्याद्युक्तो व्यपदेशिवद्भावः । तथा चोक्त 'मर्थवता व्यपदेशिवद्भाव'इति । एवं तद्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भावः, स्य स एषोऽस्माविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैव इत्यत्र सकारोऽवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते । यदयमिति । प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवति न केवलं प्रत्ययस्य सकारस्येति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । नानाविभक्त्योरिति । नन्वाचार्यस्यार्थेऽप्येवं भवत्यत्र भिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः । उच्यते । एकविभक्त्योरेव द्वन्द्वो, नानाविभक्त्योर्नुल्यकक्ष्यानानाविभक्तित्वम् । साद्ग्रहणाद्घसिग्रहणाच्च नोभयत्र सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं च । तत्र प्रत्ययावयववृत्तित्वात्प्रत्ययशब्दस्य सामानाधिकरण्येऽपि वैयधिकरण्यफललाभः ।

उ]पादानस्य प्रत्ययावयवसस्य चेन्द्रादिति भावः । सिप्सिचोरर्थवत्त्वादिति । धात्वर्थेनाप्यर्थवत्त्वादित्यर्थः । इद चिन्त्यमित्याघ तवस्मूत्रे निरूपितम्व पश्चान्तरमाह–इडित्यादि । सकारोऽवयव इति । आहार्यारोपेण लोकनिदर्शनः शाब्दव्यवहारोऽपरेरयं प्रदासो वृथा । ज्ञाप्यत इति । नात्रे सकारस्याप्रत्ययत्वात् प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः सन् प्रत्ययस्य विधीयमानं षत्वं तदवयवस्यापि भवतीति ज्ञापयतीत्यर्थः । साद्ग्रहणादिति । साद्ग्रहणेनोभयत्र तुल्यार्थेन सामानाधिकरण्यं घसिग्रहणाच्च नोभयत्र वैयधि

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।८।३ ६१ ।

स्तौतिणिग्रहणं[1] किमर्थम् ?॥ अस्तौतिण्यन्तानां मा भूत्–सिसिक्षति[2] ॥ अथैवकारः किमर्थः ॥*॥ एवकारो नियमार्थः[3] ॥*॥ [एवकारो नियमार्थः] । 'स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषा'मिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, सिद्धे विधिरार-भ्यमाणोऽन्तरेणैवकारकरणं[4] नियमार्थो भविष्यति ॥ 'इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि' । यथैवं विज्ञायेत 'स्तौतिण्योरेव षणी'ति, मैवं विज्ञायि–'स्तौतिण्योः[5] षण्येवे'ति । इह न स्यात्–तुष्टाव ॥

अथ षणीति किमर्थम् ?॥ सेयोच्यते । को विनतेऽनुरोधः ?॥ अविनते नियमो मा भूत्–सुषुप्सतीति ॥ क्व सानुबन्धेऽनुरोधः ?॥ षत्वमात्रे नियमो मा भूत्–सुषुपिष इन्द्रम् । सुषुपिष इहेति ॥ अभ्यासादिति[6] किमर्थम् ?॥ अभ्या-साद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्–अभिषिषिक्षति ॥ नैतदस्ति, असिद्धमुपसर्गात्षत्वम्, तस्याऽसिद्धत्वा-न्नियमो न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,–सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्त-स्या नियमो यथा स्याद्यदि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत्–

प्र.] स्तौति । नियमार्थ इति । विशिष्टनियमार्थ इत्यर्थः । सुषुपिष इन्द्र-मिति । स्वपेर्लिट् । छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन थास् । थासः से । तस्य षत्वेऽभ्यासे यलोपे च नियमाऽभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव । अभि-षिषिक्षतीति । 'स्थादिष्वभ्यासेने'ति वर्तमाने 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वम् । असिद्धमिति । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग' इत्येतदाश्रित्यम् । सनि योऽभ्यास इति । यथाऽत्र एकहल्मध्य इत्यत्र लिट्याऽऽदेशो विशेष्यते तथेह सनाऽभ्यासः,–'सनि योऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिण्योरेवे'ति । तेन यदि योऽ-

उ.] करणं षसोरादेश वनादेशापवादत्वेनैतत्वस्य सिद्धत्वेन सन्निधत्वा'दिति सूत्रे षणिग्रहणं वैयर्थ्यपत्ते । तस्मात्प्रत्ययशब्दस्य लक्षणयोभयत्रापि सामानाधिकरण्यमिति भाव ।

स्तौतिण्योरेव । एवकारं विनाऽपि अन्तरङ्गत्वान्नियमसिद्धेराह–विशिष्टेति । भाष्ये–को विनत इति । 'विनतशब्देन षत्वमुच्यते व्याकरणान्तरप्रसिद्धया । अनु रोध –प्रयोजनं । कृतषत्वनिर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः । स्वपे षत्वे कृते इत्याह–व्यत्यये-नेति । नियमाऽभावादिति । ककारानुबन्ध एव नियमादित्यर्थः । इतिषत्वमिति । उभयोरप्यत्यर्थः । तथेह सनेति । 'गुण कृत्वमकारइति न्यायादिति भाव । अत्राऽ

१ 'स्तौतिग्रह' । २ 'सिसृक्षति' पा० । ३ इदं भाष्यनियन्त्रे । ४ 'एवकार' । ५ 'ण्यन्तयोः । ६ 'दिति' ।

सोषुप्यते· सेन्–सोषुपिषते ॥ अथ वाऽभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्[२] अधीषिषति प्रतीषिषतीति ॥ ननु च षणीत्युच्यते,'षणी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। सन्यङन्तं हि द्विरुच्यते, तस्मादेषा सत्सप्तमी 'षणि सती'ति। सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥

प्र.]भ्यासस्तस्माद्धात्वन्तरस्यापि षणि षत्वं भवति। सोषुपिषत इति। अत्र तु शक्यं वक्तुमन्तरङ्गं षत्वं बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्धो बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति सिद्धं षत्वम्। अथ वा सन् षत्वं बहिरङ्गत्वादसिद्धम्। यन्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्येऽविनते च नियमाऽभावो यथा–'सुषुप्सती'ति। अधीषिषतीति। इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादेशाऽभावः। 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'स'शब्दस्य द्विर्वचनम्। 'मन्यत' इतीत्वम्। धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाऽभावात्प्रवर्तते। ननु च षणीति। 'षणी'ति परसप्तमी, ततश्च 'षणि परतः स्तौतिण्योरेव षत्व'मिति नियमः क्रियमाणस्तुल्यजातीयस्य षण्परस्य 'सिषिक्षती'त्यादौ षत्वं व्यावर्तयति। अधीषिषतीत्यादौ तु सन एव द्विर्वचनविधानात्षण्परत्वाऽभावात्सस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थः। सन्यङन्तमिति। समुदाय एव सन्यङन्तोऽवयवद्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थः। सत्सप्तमीति। तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्तिः क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषती

उ.]भ्यासाद्भाष्ये पक्षान्तरमित्याह–अत्र त्विति। अन्तरङ्गमिति। यन्निमित्तमित्यस्याश्रयत्वात्। सन्षत्वस्याऽसिद्धत्वे किं ज्ञापकमित्याह–अविनत इति। 'अत्र त्वि'त्यारभ्य 'यथा सुषुप्सती'त्यन्तं चिन्त्यं, त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। षत्वे कृते इति। नित्यत्वा'दिति भावः। धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वं, तस्मिन्कृते सामान्यनियमपक्षे न प्राप्नोतीत्य नित्य'मि'ति बोध्यम्। परसप्तमीति। स्वरसतः प्राप्तत्वात्। सन एव द्विर्वचनविधानादिति। स्थाने द्विर्वचने इदम्। तदा हि स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य सन्त्वं, द्विःप्रयोगे तु न दोषः। उत्तरखण्डस्य सन्त्वात्। अतएवाऽऽटिटिषतीत्यादौ उत्तरखण्डे णिलोप इति बोध्यम्। एतच्च स्थाने द्विर्वचनवादिनः शङ्का, नैषेत्याद्येकदेशिन उत्तरम्। 'सन्यङन्त' इत्यस्य सन्यङन्तावयवैकाच इत्यर्थः। तथा च सर्वत्र सन्नवयवमहिम्नस्य सन एव वा स्थाने द्विर्वचनोक्ते षण्परत्वमभ्यासस्याऽसम्भवन्ति भावः। तदाह–समुदाय एवेति। भाष्ये सत्सप्तमीति। 'षणि सति षण्यन्तसमुदायावयवस्य चेत्स्यात्तदा स्तौतिण्योरेवे'ति सूत्रार्थः। तदाह–षणन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेणेति। 'अत्र

१ 'सनि' पा०। २ 'भूदिति' पा०। ३ इदं क्वचिन्न।

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।८।३।६४।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ स्यादिष्वभ्यासस्य[1] वचनं नियमार्थम् ॥ * ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः—'स्यादिष्वभ्यासस्य[2] यथा स्यादिह मा भूत्—अभिसुसूषति ॥ अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते ?॥ ॥*॥ तद्व्यवाये चापोपदेशार्थम् ॥ * ॥ तद्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये चाऽषोपदेशस्यापि यथा स्यात् । अभिषिषेणयिषति ॥ * ॥ अवर्णान्ताभ्यासार्थं[3] षणिप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥ अवर्णान्ताभ्यासार्थं तावत्—अभितष्ठौ । षणिप्रतिषेधार्थम्—अभिषिषिक्षति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।८।३।६५ ।

प्र] त्सादावपि स्यादिष्वभ्यासग्रहणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यत इतीलमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात्पौर्वापर्याऽभावात् ।

स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । अभिसुसूषतीति । 'षू प्रेरणे'। सन् । 'सनि ग्रहगुहोश्चे'तीट्प्रतिषेधः । अत्र धातुसकारस्य 'स्तौतिण्यो'रिति नियमान्षत्वाऽभावः । अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात् । अभिषिषेणयिषतीति । अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः । अथ वा सहैनेन सेना, 'सहस्य सः संज्ञाया'मिति सादेशः । यदा तु 'कृवृजृषी'ति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव षोपदेशत्वम् ।

उ] षित्सने ति त्वपपाठः । सर्वत्रैव सनीति । सन्सन्नन्ताश्रयणीयेतीहापि तदाश्रयणे न दोषः इत्याह—यदि च सन्प्रदेशेष्विति । सनि सति योऽभ्यासः प्रत्यासत्त्या सन एव निमित्तक इत्यर्थः । अनएव षापन्विषत इत्यादौ न दोषः । 'द्वि प्रयोग'इति सिद्धान्ते तु परसप्तमीपक्षेऽपीदं फलं बोध्यम् । 'सन्यत'इत्यादौ च न दोष इति तत्त्वम् ।

स्यादिष्व । भाष्ये—किमर्थमिति । अभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना सिद्धे[4]रिति भावः । न चाऽभ्यासस्य नैरर्थक्यात्कथं तेन सिद्धिरित्यन्य विपर्ययत्वमेवोचितं । सुनोतीत्यादीनां यः सकार इत्यत्राश्रयत्वमिव तत्सम्बन्धव्यवधायकत्वस्यापि षष्ठ्यर्थत्वेना ऽदोषत्त्व । षू प्रेरण इति । अयमेव उत्तरसूत्रेण प्राप्ते । दैवादिकाऽदादिकयोस्तु सुवतीति निर्देशात्स्वत्वाऽप्राप्ते । अत्रेति । 'आदेशप्रत्ययो'रिति प्राप्तिः । धातुसकारस्येति । उत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमिति भावः । अथ किमर्थमिति । 'आदेशप्रत्ययो'रित्यनेनैव सिद्धेरिदं किमर्थमिति प्रश्नः । तदास्त्येवेति । एतच्च नेदं प्रयोजनमिति भावः । वस्तुत उणादयोऽव्युत्पन्ना एव ति पाणिनीयमतेनेदं भाष्यम् । भाष्ये—षणिप्रतिषेधार्थमिति । न च 'उपसर्गा'दित्यस्य बहिरङ्गत्वं, त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । [स्यादिष्व] ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'ष्वेव चाऽभ्या' पा० । ३ 'अवर्णार्थं' पा० । ४ 'सिद्धि' ।

॥ * ॥ उपसर्गात्षत्वे निस उपसङ्ख्यानमनिणन्तत्वात् ॥ * ॥ उपसर्गात्षत्वे निस उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निष्षुणोति । निष्षिञ्चति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अनिणन्तत्वात्' । इणन्ताद्धुपसर्गात्षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः ॥ * ॥ न वा वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य तद्विशेषकं उपसर्गो धातुश्च ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । 'वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य' । वर्णाश्रयं षत्वम् । 'तद्विशेषकं उपसर्गो धातुश्च' । नैवं विज्ञायते-'इणन्तादुपसर्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'इण उत्तरस्य सकारस्य, स चेदिणुपसर्गस्य', 'स चेत्सकारस्सुनोत्यादीना'मिति । तत्र 'शर्व्यवाये'इत्येव सिद्धम् ॥

प्र] उपसर्गात् । अनिणन्तत्वादिति । इण्ग्रहणेन प्रकृतेनोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात्षत्वेन भाव्यम् । न वेति । उपसर्गेणेण्विशेष्यत इति तदन्तविध्यभाव । शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्ध षत्वम् । वर्णाश्रयत्वादिति । वर्णाविवर्णमकाराचाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । यद्येवमिति । यद्युपसर्गेणेण्विशेष्यते न तु सुनोत्यादयस्तदाऽतिप्रसङ्ग । सुनोत्यादिभिरिति । सुनोत्यादिभि सकारो न विशेष्यते, अपि तूपसर्ग । सुनोत्याद्युपसर्गस्थात्वेण परः सकार सामर्थ्यात्सुनोत्याद्यवयव एव भवति । उपसर्गस्थस्य तु सकारस्याऽपदान्तस्येत्यधिकारात्षत्वस्याऽप्रवर्तनम् । ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात्कथमिण्विशेष्यते [१] । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्यदोष । सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोष । सुनोत्यादीनां षत्व इति । यथा 'विसेचक'इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति

उ] उपसर्गात्सुनो । भाष्ये-निस इति । निरोऽपि विसर्गे 'वा शरी'ति कृतसत्वस्य प्रयोगस्यन्द्राऽनुकरण, दुर्दुभोस्तूपसर्गत्वप्रतिषेध एवेति भाव । इण्ग्रहणेनेति । श्रुतस्य विशेष्यतया न्याय्यत्वादिति भाव । उपसर्गेणेति । स्वस्थानुरोधादिति भाव । 'उपसर्गा'दिति तत्स्यमाङ्गमिवन् । वर्णाविति । पौर्वापर्यमात्राचित्यर्थ । नन्वेव सकारस्तैर्न विशेषित स्यात् । षत्वोपसर्गस्थसस्यापि 'निरपिच'दित्यादौ स्यादत आह-सामर्थ्यादिति । तत्र स्वच बाधक'मिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह-उपसर्गस्थस्येति । ननु चेति । षष्ठनिर्देशे हि तदुपपत्ति । तात्स्थ्यादिति । इण्स्पोपसर्गोऽभावेन लक्षणेति भाव । यथा विसेचक इति । सुनोत्यादीनामपहारा सम्बन्धी य उपसर्गस्तस्येण परस्य मस्य सुनोत्याद्यवयवस्य षत्वमित्यर्थसत्त्वादिति भाव । भाष्ये-आधिक्यमर्थो विवक्षित न

१ 'शर्व्यवाय एव सिद्धम्' पा० ।

यद्येव धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इहापि प्राप्नोति—विगता सेचका[1] अस्माद्ग्रामात्—विसेचको ग्राम ॥ धातूपसर्गयोश्चाऽभिसम्बन्धः कृत ॥ कथम् ? ॥ सुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशेषयिष्याम—'सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तस्य [उपसर्गस्य[2]] य इ' णिति ॥ * ॥ सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानमधिकत्वात् ॥ * ॥ सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति ॥ किं कारणं [न सिध्यति ?][3] । 'अधिकत्वात्' । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गात्सुनोत्यादीनामिति षत्वं न प्राप्नोति ॥ * ॥ न वाऽवयवस्याऽनन्यत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अवयवस्यानन्यत्वात्' । अवयवोऽत्राऽनन्य [इति] ॥ ॥ नामधातोस्तु प्रतिषेध ॥ * ॥ नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य । सावकमिच्छत्यभिसावकीयति । परिसावकीयति[4] ॥ * ॥ न वाऽनुपसर्गत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुपसर्गत्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्त्र प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाऽत्र सुनोतिं प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ सावकीयतिं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभिषावयति । अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ सावयतिं प्रति ॥ सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोग ॥ कथम् ? ॥ नान्तरेण प्रेष्यते—

प्र]षत्वं न भवत्येव ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति पक्षोऽप्रसङ्ग । 'हेतुमति च' इत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते । नवेति । ण्यन्तस्य योऽवयवो ण्यिच्प्रकृतिस्तस्याऽनन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्ध षत्वम् । नामधातोरिति । इनापि न एव सुनोत्यादिरिति षत्वप्रसङ्ग । नवेति । अभि क्यच्प्रत्ययेनेच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोते । सुनो त्युपसर्गत्वे सत्यभिसावकीयतीति अभिसावकीयतीति भवत्येव षत्वम् ।

उ]तु शब्देन । तत्प्रकृतेन प्रकृते हेतु वाऽसो गतिन्याह—हेतुमति चेत्यत्रेति । प्रत्यया र्थविशेषणपक्षे इति । प्रयोजकव्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे इत्यर्थ । न एव च तत्र सिद्धान्त इति भाव । तदाह—भाष्य—व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति । अतिरिक्तेन प्रयोजकव्यापारेण विशिष्ट इति प्रकृत्यर्थ नस्यैवाभ्यादिरुपसर्ग इति सुनोत्युपसर्गोऽभावात्षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थ । तस्यानन्यत्वादिति । ण्यर्थान्वयं न त्यागिति पूर्वपक्षे इष्टमस्त्वित्यनु चरन्ति दोषम् । भवत्येवेति । प्रत्ययेन शङ्कोत्तरे निर्दिष्टस्याऽन्वया बोध्ये ।

१ 'सेचका' । २ इदं क्वचित् । ३ किं पुनः कारणं । ४ परिसावकमिच्छति परिसावकीयतीत्य०

'सुन्वभी'ति ॥ किं तर्हि ?॥ उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते—अभिषुणुतेति ॥

स्तम्भेः ॥८।३।६७॥

अप्रतेरिति वर्तते[2] उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'[3]मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि 'सदिस्तम्भ्योरप्रते'रित्येव ब्रूयात् ॥ अस्त्यन्यद्योगविभागकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो'रिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेरेव यथा स्यात्सदेर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तस्तस्य भविष्यति ॥ कस्य चाऽऽलम्बनाविदूर्ये स्तः ?॥ स्तम्भेरेव ॥ [स्तम्भे] ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥८।३।७२॥

अथ यः प्राण्यप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम्, अनुष्यन्देते मत्स्योदके इति, आहोस्विदनुस्यन्देते मत्स्योदके इति ? ॥ यदि तावदप्राणी विधिनाश्रीयते, अस्त्यत्राप्राणानि कृत्वा भवितव्यं षत्वेन, अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते, अस्त्यत्र प्राणानि कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ॥

किं पुनरत्राऽर्थसतत्त्वम् ? ॥ द्वेषा[4] एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ॥

न्नासावेवमिति । यदा ण्यर्थस्याऽभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदा नास्ति षत्वं, [प्र]यदा तूपसर्गविशिष्टाया क्रियाया प्रयोज्यो नियोज्यते तदा प्रतिबन्धकाऽभावात्षत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । सुनु अभीति । नायं लौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाऽभावात् किन्तर्हि ? सुनोतिसम्बन्धाऽभावप्रदर्शनाय कल्पितः । प्रयोजकव्यापारेणाऽभेः सम्बन्धो न सुनोतिनेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते ॥

अनुवि । द्वेषा इति । पण्डिता पर्युदासं मन्यन्ते सम्भवत्येकवाक्यत्वे

[उ] दासादेव मित्यादिना पर्युदासप्रयोगस्य विषयविभागं प्रदर्शयन्नाह—यदेति । सुनोति सम्बन्धाऽभावप्रदर्शनमेवोपपादयति—प्रयोजकेति । परे तु 'नासावेव'मिति भाष्येणोपसर्गाणां स्वभावात्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव न ण्यर्थविशेषणत्वमिति अतोऽभिमाश्रयतोऽयमशुद्ध एव प्रयोग । अत एव वचनारम्भेण समर्थन्तेत्याहुः । [उपसर्गात्सुनोति] ।

अनुवि । किं पुनरत्राऽर्थसतत्त्वमिति भाष्ये पाठः । मतस्वच्छन्दस्तत्त्वार्थः । पर्युदासमिति । तत्पक्षेऽपि तस्यैव यत्र सत्ता तत्रैवेदमिति मर्यादाऽत्र षत्वाऽभाव एव न्याय्यः । प्रतिषेधपक्षे मतान्तरेऽवधारणाऽलाभादित्यन्ये ।

---

१ स्तम्भे' पा॰ । २ दित्यनुवर्त्तते रित्यत्र वर्त्तते । ३ अप्रतेरिति निवृत्तं योगविभागकरणसामर्थ्यादिति च लिङ्कनेऽन्तःकरणो व्याख्यानं भगवतेति परे । ४ द्वेषा इत्तु पा॰ ।

परेश्च ॥८।३।७४॥

अथा[1]ऽनिष्ठायां[2]मिति वर्तते उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरण[3]सामर्थ्यात् । इतरथा हि 'विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठाया'मित्येव ब्रूयात् ॥ [परेश्च] ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥ विभाषेटः ॥८।३।७९॥

इण्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ इण्ग्रहणं टत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ इण्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थं] ॥ कवर्गात् ढत्वं मा भूत्[1] पक्षीध्वम् यक्षीध्वम् ॥ किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम्— 'इणः उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार' इति, आहो स्विद्धकारविशेषणम्— इणः उत्तरस्य धकारस्य, स चेत्षीध्वंलुङ्लिटान्धकार' इति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलुविढ्वे लुलुविध्वे इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परादित्वात्' । इट् परादिः ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ अलविढ्वम् अलविध्वम् ॥ अस्तु तर्हि धकार-

प्र] वाक्यभेदाश्रयणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽवश्यं भावी ॥

इणः षी । इण्ग्रहणमिति । 'इण्को'रित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रश्नः । कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयोरनुवर्तनात्केवलस्येण इहाऽनुवृत्तिर्दुर्लभा ।

[illegible] पुनरिति । वार्तिकानुसारेण 'इड्ग्रहण'मिति पाठो युक्तः । 'इण्ग्रहण'मिति तु भाष्ये प्रायेण पाठः । किं षीध्वमादयो विशेषणेन प्राक्सम्बध्यन्ते पश्चात् प्रधानेन धकारेणाऽथ धकार एव विशेषणद्वयेन सम्बध्यत इति प्रश्नः । प्रत्ययपरत्वे इति । इटः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येति विज्ञायमाने इटो लिङ्ग्रहणत्वात्पौर्वापर्याऽयोगाद्विकल्पाऽप्रसिद्धिः । लिड्ग्रहणं चोपलक्षणं, षीध्वमोऽपि इणा पौर्वापर्याऽयोगात् । वचनादिति । लिड्ग्रहणाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्ति वचन इति । समुदायानुवृत्तौ क्वचिदेकदेशे प्रवृत्तं कार्यं समुदाये प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः ।

उ] इणः षीध्व । प्रायेण पाठ इति । स तु न युक्त इत्यर्थः । अत एव 'विभाषेटः' इत्यस्य ग्रहणं प्राक्कृतम् । पक्षद्वयोपपत्तिमाह—किमिति । 'गुणः कृताऽऽत्मसंस्कार' इति न्यायः आद्यपक्षबीजम् । अथेति । महता उपकारस्याऽदर्शनादुभयोरपि प्रधानसम्बन्धः

1 इदं कचित्र । 2 'अनिष्ठायामिति निवृत्तं योगविभागकरणसामर्थ्याद्' इति वार्तिकं स्यात् । 3 'भूदिति' पा० । 4 इदं वार्तिकपाठकमित्यन्ये । 5 'इड्धकारादि' पा० ।

विशेषणम् ॥*॥ धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाऽभावः ॥५॥ धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषा न प्राप्नोति । लविषीध्वम् लविषीढ्वम् ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ लुलुविढ्वे[1] लुलुविध्वे इति ॥ * ॥ इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥ इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । पक्षीध्व[2] पक्षीध्वमिति ॥ नैष दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषः ॥ * ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषो भवति[3] । इह न प्राप्नोति—उपदिदीयिध्वे उपदिदीयिढ्वे इति । यो ह्यत्राऽङ्गाऽन्त्य इण्न तस्मादुत्तरं[4] इट् । यस्मा-

प्र.] धकारपरत्वे इति । 'इटः परस्य धकारस्ये'ति व्याख्याने षीशब्देन व्यवधानात्पाक्षिकढत्वाऽप्रसङ्गः । वचनादिति । षीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाऽव्यवधानमाश्रीयत इत्यर्थः । 'अस्ति वचने प्रयोजनं, किं लुलुविढ्वे लुलुविध्वे' इत्यस्याऽनन्तर'मिण्ग्रहणस्ये'ति—युक्तः पाठः । क्वचित्तु 'नैष दोषः इण उत्तरस्ये'त्यादि पठ्यते, तदयुक्तम् । ग्रन्थसङ्गत्यभावात् । इण्ग्रहणेन यदा धकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तदा षीध्वमो धकार इणः परो न भवति, षीशब्देन व्यवधानात् । ईकारेण षीशब्दावयवेन व्यभिचाराऽभावाद्धकारस्य विशेषणाऽयोगः । अङ्गादिति वक्ष्यामीति । 'इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य षीध्वमोऽवयवस्य ढत्वं भवती'-त्यर्थः । तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति 'च्योषीढ्व'मित्यादौ ढत्वं भवति, 'पक्षीध्व'मित्यादौत्वङ्गस्याऽनिणन्तत्वाड्ढत्वाऽभावः । उपदिदीयिढ्वे इति । युट

उ.] एव न्याय्य इति भावः । लिङ्ग्रहणानुवृत्तीति । इदमपि षीध्वमुपलक्षणं बोध्यम् । क्वचिदेकदेश इति । लुङि सिच इड्विधानेन पौर्वापर्यं युक्तमित्यर्थः । षीशब्देनेति । कुछलिटोस्त्वव्यवधानाड्ढत्वं प्रवर्तते इति भावः । सङ्गत्यभावादिति । षीध्वमि ढत्वाऽप्राप्तौ चोदितायां तत्परिहारत्वेनाऽयं ग्रन्थो न सङ्गत इति भावः । इण्ग्रहणेनेति । यदि 'विभाषे'त्यत्रेड्ग्रहणेन ध्वो विशेष्यते तदा 'इणः' षीध्वमित्यत्रेण्ग्रहणेनापि स एव विशेष्येत, तुल्यप्रस्तावत्वात्, ततश्च षाध्वमि दोष इत्यर्थः । ननु षीध्वशब्दावयवकारमादाय इणः परत्वमस्त्येवेत्यत आह—ईकारेणेति । एवञ्च षीध्वमि इण इत्यस्य धकाराऽविशेषणत्वेन सर्वत्र षीध्वमो धस्य ढत्वप्रसङ्ग इति भावः । तदुक्तं—भाष्ये ध्यादिमात्रे इति । युटा व्यवधानादिति । समुदायभक्तो युट् तमेव न व्यवदध्यात्, इट तु व्यवदध्यादेवेति

१ इतोऽग्रे—'नैष दोषः, इण उत्तरस्य धकारस्य मूर्धन्य उच्यते । षीध्वमश्चापि धकार इण उत्तरः ॥ यद्येवं षीध्वम इण्ग्रहणं विशेषणं भवति । तत्र को दोषः' इति पाठोऽधिको दृश्यते। २ इद क्वचित्र । ३ इति क्वचित्र । ४ 'दुत्तरमिट्' । ५ 'षीध्वमवयः' ।

चोत्तर इड्ग्रहणमाऽसावङ्गान्त्य इणिति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावत्प्रत्ययविशेषणम् ॥ ननु चोक्त—'तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्व परादित्वात् लुलुविध्वे लुलुविढ्वे'इति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजन ॥ किम् ?॥ अलविद्वम् अलविध्व'मिति ॥ यदेतस्मिन् योगे लिङ्ग्रहण तदनवकाश तस्याऽनवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु—धकारविशेषणमिति ॥ ननु चोक्त 'धकारविशेषणत्वे षीध्वमध्यनन्तरत्वादिटो विभाषाऽभावो लविषीध्व लविषीढ्व'मिति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्त'मस्ति वचने प्रयोजन, किं, लुलविध्वे लुलविढ्वे'इति ॥ यदेतस्मिन् योगे षीध्वग्रहण तदनवकाश, तस्याऽनवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ यदप्युच्यते—'इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ष्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग'इति॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि॥ ननु चोक्त-'मङ्गग्रहणाच्च दोष'इति ॥ पूर्वस्मिन् योगे यदङ्गग्रहण तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथ वा पूर्वस्मिन् योगे इण्ग्रहण प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्ने. स्तुत्सोमसोमा ८।३।८२ ॥

॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य ॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्ट प्रसज्येत ।

प्र] परादित्वादिणन्तादङ्गात्पर इण्न भवति, युटा व्यवधानात्। यदेतस्मिन्निति । सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्याल्लिङ्ग्रयोग इति भाव । पूर्वस्मिन्निति । अङ्गग्रहणाऽननुवृत्तौ युट एवेण उत्तर इडिति ढत्वविकल्प सिध्यति । अथ वेति । 'इण परो यो धकार इटश्च तस्य षीध्वलुङ्लिट्सम्बन्धिनो विभाषा मूर्धन्य' इत्यर्थ । तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति यावच्छेदेन व्यवधानमाश्रीयते, उपदिदीयिढ्व इत्यत्र यकारादेवेण परो धकार इति सिद्धो ढत्वविकल्प ।

अग्ने स्तुत्स्तोमसोमा । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे यत्र भवतीत्यर्थ ।

उ.] भाव । एवञ्च विभाषेत्यत्र दोष इति तात्पर्यम् । सर्वेषामिति । अनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वावयवानाऽपि पौर्वापर्यमाश्रीयते इत्यर्थ । युट एवेति । अत्र पक्षे 'इण उत्तरो य इट तत परस्य धकारस्य षीध्वादिसम्बन्धिनो मूर्धन्य' इत्यर्थ । इण परो यो धकार इटश्चेति । तयोऽनन्तरम्, इणस्त्वव्यवहित इति सामर्थ्यात्सिद्धवनान्दर्थं । षीध्वमिट्योऽप्यनन्तरो नास्तीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्येन नाव्यवधानमाश्रीयत इत्याह-तत्रेति ।

अग्ने स्तुत्स्तो । देवताद्वन्द्व इति । ईदग्ने सोमेति तत्रैव ईकारविधानादिति

१ यदि तस्मिन् । २ 'दिदिढ्वे' ।

अग्निसोमौ माणवकाविति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'गौण मुख्ययोर्मुख्ये[1] सम्प्रतिपत्तिः' । तद्यथा 'गोरनुबन्ध्योऽजाऽग्नीषोमीय'[2] इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥ कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतो—गौस्तिष्ठति गामानयेति ? ॥ अर्थाश्रय एतदेव भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति ॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ [अग्ने स्तुस्तोमसोमाः]।

प्र.] गौणमुख्ययोरिति । लौकिक एवाऽयं न्यायः शास्त्रे आश्रीयते 'स्वं रूपं शब्दस्येति' रूपग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते । स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः । तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाऽभावः । शब्दाश्रये चेति । प्रातिपदिकस्य वृद्ध्यात्वे, प्रातिपदिकं तु न लौकिकेनार्थेनाऽर्थवत्, किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां कल्पितेन । तस्यां चावस्थायां लौकिकार्थत्वाऽभावाद्गौणमुख्याभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते । तस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वाऽर्थे प्रयोगः । अथ वा शब्दो

उ] भाव । भाष्ये-अग्निसोमाविति । तन्नामानावित्यर्थः । यद्वाऽयं माणवकोऽग्निरयं सोम इति कल्पितसञ्ज्ञे तयोर्द्वन्द्वप्रयोगः किञ्चिदर्थं बोधयितुं यदा 'अग्निसोमौ भोजये'ति प्रयुज्यते तदेदमुदाहरणम् । रूपग्रहणादिति । 'स्व मित्येवान्तरङ्गत्वादिहेतुभी रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपग्रहणं रूपवदर्थपरिग्रहार्थम् । स चार्थं इति । दीप्तोपलक्षितनिकायादित्यर्थः । ननु यदि माणवकयोरग्निसोमशब्दस्यान्यत्र वृत्तिस्तदा तत्रावस्थायां तदर्थमादाय यत्वप्रवृत्तिरस्त्येव । रुढशब्दयोर्द्वन्द्वे तु कथं गौणत्वमत आह-तत्र प्रसिद्धीति । ननु गौण' इत्यादौ गोशब्दादेः प्रातिपदिकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वमस्त्वात् कुतो न गौणमुख्यन्यायावतार इत्यत आह-प्रातिपदिकस्येति । तस्यां चेति । शब्दान्तरसन्निधानादि गौणार्थप्रतिपत्तिः । च तत्प्रातिपदिकस्य, एवं तस्य लोकप्रयोगा इति भावः गौणमुख्यत्वं लोकव्यवहारगम्यमिति लौकिकार्थनिष्ठमेव तत्, नत्वन्वयव्यतिरेककल्पितार्थनिष्ठमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्त्वेवं सति 'महद्भूत'इत्यादिषट्कमहदादानामपि शास्त्रीयप्रक्रियायां कल्पितेनैवार्थवत्त्वेन तत्रापि न्यायाऽप्रवृत्त्यापत्तिः । तस्मात्कल्पितार्थवत्त्वमादायाऽर्थवत्परिभाषाया यथा प्रवृत्तिस्तद्विषये प्रवृत्तिस्तथा कल्पितगौणमुख्यत्वमादाय गौणमुख्यन्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति चिन्त्यमेतत् । शास्त्रकारो यथात्वप्रवृत्तिस्तथाऽग्रे सूत्रे निरूपितम् । अत एवाऽस्वरसात् 'गोत्वादियोगो वाहीके निमित्तात्कौश्चिदिष्यते । अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित' इति रीत्या प्रातिपदिककार्येषु तन्न्यायाऽप्रवृत्ति

१ इदं वार्त्तिकं । व्यस्यात्वाऽन्य-'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रतिपत्तिर्भवति'इति सूत्रे अन्ये ।
२ स्तनूबन्ध्यो' । ३ 'कर्मे' ।

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८० ॥

॥*॥ सान्ताभ्यां च ॥*॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–मातुः ष्वसा मातुः स्वसा । पितुः ष्वसा पितुःस्वसा [इति] ॥*॥ मातुः पितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ * ॥ मातुः पितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' ॥ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८।३।८७ ॥

अस्तिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–अनुसूतं विसृतमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं यत्क्रियायुक्तास्ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चैतं

प्र.] न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनाऽर्थान्तरे प्रवर्तते, अर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारः । तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थे एव वर्तमानं मुख्यात्वे प्रतिपद्यते, पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयणम् । [अग्नेः स्तुत्] ॥

मातु । सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति । एकदेश[विकृत]स्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं, 'वा शरी'ति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात्, पक्षे 'विसर्जनीयस्य स'इति सकारविधानात् । तस्माद्रेफनिर्देशस्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ॥ [मातुःपितुर्भ्याम्] ॥

उपस । अस्तिग्रहणमिति । अस्तिसकार एवाऽकारे लुप्ते क्रियावाचित्वा

उ.] दर्शयन्–अथवेति । न कदाचिदिति । शब्दार्थसम्बन्धाऽनित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । पदान्तरारोपितेति । पदान्तरसन्निधानेनाऽऽरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । 'पदार्थान्तरे'ति पाठे पदार्थान्तरे आरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । स्वार्थे –स्वप्रवृत्तिनिमित्तम् । [अग्नेः स्तुत्] ॥

मातु पितुर्भ्यां । रेफान्तयोरिति । उत्तरपदे रेफान्तत्वं स्पष्टं, पूर्वपदेऽपि तत्साहचर्यात्तत्त्वमेव, विसर्गस्तु लाक्षणिक । तत्र रेफान्तस्य स्वसृशब्दे परे क्वाप्यप्रयोगात्सामर्थ्येन साक्षात्तत्स्थानिकविकारोपलक्षणं तेन विसर्गान्तं यत्र स्यात्, न तु विसर्गस्थानिकमाऽन्त इति वार्तिकारम्भ इति भावः । ननु रेफान्ताभ्यां परस्य षत्वे सम्भवत्येकदेशविकृतन्यायाश्रयेण सान्तग्रहणं व्यर्थमत आह–स्वसृशब्द इति । एवञ्च उभयथाऽप्येकदेशविकृतन्यायेनैव सूत्रप्राप्तिरिति भावः । भाष्ये–सान्तस्यापीति । अपिना विसर्गान्तम् ।

उपसर्गप्रा । अस्ति सकार एवेति । सकारस्य प्रस्तुतत्वात्तदर्थान्वयिनोरेवोपसर्ग

---

१ इद लुप्त सम्प्रति । २ इद क्वचिन्न । ३ 'न भविष्यति' । ४ 'रेफान्ते'ति सर्वत्र पाठः ।

सकारं प्रति क्रियायोग ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति,–अभिषन्ति विषन्तीति। न ह्यस्ति क्रियावचन.॥ क पुनराह 'नाऽस्ति क्रियावचन' इति। क्रियावचनोऽस्ति। आतश्च क्रियावचन,–व्यत्यसुषते–'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यनेनात्मनेपदं भवति ॥ कर्मव्यतिहारश्च क? ॥ क्रियाव्यतिहार ॥ प्रादु शब्दात्तर्हि मा भूत् ॥ प्रादु शब्दश्च नियतविषय कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति ॥ इष्यते उपसर्गात्स्यते षत्वम्। आतश्चेष्यते–एव [तर्हि] आह–'उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौति स्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जा'मिति॥ प्रादु शब्दात्तर्हि स्यतेर्मा भूत्॥ प्रादु शब्दश्च नियतविषय कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत्,–अनुसूतेरपत्यम् –[अनुसूम्], अनुस्वोऽपत्यमानुसेय.॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।८।३।८८।।

किमर्थं स्वपे सुपिभूतस्य ग्रहण क्रियते ? ॥ * ॥ सुपे षत्वं स्वपेर्मा भूत् ॥ * ॥ सुपे षत्वमुच्यते तत्स्वपेर्मा भूदिति। सुस्व[३]प्न· विस्वप्नगिति। ॥ * ॥ विसुष्वापेति केन न ॥ * ॥ विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति ? ॥

प्र.]उपसर्गप्रादुर्भ्यां पर सम्भवति नान्य इति प्रश्न। न ह्यस्तिरिति। परिस्पन्दनरूपस्यैवाऽर्थस्य क्रियात्वादिति भाव। क्रियावचन इति। न परिस्पन्द एवैक क्रियेति भाव। 'कर्मस्थभावकाना कर्मस्थक्रियाणा'मित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादाना परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्ति क्रियाशब्द, 'यत्क्रियायुक्ता' इत्यादौ तु क्रियामात्रवृत्तिरित्यविरोध। व्यत्यसुषत इति। व्यत्यनुभवन्त इत्यर्थ। प्रादु शब्दश्चेति। केषा चिच्छब्दाना नियतविषयत्वदर्शनात्। अनुसूतेरिति। अनुसूत इत्यनुस्। 'सत्सूद्विषे'ति क्विप्। 'चतुष्पाद्भ्यो ढ'गिति ढम्। 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इत्युकारलोपे कृते सकारमात्र क्रियावाचीति षत्वप्रसङ्ग। सुविनिर्दु। विस्वप्नगिति। 'स्वपितृषोर्नजि'ति नजिक्प्रत्यय। ताच्छीलि-

उ.] प्रादुस्योर्ग्रहणमिति भाव। न परिस्पन्द एवेति। किन्तु धात्वर्थमात्रमिति भाव। भूवादिसूत्रे विस्तरेणैतत्प्रतिपादितम्। व्यत्यनुभवन्त इति। परस्परमनुभवन्त इत्यर्थ। भाष्ये–प्रादु शब्दात्तर्हीति। 'प्रादु र्मित्यादावि'ति भाव। नियतविषयत्वेति। यथोक्तं भाष्ये– समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति अश्व शोण'इत्यादि। [उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति]। सुविनिर्दुर्भ्य। ननु ताच्छीलिकाना रुढिशब्दत्वेन क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त चाऽभावा

१ इदं वार्तिकम्। २ श्लोकवार्तिकम्। ३ विस्वप्न' पा०।

॥ * ॥ हलादिशेषाच्च[1] सुपि ॥ * ॥ हलादिशेषे कृते नैष सुपिर्भवति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं हलादिशेष क्रियतां सम्प्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाद्धलादि शेष ॥ * ॥ इष्टं पूर्वं सम्प्रसारणम्[1] ॥ * ॥ इष्यते हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणम् ॥ आतश्चेष्यते–एवं [तर्हि] ह्याह[2]–'अभ्याससम्प्रसारणं हलादि शेषाद्विप्रतिषेधेने'ति ॥ एवं तर्हि 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्ये[3]'त्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ * ॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरं सुपि ॥ * ॥ प्राक्सितात्सदादीनां नियमः, उत्तरश्च सुपिः पठ्यते ॥ एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ * ॥ अनर्थेऽ विपुपुपु ॥ * ॥ यद्यर्थवतो ग्रहणं 'विसुपुपु'रिति न सिध्यति ॥ नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥ * ॥ सुपिर्भूतो[4] द्विरुच्यते ॥ * ॥ सुपिभूतस्य द्विर्वचनम् ।

प्र] कश्चिपि क्वचिदस्ति क्रियाणामुपसर्गयोग –'आगामुक'मित्यादौ। साधुकारिणि प्रत्ययविधानात् । विसुष्वापेति । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति सम्प्रसारणे कृतेऽकृत एव हलादि शेषे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्याऽन्तरङ्गत्वात्पत्वप्रसङ्ग । कृते वा हलादि शेषे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्। हलादि शेषादिति। सम्प्रसारणात्प्रागेव परत्वाद्धलादिशेष । इष्टं पूर्वमिति। 'विष्याधे'त्यादिसिद्धये। स्थादिष्विति। स्थादीनामेवाभ्याससकारस्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाऽभाव । स्थादीनामिति। स्थादीनां सम्बन्धी नियमो नाऽत्र प्रवर्तते। यस्मात्स्थासूत्रे प्राक्सितादिति वर्तते, तेन प्राक्सितादेर्धातवस्तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्व'मित्येव नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतय एव निवर्त्यन्ते, सुपिस्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते । अर्थवद्ग्रहण इति। स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवाऽर्थवाननवयवयोश्चा-

उ] क्वचमुपसर्गयोगोऽत आह–ताच्छीलिकेष्विति । उपसर्गादिति अत्राप सम्बध्यत इति कैयटस्वरस । 'पूर्वं धातु साधनेने'ति पक्षे । त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिपक्ष स्याद–कृते चेति । प्रागेव परत्वादिति । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकत्वस्य च समावेश तात्पर्यं । स च न्यायसम्प्रदायेति भाव । एव च वकारस्य सम्प्रसारणेऽपि सुपिरूपाऽभाव इति तात्पर्यम्। विष्याधेति। परत्वाद्धलादि शेषे यकारवकारयोर्निवृत्तौ वस्य सम्प्रसारणेऽपि रूपाऽसिद्धयेति भाव । तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषाग्रहणेन वा पूर्वं सम्प्रसारण पश्चाद्धलादि शेष इष्टव्य । ततश्च सुपिरूपत्वात्षत्वप्रसङ्ग । स्यतय एवेति। स्तौतिस्तोमत्योस्तु 'शर्पूर्वो' इति स्वयं रूपे षत्वप्रसक्तेरेवाऽभावादिति भाव । अवयवयो

1 श्लोकवार्तिक । 2 'लिट्यभ्यासस्य' (६–१–१७) इत्यत्रोक्तम् ।
3 'भ्यासस्येति' । 4 'सुपिभूतो' ।

॥*॥ सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।
हलादिःशेषाच्च सुपिरिष्टः पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥
स्थादीनां नियमो नाऽत्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ।
अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥*॥

कपिष्ठलो गोत्रे ।८।३।९१।

॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ ॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । 'गोत्र' इत्युच्यमाने इहैव स्यात्—कापिष्ठलिः । इह न स्यात्—कपि

प्र]नर्थकस्य, द्विःप्रयोगेऽप्यर्थस्यानावर्त्तनाद्द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम् ।

सुपिभूत इति । परत्वात्सम्प्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम् । तत्र स्थानिवत्त्वात्सुब्ग्रहणेन समुदायस्य ग्रहणात्सिद्धं षत्वम् । द्विःप्रयोगेऽपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम् । 'विसुष्वापे'त्यत्र तु स्वपेर्द्विर्वचनं न सुपेरिति षत्वाऽभावः । केचित्तु 'सुपिभूतो द्विरुच्यत' इति पठन्ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः । [सुविनिर्दुर्भ्यः] ।

कपिष्ठलो । कपिष्ठल इति । गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते, तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य 'स्थल'शब्दस्य षत्वेन भाव्यं न तु परमप्रकृतौ, नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः । यस्माद्गोत्रं प्रत्ययो विधीयते प्रवर्तते गोत्रस्य

उ] स्यानर्थक्यमिति । उत्तरखण्डस्यार्थवत्त्वधातुत्वादेकाचो द्वे प्रथमस्येतिगोत्यादिसूत्रस्य भाष्यानावश्यकत्वेन द्विर्वचनमयुक्तम् । 'अभ्यासस्यानर्थक्य'मित्येव तु भाष्याशयः । यथा चैतत्तथा 'एकाचो द्वे' इत्यत्र निरूपितम् । परत्वादिति । बचिस्वपीति सम्प्रसारणस्य द्विर्वचनापवादात् । लिट्यभ्यासस्येति तस्याभ्यासस्य विधानाद्विशेषमेव । तद्ध्वनति विसुष्वापेत्यत्र त्विति । समुदायाश्रयमेवेति । सुपेरेवात्र हि प्रयोगद्वये पर्यवसानदा समुदाये सुपत्वबुद्धिरित्यर्थः । इदमपि चिन्त्यं समुदाये तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात् । अन्यथैवं द्विःप्रयोगेऽपचच्च इत्यादे साधुत्वापत्तिस्तुल्यन्यायादिति । अत एव पाठान्तरं दर्शयति—केचित्त्विति । परे तु स्थादिभ्यः परेषां सुप्यादीनां मध्ये षत्वमिति सूत्रार्थः । तत्राद्यवत्त्वचत्तत्सम्बध्यवदव यदपि षष्ठ्यर्थं इति तत्सिद्धिः । अत एव स्थादिष्विति स्वरस्य नियमाय स्वमुपपादने । दाऽत्र प्रकरणे तस्यादेशतस्मानावारस्य च ग्रहणमिति न दोष इत्याहुः ।

कपिष्ठलो गोत्रे । पारिभाषिकमिति । कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायादिति भावः । 'अ-र त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र'मिति तु ज्ञापकमिदस्याऽसमावेशित्वान्नाभिप्रेयते अत्र ज्ञापकसूत्रदृष्टयाऽसिद्धत्वादिति बोध्यम् । गोत्राभिधानमिति । गोत्रप्रत्ययस्य इत्यर्थः । प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धिं दर्शयति—यस्मादिति । 'अकर्तरि कारक'इत्यपादाने क्तिन् ।

ष्ठल कापिष्ठलायन ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते 'कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ गोत्रे य कपिष्ठल शब्दस्तस्य षत्वं निपात्यते यत्र वा तत्र वे'ति ॥ [कपिष्ठलो गोत्रे] ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमे बर्हिर्दिव्यग्निभ्य स्थः ।८।३।९७।

'स्थ' इति किमिदं धातुग्रहणमाहो स्विद्रूपग्रहणम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि धातुग्रहण– गोस्थान'मित्यत्र प्राप्नोति। अथ रूपग्रहणं सव्येष्ठा परमेष्ठी स'येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्धातु ग्रहणम् ॥ कथं गोस्थानमिति ? ॥ सवनादिषु पाठ करिष्यते ॥

अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् ॥ कथं सव्येष्ठा परमेष्ठीसव्येष्ठा सारथि रिति ? ॥ ॥ * ॥ स्थ स्थास्थिन्स्थृणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

प्र] या या प्रकृति कारणं तदभिधाने षत्वं । तेन सर्वमिष्टं सिद्ध्यति । नैव विज्ञा यत इति । न गोत्र षत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्ट, किं तर्हि, दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्ट कपिष्ठलशब्द ■ साधुर्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिन षत्वं न भवती युक्तं भवति । अथ वा प्रवराध्यायपठित गोत्रं गृह्यत इति षत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेन दोष । [कपिष्ठलो गोत्रे]।

अम्बा । किमिदमिति । यदि स्थशब्द प्रथमया निर्दिश्यते, 'स्थशब्द सकारस्य मूर्द्धन्य प्रतिपद्यत' इति, तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थ शब्द षष्ठ्या निर्दि श्यते ततो धातुग्रहणमिति भाव । सवनादिष्विति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थ त्वाद्गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणषत्वा सर्वे सवनादय । स्थस्थास्थिन्-स्थृणामिति । स्थाशब्द क्वि त 'ईत्वे वकारप्रतिषेध'इति वचनात्प्रत्यय लक्षणेनेत्वं न भवति । 'स्थि'जितीन्प्रत्ययान्त । 'स्थृ'शब्द ऋप्रत्ययान्त ।

उ] कपिस्थानवाचिन इति। यौगिकस्येत्यर्थ । प्रवराध्यायेति। स्वसन्तानस्य व्यपदेश हेतुराद्य पुरुषो वसिष्ठादिरपि तत्र गोत्रशब्देनोच्यते ॥ [कपिष्ठलो गोत्रे] ॥ ९१ ॥

अम्बाम्बगो । प्रथमयेति । अत्र पक्षे मूर्द्धन्य इत्यनुवृत्त द्वितीयया विपरिणम्यते । प्रतिपद्यते इति वाऽऽध्याहियत इत्याह–स्थशब्द इति । प्रकार –सादृश्य । तच्च प्रयोगे-ऽनिष्टषत्वत्वेत्याह–अनिष्यमाणषत्वा इति । वचनादिति । भाष्यप्रयोगादेवेत्यन्ये । अत्र विजेयन्ये । [अम्बाम्बगोभूमि] ॥ ९७ ॥

१ सव्येष्ठ' पा० । २ स्थ'। ३ थिन्'। ४ न सर्वे ।

सुषामादिषु च ।८।३।९८।

[॥*॥ अविहितलक्षणमूर्धन्य सुषामादिषु ॥ * ॥] अविहितलक्षण मूर्द्धन्य सुषामादिषु द्रष्टव्य ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१।

॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ्प्रतिषेध ॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङि[3] प्रतिषेधो वक्तव्य । भिन्धुस्तराम् । छिन्धुस्तरामिति ॥ [ह्रस्वात्तादौ तद्धिते] ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ।८।३।१०५।

॥ * ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थक वचन पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् ॥*॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि वचनमनर्थकम् [इत्येव[2]] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्' । पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ [स्तुतस्तोमयो.] ॥

सनोतेरन ।८।३।१०८।

॥ * ॥ सनोतेरन इति च ॥ * ॥ [सनोतेरन इति च]॥ किम् ? ॥ वचनमनर्थकमित्येव ॥ किं कारणम् ? ॥ [पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्] ॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ नियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्–'सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यादिह मा भूत्–गोसनि'मिति ॥*॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥*॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादि [कृतत्वात्सिद्धम् । सवनादि]षु पाठ करिष्यते ॥*॥ सञर्थं तु ॥ * ॥ सञर्थं त्विद वक्तव्यम् । सिसनिषतीति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासा'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ ष्यर्थं तर्हीद

प्र] स्तुतस्तो । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्वं पद पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि षत्व प्रवर्तते । तदत्र स्तुतस्तोमग्रहण प्रत्याख्यायते, छन्दोग्रहण तूत्तरार्थं वक्तव्यमेव । [स्तुतस्तोम] । सनोतेरन । सिसनिषतीति । एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याऽभावा-

---

उ] सुषामा । भाष्ये–अविहितलक्षणेति । अविहितो लक्षणेन मूर्द्धन्यो यस्येत्यर्थं । भिन्नपदपाठे–मूर्द्धन्य इत्यत्रं आर्षत्वम् । अविहितलक्षण इत्यस्याऽकृतशास्त्र इत्यर्थ ।९८॥ स्तुतस्तोम । ननु पूर्वपदादित्येतदुत्तरसूत्रे पूर्वपदशब्दस्य समासावयवत्वे रूढत्वात् 'नृभिष्टु-तस्ये'ति वाक्ये कथं तेन सिद्धिरत आह–पूर्वपदमिति । सर्वत्र पूर्वपदशब्द एवमेवेत्याहु । सनोतेरन । अस्य 'गोषा' इति विषयत्वमुदाहरणम् । सवनादिष्विति । एवञ्च

---

१ लक्षणो मूर्द्धन्य' । इद भाष्यमित्यन्ये । २ अयं पाठो त्रुटो भवेत् । ३ तिङि ।

वक्तव्य—मिगानयिपर्तीति ॥ कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्त. शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ सामर्थ्यात् । 'अण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजन नास्ती'ति कृत्वा ण्यन्तो विज्ञायते ॥ अथ वाऽयमस्त्यण्यन्त. मिगनिप तेरप्रत्यय —सिसर्ना. ॥ [सनोतेरन] ।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ।८।३।११०।

किमर्थं सवनादिष्वश्वसनिशब्द· पठ्यते ? ॥*॥ षत्वबाधनार्थम् ॥*॥ 'पूर्वपदा'दिति षत्व प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, इणन्तादिति तत्रानुवर्तते, अनिणन्तश्चाश्व, नैव प्राप्नोति नाऽर्थः प्रतिषेधेन ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिष्वश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनिणन्तादपि षत्वं भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ जलाषाह् माष इत्येतत्सिद्ध भवति ॥ अथ वैकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भ । अश्वषा इति ॥

सिचो यङि ।८।३।११२।

अथोपसर्गादिति या प्राप्ति—भवितव्य तस्या· प्रतिषेधेनोताहो न ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ उपसर्गात् षत्व प्रतिषेधविषये आरभ्यते, तद्यथैव पदादिलक्षण प्रतिषेध बाधते एव 'सिचो यङी'त्येतमपि बाधते ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? । येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधन भवति।

प्र]ण्यन्तस्य नियमाऽभावात्सिषाणयिषतीति षत्वेन भाव्यमित्याह ।[सनोतेरन·]।

न रपर । माष इति । मान मा·, मा मनोतीति । जनसनेति विट्। विड्वनोरित्यात्वम्। विभक्तौ टाि परत 'आतो धातो'रित्यालोप । एकदेशविकृतार्थं इति। अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकम्—अनिणन्तादप्यश्वशब्दा षत्वं भवतीति । माषो जलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वसिद्धि ।[न रपर]॥

सिचो यङि । तस्मादसिसेसिच्यत इति । ननु 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति प्रति-

उ.] 'गोषणि'मिति मयन्त्रपाठे वदे प्रामादिक । 'सर्वविधीना छन्दसि वैकल्पिकत्वान्नोऽपि साधु'रिति कश्चित्। इत्याहुरिति । क्वाऽर्थचिन्त्यन्तु प्रकृतिमात्रस्य सनोतेर्न्याऽनपाय । सवनादिपाठो वा । [सनोतेरन·] ॥

नरपर । माष इत्यत्र मनोतेरिन इति पञ्चमाति दर्शयन्—मानं मा इति । जलापदे पूर्वपदादिति षत्व । पूर्वपरिहारादुत्तरस्य विशेष दर्शयन्—अश्वेति। [नरपर] ॥

सिचो यङि । प्रकरणे इति । वस्तुतस्तेन स्वादिष्वभ्यासेऽपीत्यस्यैव बाधक

१ इद क्वचिन्न । २ 'ण्यन्ते' । ३ 'सात्पदादि' । ४ 'बाधेत' । ५ 'मा' ।

न चाऽप्राप्ते प[1]दादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते, 'सिचो यङि'-त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ॥ अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त' इत्येवमुपसर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । 'सिचो यङी'त्येतन्न बाधिष्यते । तस्मादभिमेसिच्यते इति भवितव्यम् ॥

सोढः ।८।३।११५।

किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते ? ॥ यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत्परिषहत इति ॥ [सोढ] ।

स्तम्भुसिवुसहां चङि ।८।३।११६।

॥ * ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात् ॥ * ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति । पर्यषीषहत् ॥ [स्तम्भुसिवु सहां]

सुनोतेः स्यसनोः ।८।३।११७ ॥

सनि किमुदाहरणम् ? ॥ सुसूषति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्या[2]सा'दित्येतस्मान्नियमात्र भविष्यति ॥ इदं तर्हि—अभिसुसूषति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाऽभ्या[3]सस्ये'त्येतस्मान्नियमात्र भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अभिसुसूतेरप्रत्ययः—अभिसुसूः । वि[4]सुसूः । निर्सुसूः ॥ [सुनोतेः स्यसनोः] ॥

सदेः परस्य लिटि ।८।३।११८ ।

॥ * ॥ सदेर्लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ सदेर्लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । परिषस्वजे ॥

॥ ॐ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥ ॐ ॥

प्र.] षेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति । उच्यते । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग' । विधिप्रतिषेधयोश्चैक प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम् । [सरपर]

ॐ इति कैयटीये भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च ॥ ॐ

उ.] स्यात् । एवञ्च स्तम्भनिवृत्तये 'उपसर्गा'दित्यत्र प्रागेव निषेधप्रकरणे कर्तव्ये उत्तरत्र

---

१ 'सम्पदादि' । २ 'षणीत्येन' । ३ 'स्थामेन चे' । ४ इदं क्वचित्र ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ।८।४।१।

॥ * ॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम् ॥ * ॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' 'ऋवर्णाच्चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—मातॄणा पितॄणामिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं । योऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ॥*॥ एकदेशे लुडादिषु चोक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ अग्रहणं चेल्लुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहणमिति । तस्मा

प्र]रषाभ्यां नो णः समानपदे । रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णान्तरात्र प्राप्नोतीति मत्वाह—रषाभ्यामिति । योऽसावृकार इति । येषां दर्शनमर्धमात्राकाले रेफ ऋकारेऽस्तीति, तन्मतेन केवलस्याऽप्रयोगादास्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येव मातॄणामित्यादावपि भविष्यति । येषामपि दर्शनं मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति, तन्मतेऽपि 'रषाभ्या'मिति रेफो गृह्यमाणोऽण्त्वाद्द्विमात्रकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति । यत्तूच्यते रेफोष्मणा सवर्णा न सन्तीति, तद्भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया । अथवा रषाभ्यामिति रेफाकृतिर्निर्दिश्यत इति ऋकारस्थादपि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः । न हि वर्णैकदेशा इति । नाऽव्यपवृक्तस्याऽवयवे तद्विधिर्यथा द्रव्ये ष्व युक्त मन्त्यक्षरत्वाग्निके । तथा च 'मासं न विक्रेतव्य'मिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते, तत्र मासबुद्धेरभावात् । यदप्युक्तम्—अण्त्वाद्रेफ ऋकारस्य रेफं सावर्ण्याद्गृह्णातीति । तदयुक्तम् । नहि ऋकारस्थरेफस्य

उ] करणेन, निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन चास्य निषेधस्य बलवत्त्वान्न दोषः ॥ इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम् ।[१] पादश्च समाप्तः ।

रषाभ्यां । ■ च ससृष्टस्यार्द्धमात्रिकस्य रेफस्य सम्भवे यद्यमृकारस्थस्य ग्रहणं स्यादित्यत आह—येषां दर्शनमिति । केवलस्येति । वर्णान्तरानुपाश्रितस्येत्यर्थः । आस्तीर्णेति । यथैतिदोषः । तदभिन्नस्येति । रेफातिरिक्तवर्णान्तरं सर्वं रेफेन भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नमेवेत्यर्थः । एकदेशस्याऽण्ग्रहणेनाऽग्रहणे ग्राहकसूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने वा युक्त्यन्तरमाह—अथवेति । ऋकारपदेनेंदरसंहितवर्णान्तरत्वादवयवे तज्जातिसत्त्वे मानाऽभावाच्च नेदं युक्तं । 'रश्रुतिर्निर्दिश्यत' इति युक्तं वक्तुम् । नाव्यपवृक्तस्येति । अभिन्नबुद्धिविषयस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधि —पृथग्भूतत्वणविधिर्न भवतीति वार्तिकार्थः । अथवा रेफाकृतिनिर्देशा–

१ 'एकादेशे' पा० । अस्य व्याख्या लुप्ता । २ 'अग्रह' ।

दृह्यन्ते ॥ एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनभन्तरत्वात्' । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'अड्व्यवाये'इत्येव भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते-'रषाभ्यां नो णः समानपदे' । ततो 'व्यवाये' । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततः 'अट्कुप्वाङ्नुम्भि'रिति ॥ इदमिदानीं किमर्थं ? ॥ नियमार्थम्-'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यै'रिति। अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवति

प्र.]स्थानप्रयत्नवत्त्व । तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम्। यथा च नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाऽभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाऽभाव , एवं वर्णवर्णैकदेशयोरपीति भाव । तुडादिषु चोक्तमिति । अग्रहणपक्षे तुडादिषु ऋकारग्रहण कर्तव्य भवेदिति ग्रहणपक्ष आश्रीयते । इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये मा भूद्व्यापार , यथा अग्र इन्द्र इत्यादावेकारोऽयादेश प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इह ॥ 'मातृणा'मिति समुदायस्य न यस्मिंश्चिद्विधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यं प्रति तस्मान्निमित्तत्व न प्रतिपद्यते[1] ॥ भेदेन चापत्म्भात्त्वान्यपदृकस्येति न्यायो नास्ति । यत्तद्रेफादिति । रेफ एव भक्तिस्तस्या य परमित्यर्थ । ऋकारभागं च व्यवधायकमिच्छन्ति। न तत्क्वचिदिति । मात्रातुर्यस्य पृथगभावात्। एतैरेवेति । येऽक्षरसमाम्नाये पठ्यन्तेऽकारादय., ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादय.

उ]दिति यदुक्त तत्राह-यथा चेति । पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतीति । अत्र नरसिंहावयवानामित्यनुवर्त्य । ननु समुदाये एवाऽवयवाना गुणभावेन प्रधाने कार्यमन्वय इति न्यायात्कथ कार्ययोग स्यादित्याशङ्क्य प्रधानकार्याऽभावे गुणा अपि कार्यं प्रतिपद्यन्त इत्याह-इह समुदायस्येति । भेदेन चेति । यथा 'माषा न भोक्तव्या' इति निषेधो मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिसद्भावात् एवमृकारस्थो रेफो भेदेन प्रतिभासात्कार्यं प्रतिपद्यत एवेत्यर्थः । रेफाद्भक्ते'रिति समानाधिकरणमित्याह-रेफ एवेति । भक्ति -भाग । ऋकारभागं-तदन्तर्वर्त्यच्भागमित्यर्थं । इकारभाग मिति पाठोऽज्भाग इकारसदृश इति मतेन बोध्य । अत एवाऽवग्रहहचक्रे ऋ ॠ ऌ ॡ इति चतुर्णामिकार गाश्च निर्दिष्टा उक्त स्वरशास्त्रे। मात्रातुर्यस्येति । रेफोऽर्धमात्र, उभयतोऽज्भक्तिरर्धं

१ 'गृह्यते' । २ 'वर्णग्रहणेऽपीति' । ३ 'क्वचित्' । ४ 'चतुर्थस्य' ।

ऋकाराण्णत्व'मिति यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति ॥ नैनदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्—नार्नमनिरिति ॥ यत्तर्हि तत्रैव 'तृप्नोति'शब्दं पठति ॥ यच्चाऽपि नृनमनशब्द पठति ॥ ननु चोक्तं 'वृद्ध्यर्थमेतत्स्या'दिति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्ग णत्वम् । 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । अथ यो परिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । [इदमस्ति 'छन्दस्यृदवग्रहा'दिति । 'ऋत.' ।] ऋतो [उत्तरस्य] नो णो भवति । ततः 'छन्दस्यृदवग्रहात्' । 'ऋत' इत्येव ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२।

॥ * ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेध ॥ * ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन । अक्षदर्शेन[३] ॥*॥ न वाऽन्येन व्यपेतत्वात्[४] ॥*॥ न वा वक्तव्यः[५] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन व्यपेतत्वात्' । अन्येनाऽत्र व्यवाय. ॥ यद्यप्यत्राऽन्ये व्यवायोऽड्ऽपि तु व्यवायो[६]·

प्र.] सर्वे ते आक्षरसमाम्नायिका· । अत्र च 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठ'गिति भवार्थे ठञ्, 'प्रयोजन'मित्यनेन वा । यदयमिति । इदं ज्ञापकमृकारादपि नो णो भवतीत्यनुमापयति । अथ वा वर्णैकदेशोऽपीह रेफो गृह्यते, रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते, भक्तिव्यवधानेऽपि वा णत्व भवतीत्यनुमीयते । [रषाभ्यां नो ण] ॥

अट्कुप्वा । अड्व्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यत्राऽडादिव्यवायविषये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषा निर्दिष्टाद्विकल्पोपनिष्न इति यत्राऽडादिव्यवायोऽन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः । न वेति । 'रषाभ्या'मित्यत्र 'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वाऽप्रसङ्गादेव सूत्रमारभ्यमाणमडादि-

ङ] भाष्य । अत्र मान प्रत्याहारादिक उक्तम् । एवञ्च परभागो भाष्यानुर्य इति स्पष्टमेव । एवञ्च 'नाप्यप्रवृत्तस्य'ति भ्याद्याऽटग्रहणेन ग्रहणाऽभाव इति भाव । प्रयोजनमित्यनेन वेति । प्रयोजनशब्दश्च प्रकृते प्रयोजकपर । शेष भाष्य प्रत्याहारादिक व्याख्यानम् । अत्र बहिरङ्गा वृद्धिरित्येकदेशिक्मतेन । भाष्यकृता 'स्वरवसानयो'रिति सूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्ते सिद्धान्तितत्वात् । [रषाभ्यां नो ण] ।

अट्कुप्वा । ननु व्यवाये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपस्थाना णत्वाऽप्राप्तेः किं प्रतिषेधनेत्यत आह—एतत्सूत्रेति । अडादिव्यवाये इति । यद्यत्र ये विधानमाम श्यांचावन्मात्रकृतानन्तर्याऽभावेऽपि णत्व भवति । अन्यव्यवाये तु निर्दिष्टग्रहणेन तदभा

१ अय पाटः क्वचिन्न । २ 'श्चन उत्तरस्य नो' । ३ 'दर्शनेन' पा० । ४ 'व्यवेत' । ५ 'वक्तव्य' । ६ 'ष्यन्येनात्र' ।

ऽस्ति। तत्रास्य अड्व्यवाये[1] इति प्राप्नोति॥ अड्व्यवाये भवति॥ किं वक्तव्यमेतत्?॥ न हि॥ कथमुच्यमानं गंस्यते?॥ अड्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि यत्राड्भिश्चाऽन्येन च व्यवायस्तत्र स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। 'व्यवाये नो णो भवती'त्येव ब्रूयात्॥ अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्॥ किम्?॥ योऽनिर्दिष्टैर्व्यवायस्तत्र मा भूत्—कृत्स्न मृत्स्नेति॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्याच्छर्[1]व्यवाये नेत्येव ब्रूयात्॥५॥ तत्समुदाये णत्वाऽप्रसिद्धिर्यथान्यत्र॥*॥ तत्समुदाये—व्यवायसमुदाये—णत्वस्याऽप्रसिद्धिः—अर्केण अर्घेण। ['यथान्यत्र'[2]] यथाऽन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति॥ क्वाऽन्यत्र?॥ 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि'। निंस्से निंस्स्वेति॥ किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति?॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति। तद्यथा—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः—'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति। तद्यथा 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति—किरिणा गिरिणेति॥ उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते, तद्यथा—'गर्गैः सह न भोक्तव्य'मिति, प्रत्येकं च न भुज्यते समुदितैश्च॥*॥ कुप्व्यवाये हादेशेषु

प्र] व्यवाये णत्वमनुजानाति नाऽन्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः। अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति। सामर्थ्येनाऽप्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति। अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायाऽसम्भवादड्व्यवाय इत्येवाऽड्व्यवायस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमड्व्यवाय इत्यवधारणार्थं विज्ञायत इत्यर्थः। अनिर्दिष्टैरिति। अडादिव्यतिरिक्तैः। शर्व्यवाये नेति। अस्मादेव च निषेधादन्यव्यवाये णत्वमनुज्ञायते। यद्येवमेकेनेति। द्वाभ्यामपि व्यवाये न प्राप्नोति-अर्केणेति। उभयथेति। व्यवायोपलक्षणायाऽऽशार्थानुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च यथा-

---

उ] णत्वं प्रवर्तत इति भावः। न च व्यवायपदस्यैतद्विशेषणनिर्दिष्टोऽस्याऽप्रवृत्तिः। निर्दिष्टपदस्य तदतिरिक्ताऽक्षरसमाम्नायिकरूपाऽव्यवायपरत्वात्। तदाह—सामर्थ्येनापीति। अनेनास्यैकदेशयुक्तिरूप दर्शयति। अन्यथा नष्टेनैव गुर्वर्थेन न्यायेन कथमन्यथासिद्धिमस्य वदेत्। भाष्ये-शर्व्यवायेनेति। शर्ग्रहणं चुटुतुल्णान्यगुपलक्षणम्। अत एवाऽऽर्मीत्यादौ न दोषः। द्वाभ्यामपीति। समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायाश्रयणे सर्वत्रैव व्यवाये णत्वं स्यान्नैकेन न द्वाभ्यामित्यर्थः। व्यवायोपलक्षणायेति। व्यवायकर्तृबोधनादित्यर्थः। यथा

---

१ 'तत्राड्व्यवाय'। २ 'तुड्व्यवाय ने'। ३ इदं क्वचिन्न।

प्रतिषेधे[1] ॥*॥ कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ * ॥ प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानीति ॥ * ॥ [वृत्रघ्न[3] स्रुघ्न प्राघानीति प्रयोजनम्] ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

॥ * ॥ नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधः ॥ - ॥

नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रेन्वनम् प्रेन्वनीयम् ॥ * ॥ अनागमे च णत्वम् ॥ * ॥ अनागमे च णत्वं वक्तव्यम्[4] । तृम्फणम्[5] तृम्फणीयम्[6] ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाये वचनात्तु[7] सिद्धम् ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाये णो णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदनुस्वारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । नकारेऽनुस्वार परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–प्रेन्वन प्रेन्वनीयम् ॥ अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणम्– 'नुमो योऽनुस्वार' इति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–तृम्फणं[8] तृम्फणीयम् ॥

एवं तर्ह्ययोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितस्तत्राऽनुस्वारे कृतेऽट्व्यवाये इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वारे कृतेऽड्व्यवाये इत्येव सिद्धम् ॥ [अटकुप्वाङ्]

प्र] सम्भवे व्यवाये णत्वं भवति। वृत्रघ्न इति। 'प्रातिपदिकान्ते' इति णत्वप्रसङ्गः । स्रुघ्न इति । स्रुचो हन्यन्तेऽस्मिन्निति घनर्थे कविधानमिति कः । प्रेन्वनमिति । 'इनादेः सनुम' इति णत्वप्रसङ्गः । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्देश इति भावः । नुमो योऽनुस्वार इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य पष्ठ्यन्तस्य परनिपातः ॥

उ] वृषत्वेन प्रवष्टव्यमिति वृषत्वस्य प्रवेशानिषधपरतोन्नाया प्रत्येक महत्तानाम प्रवेशा निषिध्यते एवमिहापीत्यर्थः । प्रातिपदिकान्तेति । कुमति चेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । स्रुघ्न इत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । अतएव अयने निपातनमाश्रित्य अग इति तत्र प्रत्याख्यानं भाष्ये । अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति । करणेऽपि बहुवृत्रहाणी त्यसिद्धः उपसर्गमवेषसत्त्वेन वृत्रघ्न इत्यसिद्धश्च प्रघनाघन इत्यत्र णत्वापत्तेश्चेति भावः । वार्तिकस्य त्वत्र करणावर्णवनिषेधकत्वमिति बोध्यम् । हादेशेष्विति विशेषणात् 'हृषणं न्त्यानी पूर्वपदादिति णत्वं भवत्येव । तत्र हि द्वावुपपदे हन्तेरेव घनादेशश्च हन्तेरन्तोऽन्त्यो विधायते । द्विनकारक इति । तत्र पूर्वो नकारोऽनुस्वारस्य परसवर्णेन निर्दिष्ट इति व्याख्यास्यत इति भावः । [अट्कुप्वाङ्नुम्]।

१ अयं पाठः प्रायिकः । २ क्वचित्तु इदं भाष्यमित्याहुः । ३ अयं पाठश्छिद्रितो भवेत् । ४ वक्तव्यम् । ५ इदं क्वचिन्न । ६ तृम्प । ७ 'वचनात्सिद्धं' वा । ८ सम्भवासत्त्वेन ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।८।४।३।।

।।*।। पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् ।। * ।। पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् ।। किं प्रयोजनम् ? ।।*।। तद्धितपूर्वपदस्थाऽप्रतिषेधार्थम् ।।*।। तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत्। खारपायणः, करणप्रियः ।। तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ।। न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति। तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम्–'यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियमः' इति ।। किं च प्रत्येतद्भवति ? ।। उत्तरपदं प्रति ।।*।। संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः ।।*।। संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्याऽयं प्रतिषेधो विज्ञायते–'अगः' इति ।। तत्र को दोषः ? ।। * ।। तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः ।। * ।। तत्र पूर्वेण संज्ञायां चाऽसंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति ।। ।।*।। योगविभागात्सिद्धम् ।।*।। योगविभागः करिष्यते–'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'। ततः 'अगः'। गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावर्ना चं णत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः

प्र]पूर्वपदा।तद्धितेति। 'पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्व'मिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्। खारपायण इति। खरपस्यापत्यं गोत्रं। नडादित्वात् फक्।

सम्बन्धिशब्दाविति। पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते। समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव। समान[पदे]मेवेति। समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागाऽपेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाऽप्रसङ्गः। एवं च विध्यर्थमेतत्सूत्रं, न नियमार्थम्। अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं, यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति, तत्स्थवाद्रषस्य समानपदस्थमेव नास्ति। अत्राहुः–यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थौ व्यभिचरतस्तत्र णत्वा

उ] पूर्वपदात्। पूर्वपदे यावित्ति। पूर्वपदग्रहणं तत्स्थे लाक्षणिकमिति भावः। नियमादिति। समासे समानपदत्वात्पूर्वेण सिद्धेऽस्यारम्भान्नियमार्थं। पूर्वपदावयव इति। आक्षेपोऽप्युत्तरपदावयवस्येति भावः। पूर्वपदशब्दो रूढ इति तात्पर्यम्। भाष्ये–नित्यं णत्वप्रसङ्ग इति। सर्वत्र संज्ञायामसंज्ञायां च णत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। ऋगयनादिभ्य इति। ऋगयनव्यतिरिक्तानां तु गव्यवधाने णत्वप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति

---

१ अस्य व्याख्या लुप्ता भवेत्। २ इदं क्वचित्।

प्रतिषेध ॥*॥ अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसञ्ज्ञायाम् ॥*॥ न वाऽर्थः प्रतिषेधेन ॥ णत्वं कस्मान्न भवति ? ॥ 'यथा सर्वनामसञ्ज्ञायाम्' । उक्तं च सर्वनाम[1]सञ्ज्ञायां 'सर्वनामसञ्ज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव' इति ॥ यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते–सर्वादीनि सर्वनामानीति, इहेदानीं किं निपातनम् ? ॥ इहापि निपातनमस्ति ॥ किम् ? ॥ 'अणृगयनादिभ्य' इति ॥ नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानपदे' इत्युच्यते, न चैतत्समानपदम् ॥ समासे कृते समानपदम् ॥ समानपदमेव[2] यस्मिन्य । न चैतस्मिन्य समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गम्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्समानं चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ [पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः] ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।८।४।६।

॥*॥ द्व्यक्षर[3]त्र्यक्षरेभ्य ॥*॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–देवदारुवनम् ॥*॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । तिमिरवनम् ॥ [विभाषौषधिवन] ।

अह्नोऽदन्तात् ।८।४।७।

॥*॥ अदन्तादन्तस्य ॥*॥ अदन्तादन्तस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् दीर्घाह्नी शरदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैषाऽह्नः पञ्चमी षष्ठी ॥ का तर्हि ? ॥ अह्नः प्रथमा ।

॥]ऽभाव । इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाऽव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते । समानग्रहणमिति । 'पद'इत्येवाऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवात्सामर्थ्यादेकपदसञ्ज्ञाया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरन्ती कृताऽवधारणा विज्ञायत इत्यर्थः । [पूर्वपदात्] ॥

ड] भाव । यत्र द्वावपीति । एवं च निमित्तानिमित्तिनोरेकपदाऽघटितत्वमेव समानपदत्वमिति भाव । सामर्थ्यादेकत्वेति । अनुवादकत्वेऽपि सामर्थ्यादविवक्षेति भाव । इदं चिन्त्यं पदान्तरेऽप्रवृत्त्यापत्तेः । तस्मात्पदे इत्युक्त्यैव अन्यथासत्त्या एकपदानामेकपदस्थत्वे लब्धे तत्सामर्थ्यात्तल्लाभ इति बोध्यम् । [पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः] ॥

विभाषौषधि । भाष्ये–द्व्यक्षरेति । अत्राऽक्षरशब्देनाऽच्सहितं व्यञ्जनम् । अत एवेरिकादिभ्यः प्रतिषेधः सार्थकः । [विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः] ॥

---

1 इदं क्वचिन्न । 2 'समानमेव । 3 'इदं द्युस सम्प्रति ।

'पूर्वसूत्रनिर्देशश्च' ॥ अथ वा युवादिषु पाठ करिष्यते ॥ [अह्नोऽदन्तात्]॥

वाहनमाहितात् ।८।४।८।

॥*॥ आहितोपस्थितयो ॥*॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-इक्षुवाहणम् शरवाहणम् ॥ अपर आह ॥*॥ वाहन वाह्यादिति वक्तव्यम् ॥*॥ यदा हि गर्गाणा वाहनमपविद्ध तिष्ठति तदा मा भूत्-गार्गवाहनमिति ॥ [वाहनमाहितात्] ।

वा भावकरणयो. ।८।४।१०।

॥*॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । गिरिणदी गिरिनदी । चक्रणितम्बा चक्रनितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।८।४।११।

॥*॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहण कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'असमासान्तप्रतिषेधार्थम्' । असमासान्तस्य मा भूत्-गार्गभगिनी

प्र] अह्नोऽदन्तात् । पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचार्या कार्यभाज षष्ठ्या न निरदिक्षन्नित्यर्थ । अथवेति । अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठ, 'प्राति-पदिकान्ते'ति विकल्पेन णत्व मा भूत् । [अह्नोऽदन्तात्] ।

वाह । आहितोपस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा-वाह्य नारोपित केवल सन्निहित तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । स्वस्वामिभाव निवृत्तिपरस्याद्भूतकालस्येहाविवक्षे'त्यन्ये आहु । वाहन वाह्यादिति । वह नीयवाचिन इत्यर्थ । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकल प्रनष्टमित्यर्थ । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामित्वेन तदा णत्व भवत्येव । [वहिनमाहितात्]

प्रातिपदिका । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो

उ.] अह्नोऽदन्तात् । अवश्येति । पव चाऽदन्तानुकरणद्वारो कृथैवेति भाव । वाहनमा । आहितम्-आरोपित । वाह्यम्-उपस्थितम् । अनारोपितवाह्यमपि सन्निहितवाह्य । वचनमिति । उपस्थितेत्येत'दित्यर्थ । सूत्राक्षरैरेवाऽस्याऽर्थस्य सिद्धि दर्शयति-स्वस्वामीति । वहनीयेति । वहनीयाऽर्थवाचकात्परस्य वाहनस्य णत्व नियमं । तर्हि गार्ग्यवाहनमित्यसाध्वेव, नेत्याह-यदेति । [वाहनमाहितात्] ॥ प्रातिपदिकान्त । ननु कृतेऽपि समासान्तग्रहणे समासप्रातिपदिकावयवत्वात्

---

१ इद वार्तिकमित्यन्ये । २ इद सूत्रम् । ३ 'भूदिति' पा० ।

दक्षभगिनीति ॥ न वा भवति-गर्गभगिणीति ? ॥ भवति यदेतद्वाक्य गर्गाणा भगो गर्गभग , गर्गभगोऽस्याऽस्तीति । यदा त्वेतद्वाक्य भवति- गर्गाणा भगिनी गर्गभगिनीति, तदा न भवितव्य, तदा मा भूदिति ॥ यदि समासान्तग्रहण क्रियते माषवापिणी व्रीहिवापिणीत्यत्र[1] न प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ॥ * ॥ [लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'गतिकारकोपपदाना कृद्भिस्सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति ॥ * ॥ तत्र युवादिप्रतिषेध ॥ * ॥ तत्र युवादीना प्रतिषेधो वक्तव्य । आर्ययूना क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि परिपक्वानि । दीर्घाह्नी शरदिति ॥

कुमति च ।८।४।१३ ।

अथेह कथ भवितव्य-माषकुम्भवापेण व्रीहिकुम्भवापेणेति, नित्य णत्वेन भवितव्य[3]माहोस्विद्विभाषया ? ॥ यदा तावदेतद्वाक्य भवति- कुम्भस्य वाप कुम्भवाप , माषाणा कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति,-तदा

प्र,]नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थ । गर्गभगिनीति । 'भगि'न्नित्येतस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तो नकार इति णत्वप्रसङ्ग । अन्तशब्दश्चाऽवमानवर्ण्यैकदेशवाची । यथा वस्त्रान्त इति । गर्गभगोऽस्यास्तीति । खारपायणवत्समानपदस्थत्वाद्रेफनकारयो पूर्वेणैवाऽत्र णत्व न त्वनेन । माषवापिणीति । ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्ष । नकारान्तेन समास पश्चादीकार इति सिद्धान्त । प्रपक्वानीति । अत्र 'कुमति च'ति नित्य णत्व प्राप्नोति । [प्रातिपदिकान्त] ।

कुमति च । अथेति विचारो निष्प्रयोजन इत्याहु । विग्रहद्वयेऽप्यर्थाभेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनान्नित्यणत्वोपन्यासस्य गतत्वोऽनतुल्यत्वात् । न चाऽत्र णत्वेन भाव्यम्, 'पदव्यवाय' इति प्रतिषेधात् । कश्चित्त्वाहु -यदा माषाणा कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्व चाऽपदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाऽभावात्प्रतिषेधाऽप्रवृत्ति ।

उ] णत्व स्यादेवेत्यत आह-अन्तशब्दश्चेति । न त्ववयवमात्रवाचीति भाव । नत्वनेनेति । समासप्रातिपदिकान्तत्वाऽभावान्नकारस्येति भाव । [प्रातिपदिकान्तनुम्] ।

कुमति च । निष्प्रयोजनत्वमुपपादयति—विग्रहद्वयेऽपीति । निषधप्रतिपधप्रनियोगिन प्राप्तिमात्रनिरूपणपर भाष्यमित्यन्ये । केचित्त्वाहुरिति । अत्राऽरुचिबीज तु प्रत्याम योत्तरपदस्य कार्यित्व एव निषेधप्रवृत्त्याऽत्र तस्य दुर्लभत्व । किं चाऽपदादिविधाविति

१ इति क्वचित्र । २ इदं नास्ति । ३ भाव्यम् । ४ अन्तावयवस्तन' ।

नित्यं णत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति,–माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवाप इति,–तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।८।४।१४ ।

असमासग्रहणं किमर्थम् ? ॥ समास इति वर्तते, असमासेऽपि यथा स्यात् प्रणमति परिणमति ॥ क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम् ? ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति ॥ कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् ? ॥ पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात् । समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ समासेऽपि यथा स्यात्–प्रणामकः । परिणामकः ॥ यदि तर्हि समासे चाऽसमासे चेष्यते नार्थोऽ'समासेऽपि'ग्रहणेन । निवृत्तं पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाण्णत्वं वक्ष्यामि ॥ समासे नियमः कः प्राप्नोति ॥ असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

प्र] कुम्भस्य वापः कुम्भवापो माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध [इति] । [कुमति च] ।

उपसर्गा । समास एतद्भवतीति । ननु 'सुयामन्त्रित' इत्यत्रोक्तम्—'अविशेषेणैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति, तेन चर्मनमन्त्रित्यत्र णत्वं न भविष्यती'ति । उच्यते । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः । समासे नियमादिति । यदा 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते । समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्धं णत्वं नियम्यते । यदा तु समानग्रहणात्समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासेपिग्रहणस्य ज्ञापकत्वाऽनुपपत्तिः । न्यायात्तु प्रकरणे प्रकरण

उ] पूर्वपदसेनाऽपदान्तविधावत्र तत्प्रवृत्तेर्न सुमतेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वम् । एवमेव भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । [कुमति च] ।

उपसर्गाद् । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानार्थेति । तत्र हि चर्मनमन्, कूपे सिञ्चतीत्यादौ णत्वप्रसङ्गवारणाय स्वरग्रहणमित्युक्ते पूर्वपदादिति नियमाण्णत्वं न भविष्यति–इति चोदिते समासे एतद्भवति पूर्वपदमित्याद्युक्त्वा 'नैत्याह अविशेषेणे'त्यादिना स्वरग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथाऽयुक्तमिति 'रुढियोगमपहरती'ति न्यायमिदैतद्भाष्यादिज्ञायते, तदाह–त्वेष इति । विध्यर्थत्वादिति । अयमेव युक्तः पक्षस्तत्र सिद्धान्तितश्चेति ज्ञापकत्वमसङ्गतम् । एवं चाऽसमासेऽपीति सूत्रं व्यर्थमेवेति भावः । ननु प्रत्येकं योगनामानर्थक्ये मानाभावात् स्वस्व

---

१ इदं क्वचित् । २ 'अवगन्तव्यं

एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न योगो योगेऽसिद्ध ॥ किं तर्हि ? ॥ 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ यत्तदुक्तं—निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोती'ति, न स दोषो भवति ॥ ~ ॥ णोपदेश प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश ॥~॥ [णोपदेश प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश]। अगमको निर्देशोऽनिर्देश । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न च णोपदेशं प्रति क्रियायोग ॥ एवं तर्ह्ययमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति, न च णोपदेशं प्रत्युपसर्गोऽस्ति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥ ❀ ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेध ॥ ❀ ॥ [वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो] वक्तव्य । प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्—प्रनायको ग्राम इति ॥ ॥❀॥ सिद्धं तु य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् ॥❀॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । ['य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात्']। य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'णोपदेश प्रत्युपसर्गोऽभावादनिर्देश'इति ॥ नैष दोष । णोपदेश इति—नैवं विज्ञायते ण उपदेश णोपदेश णोपदेशस्येति ॥ कथं तर्हि ? ॥ ण उपदेशोऽस्य सोऽयं णोपदेश , णोपदेशस्येति ॥

प्र]स्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तदन्तर्गतानां योगानामानर्थक्यायोगे योगस्याऽसिद्धत्वायोगात् । असिद्धत्वेन कार्याऽसम्पादनादनर्थकत्वमितिभाव । प्रकरणाऽसिद्धत्वेपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम् । अथवा 'निष्कृत'मित्यादौ विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधेयं न तु सकारस्य । णोपदेश प्रतीति । उपदिश्यत इत्युपदेशो, णश्चासावुपदेशो णोपदेश इति कर्मधारयं मत्वा चोदयति । नैवं विज्ञायत इति । उपसर्गग्रहणस्य मा भूद्गौणार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते । [उपसर्गादसमासे]।

उ]साध्यप्रयोगसाधनेन सार्थक्याच्चेयत आह अथवेति। एवञ्चैतत्पक्षाश्रयणे न किंचित्फलमिति भाव । कर्मधारयमिति । अन्तरङ्गत्वादिति भाव । भाष्ये-सिद्धन्तु यं प्रतीति । य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णोपदेशस्य नस्य ण इत्यर्थ इति भाव । नन्वन्तरङ्गकर्मधारये संभवति कथं बहिरङ्गबहुव्रीह्याश्रयणमत आह—उपसर्गेति। तदा उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणमित्याश्रयणीयं स्यादिति भाव ।[उपसर्गादसमासेऽपि]।

१ इद त्रुटम् । २ नो णो । ३ इदमायो त्रुटम् । ४ किन्तर्हि । ५इद कचिन्न। ६ गौणत्व

हिनुमीना ।८।४।१५।

॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रहिणोति प्रमीणाति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्रहिणुतः प्रमीणाति ॥*॥ सिद्धमच स्थानिवत्त्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अचः स्थानिवत्त्वात्' । स्थानिवद्भावादत्र भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एवैते तस्याः परिभाषाया – 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति ॥ [हिनुमीना] ।

आनि लोट् ।८।४।१६।

लोडिति किमर्थम् ? ॥ प्रहिमानि कुलानि प्रवपानि मांसानि ॥*॥ आनिलोड्ग्रहणानर्थक्यमनर्थकग्रहणात् ॥*॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणात्' । अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणम्, नैषोऽर्थवान् । ॥*॥ अनुपसर्गाद्वा ॥*॥ अथ वा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति – प्रयाणि, परियाणीति, अत्रापि नाऽऽनिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः ॥ कथम् ? ॥ यत्क्रियायुक्ता इति – नैवं विज्ञायते 'यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

प्र] आनि लोट् । आनिशब्दमिति । क्रियायोगग्रहणस्यैव 'यत्क्रियायुक्तास्त प्रती'ति व्याख्यानम् । योगश्चाऽर्थलक्षण । तत्र प्रयाणविषया क्रियाऽऽश्रीयते । सा च न कचिदसत्त्वाऽस्तीति समुदायस्था आश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदाय प्रति क्रियायोग । तत्राऽयं सूत्रार्थः – 'उपसर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तत्रकारस्य णत्व'मिति । तदेव प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् । [आनिलोट्] ।

उ] हिनुमी । भाष्ये स्थानिवत्त्व'दिति । दृहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु न त्रिपादीस्थऽन्तरङ्ग तदभावे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनापेद मि यतीन्द भाष्येकदेशयुक्तिरिति कश्चित् ॥

आनि लोट् । परिकल्प्यत्र कर्मधारयाश्रयणे हेतु दर्शयन् तच्छ स्पष्टमित्यदि दर्शयति – क्रियायोगेति । प्रयाणविषयेति । तस्या एव मुख्यत्वात् । ननु धात्वर्थान्वय्यनिरर्थ विषये भाव । कचिदिति । पदस्यैव लोके प्रयोगात् । एतेन निरा समन्ताद्यति तत्तुल्

---

१ इदं क्वचिन्न ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपति-वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।८।४।१७।

॥ – ॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ नेर्गदादिष्वड्व्यवाय उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥*॥आटो[1] च ॥*॥ आटा चेति वक्तव्यम् । प्रण्यागदत् । ननु चाऽयमङ् गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन ग्रहिष्यते ॥ न सिध्यति । अङ्गस्याऽडुच्यते, विकरणान्तं चाऽङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तोऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एवं तर्ह्यड्व्यवाय इति वर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति ॥ तद्वै कार्यिविशेषणं निमित्तविशेषणेन चेहार्थः ॥ तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥

अनितेः ।८।४।१९। अन्तः ।८।४।२०।

अन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ अनितेरन्तग्रहणं सङ्ख्यर्थम् ॥*॥ अनितेरन्तग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'सङ्ख्यर्थम्' । हे प्राण् ।

अपर आह–॥*॥ अनितेरन्तः पदान्तस्य ॥*॥ अनितेरन्तग्रहणं क्रियते, 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधं प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्[3] ॥*॥ यो वा तस्मादनन्तरः ॥*॥

प्र] नेर्गदन । तद्विति । तत्र हि निमित्तयो रेफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकारस्याऽन्त्यो व्यवाय आश्रितः । इह तु ने परे गदादयो व्यवहिता इति णत्वाऽप्रसङ्गः । तत्रापीति । यत्र यन्निमित्तं तत्राऽस्याऽडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्वं सिध्यतीत्यर्थः । [नेर्गदनद] ।

अनितेः । सङ्ख्यर्थमिति । अनितेर्नकारोऽन्त एवेऽन्यन्तग्रहणसामर्थ्यात्पदस्याऽन्तो विज्ञायत इति 'पदान्तस्ये'ति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते । अपर आहेति—पाठभेदं दर्शयति । वस्तुतस्तु नाऽस्ति भेदः । यो वा तस्मा

उ] निरानीत्यादौ णत्वव्यावृत्त्यर्थं तदुपसर्गत्वादर्थवत्त्वाच्चेति परास्तं भाष्यप्रामाण्येन तथाप्रयोगानभिधानादिति दिक् । [आनि लोट्] ।

नेर्गद । कार्यिशब्देन नकारो गृह्यत इत्याह–नकारस्येति । 'ने परे गदादय' इति पाठः । यत्र यदिति । पूर्ववत्परस्यापि निमित्तत्वान्निमित्तनिमित्तिनोरडा व्यवाये णत्वमित्यर्थः समान इत्यर्थः । [नेर्गदनदपतपदघुमास्यति] ।

अनितेरन्त । सङ्ख्यर्थत्वेऽपि योगविभागस्य पूर्वसूत्रेऽन्त इत्यपकृष्यत इत्याह–यो वेति । वाशब्दश्चार्थे । सामर्थ्यादिति । अनिते समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्येति

---

१ इदं क्वचिन्न । २ क्वचित्तु न वार्तिकमित्याहुः । ३ 'प्रसक्तस्तद्बा' पा० ।

अथ वा—अयमन्तशब्दोऽस्त्येवाऽवयववाची । तद्यथा—वस्त्रान्तो वसनान्त इति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्य ग्रहणं विज्ञायते[२] अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात्—प्राणिति । इह मा भूत्—पर्यनितीति[१] ।

उभौ साभ्यासस्य ।८।४।२१ ।

॥ * ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥ * ॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते, प्राणिणिषति ॥ [उभौ साभ्यासस्य] ॥

प्र.] इति । अस्मिन् पक्षे 'प्रा'णिति सम्बुद्ध्यर्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम् । तद्यः सामीप्य इति । एकवर्णव्यवधानं च सामर्थ्यादाश्रीयते । 'पर्यनिती'त्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाऽभाव । [अनितेः] ।

उभौ साभ्यास । साभ्यासस्य द्वयोरिति—उभौग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति । उभावित्यस्मिन्नसति साऽभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वेनासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृतेऽनन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्य सिद्धत्वाद्व्यवहितार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्य-न्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते । [उभौ साभ्यासस्य] ॥

उ.] भाष्योक्तरेफादेशस्य परादिवद्भावेन रेफस्याऽनितिसमीपस्थत्वाऽक्षतेरिदं किमर्थमिति चिन्त्यम् । यत्तु 'न पदान्त'सूत्रे नन्वेर्निमित्तसमीपस्थो योऽनितेर्नकार इति, निमित्तसमीपस्थाऽनितेर्यो नस्तस्य णत्वमिति द्वेधा व्याख्यानं भाष्ये ध्वनितमित्युक्तं, तत्कथं भाष्याक्षरस्वरससिद्धमिति चिन्त्यम् । अन्तशब्दश्चात्राऽव्यवहितसमीपवाची, व्याख्यानात् । प्राणिणीत्यत्र स्थानिवत्त्वं तु न, अपूर्वविधित्वात्प्रमीसमासस्याऽनित्यत्वाच्चेति दिक् । भाष्ये—समीपे यो रेफ इति । 'अन्त' इति विभक्त्यन्तरेण विपरिणम्यते इति भाव । [अनितेरन्तः] ।

उभौ साभ्या । वचनसामर्थ्याच्चेति । अनेन तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भाव । 'साभ्यासस्ये'ति च 'गुणः कृत्वात्मसंस्कार' इति न्यायेनाऽनितेर्विशेषणं, न नस्य । एतेनाऽभ्याससहितनस्येत्यर्थे रमागमेन रोपधयोरिवाऽभ्यासनिवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । तक्रकौण्डिन्येति । वस्तुतस्तु एवं हि 'न' इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्याधिकारादुभयोरिति वदेत्, अपूर्वस्येतिवत् । अतएव 'यो रेफस्तस्मान्नस्ये'ति 'अनिते'रित्यत्र भाष्ये उक्तं । किंच अभ्यासस्यानर्थकत्वात्तस्य पूर्वेण सिद्धिरित्यपि चिन्त्यम् । तस्मात्साभ्यासग्रहणप्रयोजनपरतयैवेदं भाष्यं योज्यम् । तथाहि—अभ्यासस्यानर्थक्याद्दुत्तरखण्डस्य व्यत्रं इति त्वान्न पूर्वेणैकस्याऽपि सिद्धि । अत्र सूत्रेऽभ्यासेनेत्यभ्यासस्येति वा करणेऽपि द्वयोर्न सिद्धिः । अन.

---

१ इति क्वचिन्न । २ 'विज्ञायते' ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२।

हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रघ्नन्ति परिघ्नन्ति ॥ * ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम् ॥ * ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्]। किमुक्तम् ? ॥ 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध' इति ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य] ॥

उपसर्गादनोत्पर ८।४।२८।

कथमिदं विज्ञायते—ओकारात्पर ओत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति, आहो स्विदोकार परोऽस्मात्सोऽयमोत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति ?॥ किं चात ? ॥ यदि विज्ञायते 'ओकारात्पर ओत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति,—प्र नो मुञ्चतम्—अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते ओकार परोऽस्मात्सोऽयमोत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति,—प्राणो धनिर्देषकृता,—अत्र[2] न प्राप्नोति ॥ उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति। प्र न मुञ्चतम्—प्र नो मुञ्चतम्। प्र उ न—प्रोन ॥ *॥ भाविन्यप्योति नेष्यते ॥ * ॥ भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते ॥ एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ [उपसर्गादनोत्पर] ॥

प्र] उपसर्गादनोत्पर । उभयथा च प्रक्रम इति। प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयाऽर्थं क्रमपाठ । भाविन्यपीति। यद्यपि क्रमपाठ ओकारो नास्ति, संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्तते माप्रतिबन्धसद्भावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पाठान्तरमाश्रितम्। अथवोभयथा च प्रक्रमे इत्यस्याऽयमर्थ —उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति। भाविनीति। ओकारार्थं उकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थ। मुख्यार्थसम्भवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रय ।

उ] साभ्यासस्येत्युक्तमिति। अतएव वार्त्तिककृता साभ्यासस्येति पद गृहीत्वा द्वयोरिष्टमित्युक्तम्। उभौग्रहणप्रयोजन तु एक पूर्वपरयोरिति यत्र भाष्ये उक्तम्—आदेशद्वयलाभार्थमिति। अन्यथा उक्तत्वात् सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोर्निवृत्तौ स्थान्यभावाद्य पुन प्रवृत्त्यभावनादेशद्वयलाभो न स्यात्। एवं च भाष्ययोर्न विरोध इति दिक्। [उभौ साभ्यासस्य]।

उपसर्गादनोत्पर । भाष्ये—उभयथा चेति। अन्तेण सम्बन्धस्याऽङ्गीकारे इत्यर्थ। प्रक्रमे दोष इत्यत्र 'प्रक्रम' शब्दार्थमाह—ग्रन्थेति। क्रमपाठ इति। पदसंहितयोर्द्वयोरपि तुल्यकालमभ्यासार्थं पाठ क्रमपाठ इत्युच्यते। अत्र व्याख्याने क्रमे' इत्येव सिद्धे प्रशब्दो व्यर्थोऽत पक्षान्तरमाह—अथवेति। ओकारार्थ इति। ओकारे उकारश्च ओकारशब्देनोच्यत इत्यर्थ। मूलेऽन्यतरग्रहणमनुपलक्षणं बोध्यम्। अत्र पाठान्तराश्रयणे बीजमाह—

---

१ इद लुप्त स्यात्। २ 'अत्रापि निषेध प्रा ।

कृत्यचः । ८।४।२९ ॥

॥ * ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमनेन वासेन॥ [कृत्यच]॥

णेर्विभाषा । ८।४।३० ॥

॥ * णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्यमाणं प्राप्यमानम् ॥*॥ तद्वि धानात्सिद्धम् ॥*॥ [तद्विधानात्सिद्धम्] । विहितविशेषणं णिग्रहणं 'ण्यन्ताद्यो विहित' इति ॥*॥ अधिकाराद्वा ॥ * ॥ अथ वाऽकृत्यजाय इति वर्तते ॥

इजादेः सनुमः ।८।४।३२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धम् ? ॥ * ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः ॥*॥[नियमार्थोऽयमारम्भः]। इजादेरेव च सनुमकान्नान्यस्मात्सनुमका[3] दिति । क्व मा भूत् ? ॥ प्रमङ्गनं परिमङ्गनम् ॥*॥ सनुमो णत्वेऽनचारणाऽ-

---

प्र.] कृत्यचः । निर्विण्णस्येति । अच परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य णत्वं, पूर्वस्य श्रुत्वम् । [कृत्यच] ।

णेर्वि । णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति णत्वं स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः । साधनव्यवाय इति । साधनाऽभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरण 'साधन'शब्देनोच्यते । विकरणं साधनाभिधायीति केषाञ्चिन्मतेन वा । तद्विधानादिति । सूत्रेषु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहारात् ण्यन्ताद्यो विहित इति स्याश्रीयत । अधिकाराद्वेति । 'ण्यन्तात्परो यः कृ'दित्येतमप्याश्रीयमाणे न दोषो, ण्यन्तस्य कृता चाद्व्यवायेपि णत्वाभ्यनुज्ञानात् । [णेर्विभाषा] ।

इजादे । सनुमो णत्व इति । नियमे प्राप्तनाय , सिद्धस्य पुनरुपादानादनु-

---

उ.] मुख्यार्थेति । पाठान्तरेति । उभयथाचार्येण शिष्येभ्यः सूत्रं पाठितमिति भावः । यद्वा पाठान्तरशब्देन व्याख्यानान्तरम् । [उपसर्गादनोत्पर] ।

णेर्विभाषा । साधनाभिधायिनीति । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचाराद्गौणोऽयं व्यपदेश इत्यर्थः । विकरण इति । अत्र पक्षे साधनशब्देन साधनाभिधया उच्यते । तस्मादिति परिभाषायां सत्यां कथं विहितविशेषणलाभोऽत आह-सूत्रेष्विति । विहित पदाध्याहारमाभिप्रायेणास्या अत्राऽप्रवृत्तिरिति भावः । परिभाषाप्रवृत्त्यभिप्रायेण पक्षान्तर मित्याह-ण्यन्तात्पर इति । [णेर्विभाषा]।

---

१ इदं इति भवेत् । २ इदं भाष्यमयन्ते । ३ इदं वार्तिकम् ।

प्रसिद्धिर्विधेयभावात् ॥ * ॥ सनुमो णत्वेऽवधारणस्यौऽप्रसिद्धि ॥ किं कारणम् ? ॥ 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्थ्यान्नियमो भवति ? ॥ विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥ इह चाऽस्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् ॥ तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति, अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्' । प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यं 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपि सनुमा'मिति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–प्रेङ्खणाथम्[2] । प्रेङ्खणम् ॥ * ॥ कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणम् ॥ * ॥ कृत्स्थस्य च णत्वे इजादेः सनुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं–सनुमो णत्वेऽवधारणोऽप्रसिद्धिर्विधेयभावा'दिति ॥ नैष दोषः । 'हल' इति वर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'हलश्चेजुपधा'दिति ॥ तद्वै तत्रादिविशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः ॥ कथं पुनर्ज्ञायते–'तत्रादिविशेषण'मिति ? ॥ 'इजुपधा'दित्युच्यते तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेन ॥ तत्रादिविशेषणं सदिहाऽन्तविशेषणं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'इजादे'रित्युच्यते तत्र नाऽर्थ आदिविशेषणेन ॥ अथ वा 'इजादेः सनुमः' इत्यत्र 'णेर्विभाषे'त्येतदनुवर्त्तिष्यते ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ।८।४।३४।

॥ * ॥ भादिषु पूञ्ग्रहणम् ॥ * ॥ भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

प्र.]वाददोषश्च । विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति भावः । सिद्धं त्विति । तेन 'प्रमङ्गन'मित्यादौ णत्वं न भवति । ततः 'इजादेः सनुमः' इति योगो विध्यर्थः सम्पद्यते । तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेनेति । इजुपधस्य हलन्तत्वाऽव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम् । तत्र नार्थ इति । इजादेर्हलादित्वाऽसम्भवादन्तविशेषणं हल्ग्रहणं सम्पद्यत इति 'हलन्तादिजादेः सनुमो यो विहितः कृत्तत्स्थस्ये'त्येवं विज्ञायमाने ण्यन्ताद्विध्यर्थोऽयं योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते । [इजादेः सनुमः] ।

उ.] इजादेः सनुमः । नियमाद्विधेर्ज्यायस्त्वे बीजमाह–नियम इति । विध्यर्थ इति । भवन्न सनुमो नियमेनाऽप्राप्तेरिति भावः । [इजादेः सनुमः] ।

---

१ 'अप्रसिद्धि' पा० । २ 'प्रेङ्खण' 'प्रेङ्खणीय' पा० । ३ 'विधेयाऽभावात्' पा० ।

इह माभूत्—प्रपवण सोमस्येति ॥ * ॥ ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ किं पुनः एव? ॥ 'ने'त्याह ॥ * ॥ अविशेषेण[1] ॥ * ॥ प्रभापन परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् ।८।४।३५।

॥ * ॥ पात्पदादिपरवचनम् ॥ * ॥ पात्पदादिपरग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्—निष्पानं सुष्पानम् । इह मा भूत्—सुसर्पिष्केण[2] सयजुष्केण[3] ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते—'पदस्यान्त पदान्त, पदान्ता'दिति ॥ कथं तर्हि? ॥ पदे अन्त पदान्त, पदान्तादिति ।

नशे पान्तस्य ।८।४।३६।

॥*॥ नशेरश ॥*॥ नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति ॥ तत्तर्हि वक्तव्य? ॥ न वक्तव्यम् । इह पुनर्नशे[4] प इत्यनेन सिद्ध, सोऽयमेव सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजन पान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥ [नशे पान्तस्य] ॥

पदव्यवायेऽपि ।८।४।३८।

प्र] न भा । ण्यन्तस्य चेति । ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ।

पात्प । पात्पदादीति । 'पदादौ परतो यः षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्वं न भवती'त्यर्थः । पदेऽन्त इति । 'पात्पदा'दित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात्पान्तात्पदादिति लब्धेऽप्यन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते ॥

नशे पान्त । प्रनङ्क्ष्यतीति । नशे षत्वे 'षढोः कः सी'ति कत्वे कृते रूपं । 'मस्जिनशोर्झली'ति नुमागमः । न च षत्वात्पूर्वमेव प्रवर्त्तते, पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात् । पान्तेति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद्यश्च सम्प्रति पान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेध । [पात्पदान्तात्] ॥

उ] न भाभू । धात्वन्तरत्वादिति । प्रभापयमाण'मित्यादि सिद्धये 'भादिभ्य' इति विहितविशेषणमिति भाव । [नभाभूपू] ।

पात्पदा । सप्तमीसमास इति । 'पद' इत्येव तु नोक्त, विधेयविशेषणत्वसङ्कावारणार्थत्वात् । अत्र पक्षे 'निष्पान'मित्यादौ सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासोऽङ्गीकार्यः । पदग्रहणं वा तद्योग्यपरम् । [पात्पदान्तात्] ।

[1] भाष्यमिदमित्यन्ये । [2] 'समापि' । [3] 'अयजुष्केण' पा० । [4] 'पुन'रिति क्वचिन्न ।

॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धिते ॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते 'पदेन व्यवायः पदव्यवायः, पदव्यवाये' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदं व्यवायः पदव्यवायः, पदव्यवाये इति ॥ [पदव्यवायेऽपि] ॥

क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९।

॥ * ॥ [3]अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु ॥ * ॥ [[3]अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु] द्रष्टव्यः ॥ [क्षुभ्नादिषु च] ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०।

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न श्चावित्येवोच्येत ?॥ आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्—यज्ञः राज्ञः याच्ञा ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'सङ्ख्यातानुदेशो ने'ति [4]यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति ॥

ष्टुना ष्टुः ।८।४।४१।

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न ष्टावित्येवोच्येत ? ॥ आनन्तर्यमात्रे

क्षुभ्नादिषु । अविहितेति । 'न भाभूपूकमिगमि...' इत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ।

ड] पदव्यवायेऽपि । भाष्ये—अतद्धित इति । व्यवधायकपदस्य तद्धितभिन्नपरत्वे चेदित्यर्थः । पदव्यवाय इति । सविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्तिरिति भावः । तस्य तु न विशेषणम् आर्द्रगोमयेणेत्युदाहरणासङ्गतेः । पदं व्यवाय इति । अत एव रम्यवाणे त्यादौ प्रातिपदिकान्ते ति णत्वं भवत्येव । वार्तिकमतेऽपि एकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्त-तद्धितभिन्ने परे पदेन व्यवाये नत्वर्थोऽत्र दोषः । न चोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधादुदाहरणादीलभ्यम् । अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव निषेधप्रवृत्तेः, प्रत्या सत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेश्च, अम्बवनामस्थाने यश्च मातिभिति प्रत्याख्यान प्रकारोऽपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति भावः ।

क्षुभ्नादि । अविहितेति । अविहितो लक्षणेन णत्वप्रतिषेधो यस्येत्यर्थः । भिन्नपद पाठ णत्वप्रतिषेधशब्देनाऽऽचार्येणाचाऽनुच्यते। अविहितलक्षण इत्यस्याऽकृतशास्त्र इत्यर्थः ।

स्तोः श्चु । आनन्तर्यमात्रे इति । पूर्वस्मिन् परस्मिंश्चेत्यर्थः । अत्र प्रयोग इत्यध्याह्रियते । तेन चित्रमित्यादौ न दोषः । अत एव चनन्तुल्यार्थेषु 'वतरादिभ्य' इत्यादि निर्देशः सङ्गच्छते । [स्तोः श्चुना श्चुः]॥

---

१ लुप्तम् । २ सुगणत्वं । इदं भाष्यमेव न वार्त्तिकमित्यन्ये ।
३ इद क्वचिदपि न । ४ नेदेति ।

ष्टुत्वं यथा स्यात्-पेष्टा रेढौ ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नेह सङ्ख्यातानुदेशो भवती'ति, यदयं 'तोः षी'ति प्रतिषेधं शास्ति ॥ [ष्टुना ष्टुः] ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ।८।४।४२।

अनामिति किमर्थम् ? ॥ षण्णां भवति काश्यपः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-'अना'मिति ॥ ॥*॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥*॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ [न पदान्ताट्टोरनाम्] ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५।

॥*॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम् ॥*॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यमिति च वक्तव्यम् । वाङ्मयम् । त्वङ्मयमिति ॥

अनचि च ।८।४।४७।

॥*॥ द्विर्वचने यणो मयः ॥*॥ द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम् ॥ किमुदाहरणम् ? ॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी उल्का वल्मीकमित्युदाहरणम् ॥ अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी दध्य्यत्र मध्व्वत्रेत्युदाहरणम् ? ॥*॥ शरः खयः ॥*॥ शरः खय इति वक्तव्यम् ॥ किमुदाहरणम् ? ॥ यदि 'शर' इति पञ्चमी 'खय' इति षष्ठी 'स्थ्थाली स्थ्थाते'त्युदाहरणम् । अथ 'खय' इति पञ्चमी 'शर' इति षष्ठी, वत्स्स[र]'क्षीरम् अप्स्सरा इत्युदाहरणम् । ॥*॥ अवसाने च ॥*॥ अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् त्वक् । स्रुक्क् स्रुक् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधः-'अचि ने'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं यदन्यदच' इति ॥

प्र] अनचि च । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । पाठोऽयं लेखकप्रमादाद्भ्रष्टः,-' पर्युदासे ह्यन्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याऽ

उ] अनचि च । भाष्ये-क्षीरमिति । अव्युत्पत्तिपक्षे इदं । व्युत्पत्तिपक्षे घस् कोरन्त्यस्य अलोपे पूर्वत्रासिद्धमिति द्वित्वे चर्त्वे खय परत्व बोध्यम् । एतेन 'द्वित्वे परसवर्णत्वमिद्धं वक्तव्य'मिति वचनसामर्थ्यादस्य वर्णद्वित्वऽप्रवृत्तेः, प्रवृत्तौ वा द्विर्वचनं प्रत्यऽसिद्धत्व निषेधकमेतदित्यपास्तम् । मानाभावाच्च । तस्मादस्यैव तत्प्रपञ्च इति बोध्यम् । 'यरोऽचीति तु सौत्रस्यैव निषेध । तदेव ध्वनयन्नाह-वाक् इति । अन्यथा चर्त्वस्याऽसिद्धत्वद्रस्यैव

---

१ 'रेढा' । २ 'किम् पा० । ३ षण्णगर्यौ ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।८।४।४८।

॥*॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति तत्परे च ॥*॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्ये- त्यत्र 'तत्परे चे'ति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रेणेति ॥*॥ वा हतजग्धपरे च ॥*॥ वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम् । पुत्रहती । पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्त्रजग्धी । ॥ * ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । वथ्सः । ख्षीरम्[3] । अफ्सरा । [नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य] ॥

प्र.] प्रसङ्गात् । तस्मात् "नाय पर्युदासो यदन्यदच इति ॥ किं तर्हि–प्रसज्यप्रति- षेधोऽचि ने"त्यत्र पाठ । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते । अच उत्तरस्य यरो नून द्विर्वचनं सर्वत्राऽस्ति यतोऽचि प्रतिषिध्यते । एवं चाऽनैमित्तिकं द्विर्वचन मवसानेऽपि भवति । वैयथिकरण्याच वा भवति । [अनचि च] ॥

नादिन्या । वा हतजग्धपर इति । हतं जग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासो, राजदन्तादित्वाच्च परशब्दस्य परनिपात । पुत्रहतीति । बहुव्रीहि । 'अस्वाङ्ग पूर्वपदाद्वे'ति वा ङीप् । [नादिन्याक्रोशे]॥

उ.] द्वित्वऽस्यस्य शाऽवसान इति चार्थे पूर्वत्र गस्यैव श्रवण स्यात् , न च तस्यापि 'खरि चे'ति चर्त्वं,शाऽवसान इत्यस्यासिद्धत्वेन तत्सत्वाऽभावात् । प्रकरणे 'प्रकृत्यर्थ सिद्धमिति पक्षस्त्वभ्युदय इति स्पष्टमेव 'अवसानेऽपा'ति सूत्रे वैदर्भ । न चाऽसिद्धत्वाभावेऽपि चवस्थान स्ति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्वकारे त्र य परे कृतो चरिति तत्त्वे उत्तरार्धेव चर्त्वाभावे गस्य- श्रवण दुर्वारम् । अस्मादेव भाष्यादस्या पूर्वत्रासिद्धमितिस्य द्वित्वे चर्त्वस्याऽसिद्धत्व न, कृते न तस्मिन्नप्यामुत्रा द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये द्वित्वादिरित्यस्याऽसिद्धत्व मित्यर्थस्य बोध इत्यपि । इत्ययं पाठ इति । पूर्वपाठेऽपि ' न वक्तव्यमित्यस्य 'सूत्रेण सिद्धमिति शेष । तद्वक्ष्यति आरम्भसामर्थ्यादि योऽन्तर्भवितव्य । अचश्च परस्येति । चतुर्थे वा विध्यर्थं इति बोध्यम् । द्वित्वाभावविशिष्टस्यापि भाष्ये उदाहरणादर्-वैकल्पिकत्वादेवेति । सर्वत्र शाकल्यस्येति वा विकल्प इति बोध्यम् । [अनचि च] ।

नादिन्या । तत्परे इति, षष्ठ्यर्थे सप्तमी । पुत्रशब्दपरे पुत्रशब्दे विद्यमानस्य यर इति वार्यं । सूत्रे आक्रोशेति तुल्यस्वार्थकत्वादर्थमेवोदाहरति–पुत्रपुत्रादिनीति । आक्रो- शस्य कोऽप्यत्र प्रसिद्धत्वाच्च । अत एव पूर्वमेव च वार्तिके हतजग्धयोरपि विकल्पमेव । तदाह– पुत्रहतीति । अस्वाङ्गेति । तत्र 'जाते' रित्यस्य सम्बन्धोऽत्र चिन्त्यम् । पुत्रशब्दस्या जातित्वात् । तदन्तादौपश्छिष्यती षष्ठ्याविभक्तु । वथ्सा अफ्सरा इति । तवपाठेऽपि

1 'द्वित्ना' पा० । 2 'वथ्सर' पा० । 3 इद चिन्त्य ।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।८।४।६१।

॥ * ॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ अग्ने दूरमुत्कन्दः ॥ ॥*॥ रोगे च ॥*॥ रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको रोगः ॥

शश्छोऽटि ।८।४।६३।

॥*॥ छत्वममि [तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति प्रयोजनम्]॥ ॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति ॥

[अभ्यासे चर्च ।८।४।५४।

प्रकृतिचरा प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीषति । प्रकृतिजशः प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । बुबुधे । ददौ ॥ [अभ्यासेचर्च] ॥]

झरो झरि सवर्णे ।८।४।६५।

सवर्णग्रहणं किमर्थम् ॥ * ॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं समसङ्ख्यप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'समसङ्ख्यप्रतिषेधार्थम्' ॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ इह न स्यात्–शिण्ढि पिण्ढि ॥ [झरो झरि]

अ अ इति ।८।४।६८।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अकारोऽयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य

प्र] झरो झरि सवर्णे । शिण्ढीति । डकारस्य टकारे परतो लोपः । यथासङ्ख्यार्थत्वे तु न स्यात् । सवर्णग्रहणात्तु–यथासङ्ख्याऽभावः । नहि यथासङ्ख्ये सत्यप्यसवर्णो झरस्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । [झरो झरि]

अ अ । किमर्थमिति । अकारस्याऽकारवचने प्रयोजनाऽभावात्प्रश्नः । अका

उ] वदे स, अन्येऽप्यूर्ध्वरसिर्नरसि उभयत्रापि चर्त्वेन चर्यिति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्कथमेतदुदाहरणमिति बोध्यम् । पाणिनिमतसिद्धाऽव्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेण सत्त्वात् ।

उद स्था । उत्कन्दक इति । न च सस्थानतरतम्यात्थकारे टस्याऽसिद्धत्वाद्दर्स्वदुर्लभं, भाष्येऽस्थाने चर्त्वेत्वस्य परत्र पाठेन चर्त्वस्यैव परत्वेन तत्प्रत्यस्याऽसिद्धत्वाभावादित्याहुः । इत्युक्तः पाठस्तु चिन्त्य एव । [उद स्थास्तम्भो]

अभ्यासे चर्च । अन्तरतमपरिभाषालभ्यार्थमन्वाचष्टे–प्रकृतिचरामिति ॥

झरो झरि सवर्णे । डकारस्य ढकार इति । ष्टुत्वजश्त्वादीनां पूर्वत्वादिति भावः ।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उत्कन्द' पा० । ३ 'प्रयोग'

संवृततासत्यापत्तिः क्रियते ॥ किं पुनः कारणं विवृत उपदिश्यते ? ॥

॥*॥ आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः ।
आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेर अ ॥*॥१॥

आदेशार्थं तावत्—वृक्षाभ्याम् । देवदत्ताऽऽ । आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतः दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम् । सवर्णार्थं च—अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् । आकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा [च] अतिखट्वः अतिमालः इत्यत्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्थां प्रत्यापत्तिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥*॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥*॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ खट्वा माला ॥ नैष दोषः ॥ यथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोऽपि भवितव्यं, तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥

प्र]दोषमिति । सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृतदोषयुक्तोऽकार उपदिष्टस्तस्य प्रयोगे संवृतस्यवोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम् । अभ्रग्रहणमाम्नानग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम् । किं पुनरिति । कस्मात्पुनः कारणादित्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति प्रथमा । श्लोकोपन्यासाय प्रश्नः । प्रयोजनं तु 'अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ' । तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्त्तिककृता पूर्वमेव प्रतिपादितम् । आदेशार्थमिति । अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योच्यते,—वृक्षाभ्यामिति । यद्यपीदं प्रयोजनमसाम्प्रतं वार्त्तिकभाष्यकृता प्रत्याख्यातं 'नैव लोके नच वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः किं तर्हि विवृतौ' यौ स्तस्तौ भविष्यत'इति, तथापि प्रयोजनान्तरसद्भावादिदं प्रत्याख्यानादर्वाक् न कृतं, पूर्वमेव वा प्रत्याख्यानात् । आकारस्येति । इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनं—'नैव लोके नच वेदेऽकारोऽस्ति'विवृत'इति । दीर्घप्रतिषेध इति । दीर्घस्योरन्श्रुतिग

उ] अ अ । सवर्णार्थमिति । सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः । तस्य प्रयोगे इति । शास्त्रे विवृतोपदेशः प्रयोगेऽपि तथैव प्रयत्नाऽऽपत्तस्तद्विवृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यापत्तीति । संवृत एव प्रयोगार्थं विवृतस्वारोपादोषमात्रनिरासेन तथा व्यवहार इति भावः । उपलक्षणमिति । सपूर्णशास्त्रदृष्ट्याऽस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु विवृतोपदेशप्रयोजनस्य अष्टपंन्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नो व्यर्थोऽत आह—श्लोकेति । श्लोकवार्त्तिकव्याख्यानायेत्यर्थः । प्रयोजनान्तरकथनाच्च न पौनरुक्त्यमित्याह—अत्रापीति । प्रयोजनान्तरेति । सवर्णग्रहणार्थत्वरूपेत्यर्थः । इदमपीति । एवञ्च सवर्णार्थैव प्रत्यापत्तिरिति भावः । प्रतिष-

॥*॥ आदेशस्य चानण्त्वान्न सवर्णग्रहणम् ॥*॥ आदेशस्य चाऽनण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । ॥*॥ सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देशः कर्तव्यः-'अद्' इति ॥

अपर आह-॥*॥ अकार[स्य]प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला ॥ नैष दोषः ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि-वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्याम् ॥ अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि-अपि काकः श्येनायते ॥ ननु चाऽत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव [तत्] न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ दधीयति मधूयति ॥ [* ॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम् ॥ *]॥ आदेशस्य चाऽनण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ * ॥ सिद्धं तु तपरनिद-

प्र] र्शनात्प्लुतस्याऽपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । क्वचित्तु 'दीर्घप्लुतप्रतिषेध' इति पाठः । इह स्थान्यकारो विवृतोऽण्त्वात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । आदेशस्येति । संवृताऽकारोऽणन्भवतीति सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । भाव्यमानत्वाच्च । उदात्तेति । ततश्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितस्तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्गः, इष्टं च न सिध्यतीति, सर्वगुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तिरिष्टत्वात् । सिद्धं त्विति । 'अद्' इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोऽकारस्तपरः । तोऽपरस्तपर इत्येव द्वितीयस्तपरः । एवन्त्विति । यतस्त-

उ] पस्य वक्तव्यतामुपपादयति-इह स्थान्यकार इति । 'अ अ' इति सूत्रे इत्यर्थः । वार्तिके हेतुकथनमनुपलक्षणमित्याह-भाव्यमानत्वाच्चेति । इष्टं चेति । उदात्तादिगुणयुक्तह्रस्वस्थाने तद्गुणकस्यैव प्रत्यापत्तिरिष्टा, सा च सवर्णग्रहणाऽभावे न सिध्यतीत्यर्थः । अत्र सिद्धन्त्विति प्रथमवार्तिके अद् अ' इति, उत्तरत्र तपरत्वरहितः पाठः । 'अपर आह' इति पक्षे उभयत्रापि तपरनिर्देश इति भेदः । तदनयन्व्याचष्टे-अद् इति सूत्रमिति । त पर इति । तपरसूत्रे सूत्रेणार्थद्वयाश्रयणादिति भावः । भिन्नकालाविति । नियमफलविपर्ययं च तत्सूत्रम् । तदनुवदन्नाह-आदेशास्तु तत्कालानिति । 'अपर आह' इत्यस्याचष्टे-केचिदिति । षण्मात्रिका इति । एकश्रुतिविषयेण सहोदात्तानु

१ इतोऽग्रे-अत्रैव चैष दोषः-आदेशस्य चानण्त्वान्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति पा० ।
२ तदनन्तरं ।

शात् ॥ ~ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तपरनिर्देशात् [1] । तपरनिर्देश कर्तव्य । 'अद्'दिति ॥ * ॥ एकशेपनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिक्यभिन्नाना भगवत पाणिने सिद्धम् ॥*॥ एकशेपनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नाना भगवत पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । 'एकशेपनिर्देशोऽयम्'–अ अ[3] अ इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि[मुनि]विरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ चतुर्थ पादोऽष्टमोऽध्यायश्च समाप्त ।

प्र]वरस्तत स्या यकारो भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति । आदेशस्तु तत्कालान्गुणान्तरयुक्तान्ग्रहीष्यति । केचिददददिति द्वावपि तपरौ पठितव्याविल्याहु । एकशेपनिर्देशाद्वेति । पण्मात्रिका अकारा स्थानिनो निर्दिश्यन्ते । एवमादेशा अपि पडेव । ततश्चैकशेप , तत्र पण्णा स्थानिना निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते । तत्र यथासङ्ख्य पण्णा विवृताना स्थाने पडादेशा सवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम् ॥

शुल्वा शास्त्राणि विदन्नयोयथाप्रज्ञ यथाऽऽगमम् । भाष्यदीप व्यधत्तेम कैय्यटो जैय्यटात्मज ॥१॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्त ।

उ]दात्तस्वरितानुनासिकाऽननुनासिका षडित्यर्थ । यद्वा उदात्तादित्रयमनुनासिकत्वतदभावाभ्या द्विधेति षट् । सामर्थ्यादिति । अन्यथैकशेपाश्रयणमनर्थक स्यादिति भाव । स्थानिभिरिति । आदशैस्त्वनण्त्वादेव न गृह्येतेति भाव । सिद्धमिष्टमिति । अनेन व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाभ्या सकलपुरुषार्थसिद्धि दर्शयति । अन्ते मङ्गलाचरण च कृत भवति । एव सूत्रकारेणाऽपि विष्णुवाचकाऽकारस्य द्विरुच्चारणाद्विर्विष्णुस्मरणरूप मङ्गलमाचरितम् । किं चा'ऽकारो वै सर्वा वाक सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवती'ति श्रुतेरकारस्य सर्वशब्दप्रकृतित्वात्, 'अ इति ब्रह्मे'ति शब्दब्रह्मरूपत्वश्रवणाच्च महामङ्गलार्थता । वार्तिककृताऽपि 'भगवत पाणिने सिद्ध'मिति सिद्धशब्दोच्चारणेन कृत मङ्गल । भगवता पतञ्जलिनाऽपि 'एकशेपनिर्देशोऽयम अ' इत्यन्ते वदता कृत मङ्गलम् । एवञ्च तदध्यायिना प्रवक्तॄणा च सकलपुमर्थसिद्धिदर्शिता । यथोक्तम्—'इदमाद्य पदस्थान सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इय सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिरि'तिसर्वेष्टसिद्धि ॥

भाष्याब्धे सप्रदीपस्य भगव कृपया मया । यथामति कृता व्याख्या प्रीयता भगवास्तया ॥१॥

गङ्गा शिवश्च शपश्च रक्षन्त्वेना तु सर्वश । सता हृदयपद्मेषु प्रसिद्धि प्रापयन्तु च ॥ २ ॥

इति श्री शिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृतेमहाभाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्त ।

---

१ इद क्वचित्र । २ पाणिनेराचार्यस्य । ३ 'अ–अ इति पाठान्तरम् ।